

GLAVA OSMA
EPOHA STAJAĆIH ARMIIJA
(1650—1789)

I

EVROPSKE ARMIIJE

1. ORGANIZACIJA

A. Opšte karakteristike

Skupoća, nepouzdanost i razuzdanost najamničkih vojsaka uočene su odavno. Teoretičari prethodne epohe su često zahtevali da se ove zamene nacionalnim milicijama, ali takvi pokušaji u praksi nisu dali zadovoljavajuće rezultate. Vreme nacionalnih armija još nije bilo došlo. Najamnici će gospodariti na bojištu još vek i po i pretvoriti se u *večitog vojnika* (*miles perpetuus*), koji se neće uzimati u službu od slučaja do slučaja, već će ostati pod zastavom i u mirno doba, stvaraju i tako *stajajuće armije*.

Oduvek je bilo skupina stalno pod oružjem, u ratu i miru. Takve su bile družine plemenskih kneževa, pratnje velikih feudalaca ili posade tvrđinja — ali su to bili neznatni delovi oružane sile sa posebnim zadacima. Kasnije, francuske ordonans-kompanije su samo bolje organizovani feudalizam. Janičari imaju sva svojstva stajajuće vojske, ali čine samo jezgro osmanliške vojne sile. Karlo V je imao stalno na okupu velike vojske — svome sinu je ostavio 140 000 ljudi što operativnih što posadnih trupa, ali je među njima prevladavao karakter

slobodnih najamničkih bandi. Tek su Holanđani, a za njima i Šveđani postavili osnove stajaćih, regularnih armija. U drugoj polovini Tridesetogodišnjeg rata u tome pravcu idu obe zaraćene strane. Iz tog rata upravo izlaze prve evropske stajaće armije. U drugoj polovini XVII veka uvode se svuda u Evropi. Takav razvoj stvari niko od teoretičara nije predvideo, ali su ubrzo prihvatili činjenicu i stali da je objašnjavaju⁹⁵.

Stajaće armije su mogle nastati tek onda kada su se proizvodne snage dovoljno razvile, a centralna se vlast toliko ojačala i toliko razgranala svoj činovnički aparat, da je mogla osigurati stalan priliv novčanih sredstava potrebnih za njihovo izdržavanje. Stajaće armije nastaju zapravo u borbi između kruna i staleža, koji su dotle odobravali novčana sredstva za dizanje vojsaka. Iz te borbe izlaze vladaoци kao apsolutni monarsi koji identifikuju državu sa svojom ličnošću. Vojska je njihov lični organ. Apsolutizam stvara stajaću armiju, ali i ova stvara apsolutizam. Takvoj državi je narod samo objekat. Veliki pravnik Grocijus postavio je načelo da se rat ne tiče građanina već samo vojnika.

Glavni oslonac apsolutnih vladalaca je bilo plemstvo. Ono je uživalo još vrlo velike privilegije. U stajaćim armijama zauzimalo je gotovo sve oficirske položaje. U odanosti oficira prema kruni se nastavljao raniji odnos lojalnosti vazala prema sizerenu, ali feudalne lestvice sada zamenjuje kruta hijerarhija na čelu sa vladaoцем kao vrhovnim komandantom. On određuje koliko će biti prava i dužnosti na svakom njenom stepenu. U ovom razdoblju svi se oficiri do najnižih činova sve više vezuju neposredno za vrhovnog komandanta koji ih postavlja, otpušta, nagrađuje i kažnjava. Ima i takvih koji menjaju vojske i države, ali u velikoj većini oficiri služe svoga suverena.

Hijerarhiske stepenice od zastavnika do maršala su gotovo svuda iste. Negde se oficirski položaji kupuju.

Vojnike su davali sasvim suprotni društveni slojevi. I dalje je vrbovanje na duge rokove u zemlji i na strani bio glavni izvor za popunu vojske. Rado se vrbovalo u inostranstvu, da se ne bi oduzimala radna snaga sopstvenoj zemlji, upravo plemićkim posedima. U vojsku su stupali najviše deklasirani ele-

⁹⁵ Montecuccoli (II, s. 119 i d.), predlažući uvođenje stajaće vojske u Austriji je vrlo dobro obradio njene dobre i rdave strane.

menti bez poseda i zanimanja, nezadovoljnici, neradnici, prestupnici, kriminalci, ponekad i avanturisti željni slave i časti. Popuna na dobrovoljnoj osnovi nije bila dovoljna. Vrбуjući oficiri znali su raznim trikovima hvatati naivne seoske momke i naslino ih trpati u vojsku. U ratu su zarobljenici bili izdašan izvor popune. Ali ni ovo nije bilo dovoljno. Negde se morala primeniti i vojna obaveza (konskripcija), ali tada se to činilo sa toliko izuzetaka da je pogađalo samo ekonomski najslabije ljude. Dugi rokovi uslovljavali su veliku prosečnu starost vojnika. Među njima je bilo dosta pedesetogodišnjaka, a i šezdesetogodišnjaci nisu bili retki.

Između oficira i vojnika zjapila je provalija porekla i interesa. Oficiri su u vojsci nalazili podnošljivu ekonomsku egzistenciju i onda kada nisu imali druge svoje prihode. Oni su i idejno bili vezani za stvar kojoj su služili. Vojnici, u ogromnoj većini, bili su joj sasvim strani.

Takav vojnički materijal kome nedostaju moralni impulsi je nužno rđav. Mogao se držati na okupu i učiniti upotrebljivim samo drakonskom disciplinom. Pri tome je batina igrala glavnu ulogu gotovo u svima evropskim armijama. Kazne koje su vredale ljudsko dostojanstvo — očit izraz prezrenja oficira i vojne uprave prema nižoj društvenoj klasi nije mogao dizati ugled vojnika u njegovim sopstvenim očima, a preterana štednja koja je svodila njegove prinadležnosti na ono bez čega se zbilja nije moglo, naterivala ga je da za nisku nagradu obavlja najniže poslove kod meštana gde je bio ukonačen, da prosi ili da krade — što nije doprinosilo njegovom ugledu ni u očima građana. Otuda, mestimična nastojanja da se među vojnicima razvije bar kolektivni duh jedinice nisu dala velike rezultate.

Podoficiri su regrutovani među vojnicima. Društveno su se isto tako oštro odvajali od oficira, ali su se službeno znatno izdizali nad vojnicima. Raščlanjeni takođe u krutoj hijerarhiji, oni su postali neophodni pomoćnici oficira.

Glavno sredstvo za disciplinovanje trupa bio je u prvom redu egzercir, a zatim stroga unutrašnja i stražarska služba. Pedantnim egzercijom sasvim se mehanizovao rad vojnika i isključivala njihova volja i inicijativa. Jedinice su bile čvrsto u rukama oficira, ali ni ovima nije ostavljena velika sloboda akcije, u nižim i srednjim činovima gotovo nikakva. O tome se nesumnjivo ogleda i duh epohe, ideja apsolutne vlasti koja po-

tiče sva odozgo. To stvara nove taktičke oblike o kojima će niže biti više reči⁹⁶.

Preterana služba i nečovečan postupak navodili su vojnike na bekstvo. Tu je bio najteži problem stajaćih armija koji je mnogo uticao i na upotrebu vojske.

Unutrašnji red, disciplina i mehanički egzercir nije se mogao zamisliti bez jednolike opreme i odeće. Elementi uniforme pojavljuju se i u prethodnom razdoblju, ali ona tek sada postaje potpuna. Uniforma je slikovita, šarena, bogata — da privuče dobrovoljce, a i da reprezentuje vrhovnog komandanta, monarha.

Pešadija postaje ponovo glavni (najbrojniji) rod vojske, posle kratkog prekida u drugoj polovini Tridesetogodišnjeg rata kada je svoje prvenstvo morala privremeno ustupiti konjici. Sredinom XVIII veka njen odnos prema konjici je 3:1, negde i 6:1. Kada je krajem XVII veka ukinuto koplje, da bi se zamenilo bajonetom koji se naticao na pušku, nestalo je podela na kopljanike (pikenire) i strelce (musketire). Svi su pešaci sada istog tipa, naoružani puškom kremenjačom (fr. fusil⁹⁷, otuda nazvani i (fiziliri). Grenadiri su bili pešaci obučeni za bacanje ručnih granata, što se inače na bojištu upražnjavalo izvanredno retko. Oni se nisu mnogo razlikovali od fizilira ni po opremi, ni po obuci ni po nameni. Najpre su bili podeljeni po četama fizilira, obično po 4 u svakoj, zatim su obrazovali po jednu čet u bataljonu, a konačno su formirani čitavi grenadirski bataljoni i pukovi. To je bila pešadija stasitog ljudstva. Kada je upotreba ručnih granata sasvim ukinuta, grenadiri su ostali kao elita pešadije. Uporedo sa ovom pešadijom, koja se naziva *liniska* po taktičkoj upotrebi o kojoj će niže biti reči, pojavljuje se i *laka pešadija* pod raznim nazivima (lovci, strelci, panduri, hrvati) koja služi za rasutu borbu, izviđanje i obezbeđenje.

Dotle je bataljon bio samo taktičko telo, improvizovano na bojištu. Sada postaje i formacijska jedinica u sastavu puka. Ima 3—5 četa, u svemu oko 600 ljudi. Jačina pešadija počela se izražavati brojem bataljona. Najveća jedinica pešadije bila je brigada od 4 do 6 bataljona. Mestimično se pojavljuje i divizija. Kao kod činova tako i među jedinicama vlada kruta hijerarhija.

⁹⁶ W Rüstow, u svojoj *Geschichte der Infanterie* daje detaljan pregled egzercira onog vremena (II, 151—179, 243—254).

⁹⁷ Fusil je čelični deo koji je udarao o kremen.

Počeci kremenjače javljaju se sredinom XVII veka. Usavršavanjem detalja, početkom XVIII dobija se puška i municija koja se zatim neće bitno izmeniti skoro čitav vek. Kalibra je oko 20 mm, a korisnog dometa svega nešto preko 200 m. Na 300 m dejstvo nije bilo nikakvo. Preciznija je bila puška sa izoluenom cevi. Krajem XVII veka u svakoj četi ima ih po nekoliko za dejstvo protiv neprijateljskih oficira. Izoluenene puške postaju kasnije oružje lake pešadije. Pred početak Sedmogodišnjeg rata vrlo dobro izvežbani vojnici mogli su opaliti 4 do 5 metaka u minutu, ili pet (vodnih) plotuna u dva minuta.

Koplje je prestalo da bude ofanzivno oružje još u doba Gustava Adolfa. Otada se koristilo za odbranu od konjice, jer brzina pešadijske vatre nije bila tolika da je pouzdano mogla odbiti konjički juriš. Tek kada je pronađen bajonet, koplje je postalo suvišno, jer pešak naoružan puškom sa bajonetom sjedinjuje u sebi musketira i pikenira. Ipak, jedno kraće vreme, javljaju se u pešadiji i *španski konji* ili žičana krstila (*chevaux de frise*, *spanische Reiter*) kao zamena koplju.

Ručne granate bile su od gvožđa ili stakla napunjene barutom. Palile su se fitiljem.

Uporedo sa nestankom koplja nestalo je u pešadiji i zaštitne opreme (oklopa) jer nije mogla pružiti više nikakvu odbranu od sve veće prodornosti zrna.

Konjica se i dalje deli na tešku i laku. Teškoj pripadaju u prvom redu *kirasiri*, zatim *draguni*, *karabinijeri*, *grenadiri na konju* (kao elita konjice), negde i *ševoležeri* (*chevauxlégers*) uprkos nazivu koji znači upravo laki konjanici; u laku računaju se *husari*, *ulani*, *lovci na konju*, *hrvati*, *panduri* i *frajkori* (*slobodni korpusi*) na konju. U suštini, konjica se sve manje razlikuje po težini opreme konjanika i težini konja, već više po taktičkoj nameni. Teška konjica je bitačna konjica, a laka, kao i laka pešadija, služi za izviđanje, osiguranje, reidove, manevre. Draguni su prestali da budu pešadija na konju. To su sada većinom raniji arkebuziri koji su nestali još u toku Tridesetogodišnjeg rata. Bili su izvežbani i za borbu peške.

Eskadron je sada taktička i administrativna jedinica. Jedno vreme deli se na 2 čete. Jačina mu je 100—180 ljudi. U puku ima 4 do 10 eskadrona. Negde 2 do 3 eskadrona obrazuju divizion koji se ponekad naziva i brigadom.

Pouke Gustava Adolfa o upotrebi konjice su brzo zaboravljene. Vatra je ponovo dobila prvenstvo u taktici konjice, ali je pri kraju epohe morala to mesto ponovo ustupiti hladnome oružju. Kirasiri su bili naoružani palašem (teška sablja) i pištoljima, druge vrste konjice sabljama i pištoljima, a grenadiri na konju i karabinijeri imali su i karabine. Prsni metalni oklop (kiras) sačuvali su do pred kraj epohe samo kirasiri, a i oni su ga negde zamenili kožnim prsnikom. Neke vrste konjice sačuvala su i šlem.

Kod svih evropskih država formiraju se u to vreme i garde kao elitne operative pešadijske i konjičke jedinice, a ne samo za dvorsku stražarsku službu.

Artiljerija je u ovom razdoblju sasvim odbacila svoje ranije esnafsko obeležje. I ona je postala organizovani rod vojske, a njena tehnika postavljena je na naučnu osnovu.

Veliki napredak učinila je artiljerija poslednjih decenija epohe. Tada je *poljska artiljerija* bila već svuda odvojena od *tvrđavske* i *opsadne*, a javila se već *konjička* i *brdska*. Poljska artiljerija se delila na *položajnu* (bateriska) i *pukovsku* (pešadiska). Artiljerija se delila na brigade, kasnije na pukove, bataljone, čete. *Baterija* je još uvek bila samo borbena jedinica, formirana prema potrebi od slučaja do slučaja. Pukovska artiljerija pridavana je bataljonima, obično 2 do 3 oruđa.

Napredak artiljerije ispoljava se vidno u svima njenim oblastima — u topovskom materijalu, municiji, nišanskim spravama, teoriji i tehnici gađanja. Nastavljaju se nastojanja prethodne epohe, da se oruđa sistematizuju na nekoliko kalibara radi lakše nabavke, upotrebe i održavanja. Težilo se da se fiksira odnos dužine cevi prema kalibru, posebno za topove, haubice i merzere. Državne livnice, barutane i arsenali, koji se u to vreme svuda podižu, omogućavaju razvoj u pravcu veće jednoobraznosti. Konstrukcija se kreće između suprotnih zahteva — olakšanja i pokretljivosti s jedne, i jačine vatre s druge strane. Zrna su puna ili eksplozivna (bombe).

U drugoj polovini XVIII veka naglo se povećava broj topova u odnosu na angažovani broj ljudi. U prvim bitkama Rata za austrijsko nasleđe na 1000 ljudi dolazi 1 do 2 topa. U poslednjim bitkama Sedmogodišnjeg rata na isti broj ljudi ima ih 6 do 7. Od početka prethodne epohe do kraja ove (tri veka) vatrena snaga artiljerije se ustrostručila, ako je izrazimo brojem oružja i njihovim efektom.

Inžinjerija se takođe vojnički organizuje. Ima минера, сапера, понтонира, пioniра. Они образую самосталне јединице или се придaju артиљерији.

Vrlo велики корак napred učinjen je u snabdevanju. Od neobuzdanog korišćenja mesnih sredstava prešlo se na uređeno snabdevanje iz magazina. Bio je interes vladalaca, plemstva (posednika), buržoazije i seljaka da se prekine praksa iz Tridesetogodišnjeg rata i da se poštedi zemlja. Magazinski sistem će u ratu znatno kočiti operacije, ali će omogućiti redovan privredni život i na samom vojištu. U tom smislu treba i shvatiti Grocijusovu postavku da se rat ne tiče građana. Doduše, vojska se snabdevala iz magazina samo hlebom i furaži. Sve su ostalo vojnici kupovali na licu mesta iz svojih plata koje su redovno dobijali. U miru je pojava kasarni znatno uprostila ishranu vojnika i rešila mnoge disciplinske probleme.

Radi lakšeg komandovanja formiraju se generalštabovi. Uporedo je izgrađena i vojna uprava (administracija) koja je delovala većinom po vrlo pedantnim propisima da bi štednjom učinila vojsku što jevtinijom odnosno što većom. Strogi, centralizovani propisi doveli su do krutog birokratizma, što je takođe kočilo inicijativu komandanata. I u ovome se ogleda apsolutistička država.

Sanitetskoj službi se pri kraju ovog perioda počela poklanjati pažnja. Tada se već javljaju stalne i poljske (ambulantne) bolnice. Razvijaju se i druge službe, sudstvo u prvom redu. Kazne se dele na disciplinske i sudske. Prve idu od prekorednog redarstva do bičevanja i trčanja kroz šibe. Druge obuhvataju od degradiranja do smrtne kazne. Uređuje se i sudski postupak. Tortura (mučenje), ranije praktikovana po uzoru na inkviziciju, u XVIII veku se propisuje. U tom periodu pojavljuju se i prvi ordeni (odlikovanja). Javljaju se vojne škole, propisi, manevri. Počinje i zbrinjavanje ostarelih vojnika u posebnim (invalidskim) zavodima.

Armije bivaju sve veće. Od početka do kraja epohe se gotovo utrostručuju. Iako su to stajaće vojske, one se u ratu ipak povećavaju izvesnim brojem ljudi, najviše pozivom onih koji su bili pušteni na odsustvo radi uštede.

Pored regularnih armija ima i milicije koja se upotrebljava samo za teritorijalne i pomoćne zadatke.

B. Francuska

Ekonomski i politički preduslovi stajaće vojske stvoreni su najpre u Francuskoj.

Stajaćih trupa bilo je u Francuskoj i ranije. Za vreme Luja XIII bilo je 12 stalnih pukova⁹⁸ koji su zadržavali svoje efektivne i u mirno doba i u mnogočemu se razlikovali od drugih jedinica, ali nisu izlazili iz okvira slobodnog najamništva. Rišelje je mnogo učinio za francusku vojsku u toku Tridesetogodišnjeg rata, ali joj nije mogao izmeniti karakter. Prelom u kvalitetu izvršio je njegov naslednik Mazaren, upravo ministar rata Le Telje i njegov sin i naslednik Luvoa.

Le Telje je ukinuo dvojstvo u komandovanju i utvrdio vojnu hijerarhiju uz vrlo stroga pravila subordinacije. Utvrdio je i rang pukova, što je imalo praktičnog značaja kod revija, u borbenom poretku gde su opasna mesta bila vrlo tražena, a i pri uvođenju neke opreme i novina uopšte. Propisao je i garnizonsku službu. Popravio je materijalno stanje vojnika, obezbedivši im pre svega redovnu platu i ishranu. Pored vojne hijerarhije, stvorio je u vojsci i civilnu hijerarhiju komesara i intendantata da bi se komandanti rasteretili administracije, čime je onemogućio mnoge izvore korupcije. Ukratko, on je dao francuskoj armiji centralističku organizaciju kojom se ona izdigla iznad svih ostalih te epohe. Njegov sin Luvoa nastavio je očevo delo pod Lujem XIV, čije se apsolutističke težnje i osvajačke ambicije nisu mogle zamisliti bez efikasne vojske. U to vreme (1670) se dižu *Invalidi* (*Hôtel Royal des Invalides*) za siromašne oficire i vojnike koji nisu bili više sposobni za službu, ustanovljava se orden Svetog Luja (1693), propisuju uniforme (1685) i podižu se prve kasarne (1692), troškom gradskih magistrata. U toku XVIII veka podignut je veliki broj kasarni, pa su građani gotovo sasvim oslobođeni teške obaveze primanja vojske na konak. Kasarne su bile neudobne, slabo grejane i vetrene, a na 3 vojnika ili podoficira dolazio je jedan krevet.

Postepeno je oduzeto pravo višim komandantima da imenuju oficire. Sada ih je postavljao kralj, načelno iz redova plemstva. Članovi vodećih aristokratskih porodica su vrlo rano dolazili na visoke položaje. Viši oficiri, a naročito generali,

⁹⁸ Sest starih (*vieux*) i 6 novih (*petit vieux*), Weugand, *Historie de l'Armée Française*, str. 133.

regrutovali su se gotovo isključivo iz redova visokog plemstva. Često se dešavalo da se kupuju komandni položaji (pukovi i čete). To je trajalo gotovo sve do Revolucije. Na taj način mogli su i sinovi bogate buržoazije da dođu do položaja u vojsci. Borba protiv kupovanja položaja identifikovala se sa nastojanjem da se oficirska karijera rezerviše samo plemstvu. Ipak se ona nije mogla sasvim zatvoriti građanima. Oni su prilično lako mogli doći do uverenja, potpisanog od četiri plemića, da su plemićkog porekla. Da bi se tome stalo na put, uoči Revolucije (1781) traženo je od oficirskog kandidata da dokaže četiri pretka po očevoj liniji. U trupi je bilo moguće da se vojnik probije do oficira (*officier de fortune*) i da dospe do kapetanskog čina.

Luvoa je ustrojio i ranglistu oficira (*L' Ordre du Tableau*) da bi se po njoj postavljali i unapređivali oficiri. To je bio prvi pokušaj da se vojna hijerarhija postavi na temelje starejšinstva.

Popuna pukova ljudstvom vršena je vrbovanjem. Le Teje je 1645 dodelio svakom puku svoj rejon. Propisano je 1666 da rok bude 4 godine i da se ne može produžiti bez pristanka vojnika. Kasnije je bilo i dužih rokova. Što je važnije, oni su poštovani. Vojnici nisu bespravno zadržavani pod zastavom po isteku njihove obaveze. Uopšte, u Francuskoj je postupak sa vojnicima bio relativno čovečan. U doba Luja XIV (1651 i 1665) propisana je nadležnost vojnih sudova za vojne zločine koje počini vojnik i proste zločine koje vojnik počini prema vojniku. Dela vojnika počinjena prema građanima ostala su u nadležnosti redovnih civilnih sudova. Bičevanje je tamo ukinuto 1730.

U Francuskoj je 1740 na svakih 11 vojnika dolazio jedan oficir⁹⁹. Na prvi pogled, to je bilo vrlo povoljno, mnogo povoljnije nego u Pruskoj gde se ovaj odnos u isto doba izražavao sa 1:29, ali je, izgleda, to bilo samo po spisku. Od 36 000 oficira koliko ih je bilo 1787, samo je 11 000 bilo u aktivnoj službi. Ostali su bili samo na plati. Ministri rata su bili nemoćni da oficirski kadar ograniče na potrebnu meru, jer je trebalo zbrinuti mnogobrojno siromašno plemstvo.

Za spremu oficira se u Francuskoj nije mogao ustaliti određen sistem školovanja. Luvoa je formirao *kadetske čete*, gde se predavala matematika, ratna veština, topografija, jaha-

⁹⁹ *Der erste schlesische Krieg*, I, str. 114 (izdanje nemačkom Generalštaba).

nje, mačevanje i ples. One su ukinute 1696, ustrojene ponovo 1726, ponovo ukinute 1733. Vojna škola (École Militaire) otpočela je rad 1757 sa 400 plemićkih sinova od 8 do 11 godina ali je 1776 zamenjena sa 10 *kraljevskih vojnih škola* kojima su upravljali sveštenici, pa je ponovo otvorena pod imenom kadetske čete, i ponovo ukinuta da bi učinila mesta prethodnom sistemu kraljevskih vojnih škola. Za artiljeriju i inženjeriju postojale su posebne škole sa više stalnosti.

Godine 1666 francuska vojska je imala oko 140 000 ljudi ovakvog sastava: 48 gardiskih četa, 59 peš. pukova, 82 konjička puka, 50 samostalnih četa, 12 art. četa, po jedan puk fizilira (u sastavu artiljerije) i bombardira i jedna četa minera¹⁰⁰.

Ugledavši se na Rišeljea, Luvoa je pokušao da zahvati i u narod. Godine 1688 naređeno je da svako mesto opremi određen broj ljudi za dvogodišnju službu. Godišnje je tako dizano oko 25 000 ljudi od kojih je formirano 30 miliciskih pukova namenjenih za posade tvrđava, garnizone i obalsku odbranu, ali posle Risvičkog mira (1697) svi su rasformirani. U toku XVIII veka francuska milicija neprekidno menja svoju ulogu. Čas je teritorijalna, čas dopunska, čas rezervna (pomoćna) vojska. U Ratu za špansko nasleđe (1701 — 14) se ponovo stavlja pod oružje, rasformira se posle Raštatskog mira (1714), da bi se posle pet godina ponovo ustrojila. Konstantno je rasla samo njena nepopularnost. U zakonima po kojima se dizala milicija, bilo je toliko izuzetaka za imućnije slojeve, da je služba u njoj praktično značila porez na bedu. Trupe milicije, slabo opremljene i naoružane, pod komandom prestarelih i neveštih oficira, izazivale su porugu. Filozofi, ekonomisti i publicisti bili su ogorčeni protivnici milicije. Nju su vatreno branili generali, ne znajući kako inače da popune nedostatke dobrovoljnog regrutovanja. Za vreme Rata za poljsko nasleđe (1733 — 35) pozvano je 84 000 milicionera, u toku Rata za austrisko nasleđe (1741 — 48) 145 000, a u Sedmogodišnjem ratu (1756 — 63) 104 000. To su bili gotovo isključivo pešaci.

Posle Ahenskog mira, koji je učinio kraj Devolucionom ratu (1667—8), Luvoa je smanjio vojsku, ali nije rasformirao pukove, kao što se činilo ranije, već je njihove efektivne sveo samo na potrebnu meru, a štabove zadržao u potpunosti. Ovim

¹⁰⁰ *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I, 508—9.

je stvorio mogućnost brzog dovođenja vojske na ratnu jačinu, a ujedno je poboljšao njen moralni kvalitet, omogućivši jedinicama negovanje tradicije. Ovom merom se zapravo ostvaruje stajaća vojska. Uoči Rata za špansko nasleđe francuska vojska iznosila je oko 250 000 ljudi. Pojačani su rodovi vojske, naročito pešadija, formiranjem velikog broja novih pukova. Takvo brojno stanje nije bilo lako održavati dobrovoljcima, pa se upravo stoga morala pozivati milicija.

Feudalni poziv dizao se sve do 1758, ali je odmah vraćan kućama kao neupotrebljiv. Služio je samo da bi plemstvo umesto aktivne službe plaćalo otkupninu.

Početak XVIII veka francuska vojska je bila najbolja u Evropi. Pola stoleća kasnije ona je izgubila to preimućstvo. Uzroke treba tražiti u korupciji vodećeg sloja društva koja se prenosi i u armiju na razne načine. Ranglista, nepovoljna za visoko plemstvo, se ne poštuje. Visoki položaji i činovi dobijaju se novcem i milošću dvora. Posle par godina službe, pretežno u gardi, mladi članovi vodećih aristokratskih kuća kupuju sebi puk, ali nastavljaju da žive lakim životom na dvoru, prepuštajući komandovanje pukom svojim potpukovnicima koji su osedeli u službi. Vrlo brzo postaju generali. Uoči Revolucije bilo je u Francuskoj skoro 1000 generala¹⁰¹. Godine 1761 jednim dvorskim dekretom izvršena je podela plemstva na dva sloja: *pretstavljeno* (presentée) i *ne pretstavljeno* (non presentée), razume se dvoru, i time stvoren među njima još veći jaz. Nižem plemstvu je time i formalno zatvoren pristup višim položajima, bez obzira na zasluge i sposobnosti. Ono je redovno stizalo do položaja komandira četa (koje je uostalom najčešće administriralo u svoju korist, a na štetu vojnika), a izuzetno do čina majora i potpukovnika. „Imajte u vidu razliku između čoveka kao što sam ja i čoveka kao što ste vi” reče jednom mlad pukovnik, kupac puka, svom potpukovniku. „Čovek kao što ste vi, gospodine — odgovori mu ovaj, pravi se sa 40 000 livara a čovek kao što sam ja sa 40 godina službe¹⁰².

Među nezadovoljnim oficirima su lako prodirale nove ideje enciklopedista, toliko oprečne apsolutizmu. Pred kraj epohe snažno su odjekivali i događaji iz Američkog oslobodilačkog rata. Godine 1789 bilo je u francuskoj vojsci 69 pukovskih masonskih loža. Protekcijonizam, korupcija, razuzdanost, razvrat,

¹⁰¹ Weygand, str. 178.

¹⁰² Weygand, str. 175.

nezadovoljstvo, sektaštvo, nisu išli u prilog ni disciplini ni stručnoj spremi. Rđavo snabdeveni vojnici su bili takođe prijemljivi za nove ideje. Na bojištu je gramžljivost oficira poticala vojnike na pljačku. Francuski vojnik je sve više gubio poverenje u svoje nesposobne vođe.

Le Telje i Luvoa upravljali su francuskom vojskom skoro pola veka, a od 1718 do 1789 na čelu francuskog ministarstva rata izmenilo se 18 ličnosti, što nije moglo doprineti ni stabilnosti ni napretku.

Uoči Sedmogodišnjeg rata Francuska je raspolagala sledećim snagama:

Pešadija: 14 gardiskih bataljona i 118 pukova od 1 do 4 bataljona, od kojih 38 sa stranim ljudstvom, — svega 245 bataljona sa 165 500 ljudi¹⁰³. Vrlo nejednaka jačina pukova izravnavana je na bojištu obrazovanjem brigada od 4 bataljona koje su nazivane po najstarijem puku. Prosečna jačina bataljona iznosila je oko 700 ljudi. Tome treba dodati 127 bataljona milicije sa 65 150 ljudi od kojih je za operacije bilo namenjeno 11 grenadirskih pukova od po dva bataljona. Inače su miliciske trupe u Sedmogodišnjem ratu upotrebljavane samo u pozadini (etapi) i unutrašnjosti. Samo jednom je milicija popunila operativnu vojsku.

Pešadija je bila naoružana puškom M. 1754, kal. 18 mm, težine 4,5 kg, za koju se kaže da je bila manjkava. Svaki vojnik je imao 20 metaka. Od oktobra 1758 i četni oficiri nosili su puške sa bajonetom.

Konjica: 21 gardiski eskadron, 61 konjički, 17 dragunskih i 4 husarska puka — svega 233 eskadrona sa 37 000 ljudi.

Naoružanje konjice: sablja, pištolj i karabin (kod draguna puške). U svakoj konjičkoj četi (polueskadronu) bilo je 4 izolučena karabina. Njima je bio naoružan ceo puk kraljevskih karabinijera i francuska žandarmerija (8 eskadrona). Oklop je nosio samo kraljevski kirasirski puk, a na bojištu trebalo je da ga nose i oficiri.

Artiljerija: 6 bataljona od po 2 saperske, 5 bombardirskih i 9 kanonirskih četa, zatim 6 minerskih i zanatljskih četa — svega 5400 ljudi. Oruđa: topovi od 4, 8, 12, 16, i 24 funte; merzeri od 8, 12 i 15 coli; haubice od 8 coli. Uz svako oruđe vozilo se 100 do 200 metaka. Svaki pešadiski bataljon je na oglas ra-

¹⁰³ Ove i ostale formacijske jačine su „po spisku“.

ta primao jedan laki top od 3 funte, po švedskom uzoru (á la suédoise).

Lake trupe: oko 5400 ljudi, ali su u toku rata pojačavane.

Komandovanje je bilo komplikovano. Ministar rata je bio na čelu vojske. I u ratu je Ministarstvo rata bilo najviša vojna ustanova koja je operativnoj vojsci prenosila kraljeva naređenja. Komandanti armije morali su pribaviti mišljenje dvora pre no što su nešto preduzimali i u tom cilju oni se o svojim planovima dopisuju ponekad i sa kraljevim metresama. Nesamostalnost komandanata je vrlo nepovoljno uticala na operacije. U njihovim štabovima bilo je vrlo mnogo protekcionista koji su pretstavljali čist balast. Komandovanje je otežavao i veliki broj generala koji su se izmenjivali na položajima. Jednom je armija od 36 brigada imala 191 generala!

Posle neuspeha u Sedmogodišnjem ratu, u francuskoj vojsci su sprovedene značajne reforme, velikim delom vezane za ime Šoazela. Novi pukovi dobili su stalnost. *Lake trupe* su pretvorene u lovačke bataljone. Juna 1770 ustrojen je generalštab koji je iduće godine ukinut, da bi se 1783 ponovo uveo. Griboval je modernizovao artiljeriju. Njegova oruđa su mogla izbacivati po dva metka u minutu. Puška M. 1777 je bila najbolja u ono doba. Njome su izvedeni svi Revolucionarni i Napoleonovi ratovi. Vojni savet (Conseil de la Guerre), ustrojen 1787, bavio se vojnim zakonima, inspekcijom vojske i unapređenjem oficira, ali je naišao na toliku opoziciju uticajnih krugova koji su zazirali od uređenih odnosa u vojsci, da je već iduće godine ukinut. Po dva puka grupisana su u brigade (52 pešadijske i 32 konjičke), a neodređen broj brigada obrazovao je *divizije* uz odgovarajuće *lake trupe*. Na bojištu se *divizije* javljaju nešto ranije kao privremene (taktičke) formacije, ali uoči Revolucije dobijaju svoj stalan oblik. Po ruskom uzoru, pokušalo se da se ponovo uvedu batine, ali se u tome nije uspelo.

C. Pruska

Pruska je izrazit primer povratnog uticaja stajaće vojske na državno uređenje. Pruska armija stvorila je zapravo prusku državu. Vojne potrebe su rađale civilne ustanove. Nigde ne toliko jasno ne vidi da snaga države nije toliko zavisila od

veliĉine, naseljenosti i bogatstva, koliko od njene organizovane oružane sile.

Krajiška grofovija Brandenburg, deo germanizovane slovenske zemlje, u Tridesetogodišnjem ratu je bila još igraĉka zaraćenih država. Trupe obeju strana prolazile su njom kako su htele. Izraĉunato je, da je Valenštajn odneo 200 tona zlata iz te male zemlje koja nije mnogo veća od šire okoline Berlina! Novaca je dakle bilo, ali nije bilo dovoljno vlasti ni uređene uprave koja bi ga protiv volje staleža mogla prikupiti u kneževoj kasi, pa prema tome nije moglo biti ni vojske. Prusku vojsku stvorio je tek brandenburški izborni knez Fridrih Vilhelm (1640 — 88), koji je, kao vazal poljskog kralja, bio ujedno i vojvoda Pruske (kasnije Istočne Pruske), po kojoj će se vremenom nazvati ĉitava zemlja. Slomivši otpor staleža, on je 1655 organizovao 14 do 18 hiljada ljudi i s njima učestvovao u Švedsko-poljskom ratu i u Varšavskoj bici (1656). Posle Olivskog mira, kojim je prestalo poljsko sizerenstvo nad Pruskom (1660), vojska je znatno smanjena, ali ideja o mirnodopskoj stajaćoj vojsci je zadržana. Celishodnim upravnim i fiskalnim reformama on je stvorio potrebna sredstva za održavanje vojske koja je do njegove smrti porasla na 29 000 ljudi. Otada se istorija pruske vojske identifikuje s istorijom pruske države. Osnova pruske uprave bio je srez (Kreis) ĉiji je naĉelnik (Landrat) imao u početku jedini zadatak da reguliše odnose stanovnika prema prolazećim ili stanujućim trupama, da ih smesti u kantonmane, propiše doprinose za njihovu ishranu i da prikupi porez za njihovu isplatu. Sreski naĉelnici su bili neposredno potĉinjeni Ratnoj komori.

Pruska država je izrasla iz vojniĉke organizacije. Institucije unutrašnje uprave podizale su vojniĉku silu, a ova se koristila za osvajanje novih zemalja. Tu su koreni pruskog, kasnijeg nemaĉkog militarizma. Uporedo sa povećanjem vojske širila se i država. Po oceni jednog savremenika, to je bila razbojniĉka država. Nigde nije bilo toliko vojske prema broju stanovnika. U trenutku svog najvećeg napora, dorevolucionarna Francuska je (1761) imala pod oružjem 290 000 ljudi, što je ĉinilo $1\frac{1}{5}\%$ njenog stanovništva. Uoĉi Revolucije je imala svega 0,7%. Pruska vojska je 1740 imala skoro 100 000 ljudi na 2,240 000 stanovnika, što ĉini 4,4%, a 1786 godine 200 000 ili $3\frac{1}{3}\%$. Iako je veći deo godine samo polovina te vojske bila

pod oružjem, prema Francuskoj to čini još uvek dvostruki procenat.

Pruska vojska je imala mnogo tipičnih karakteristika.

Nigde nije bilo oštrije razlike između oficira i ljudstva (podoficira i vojnika). U Pruskoj nije bilo ni onih trupnih oficira (officiers de fortune) koji su u Francuskoj koliko-toliko demokratizovali niži oficirski sastav. Sav oficirski kadar bio je plemićkog porekla. Izuzetaka je bilo među artiljercima, koji su smatrani nekom sredinom između tehničara i vojnika, i kod husara koji su dobrim delom regrutovani među odvažnim pustolovima. Još 1806, skoro dve decenije posle Francuske revolucije, u pruskoj liniskoj pešadiji samo 131 oficir je bio građanskog porekla, a od toga samo 48 u operativnim pukovima. Doduše, i u Pruskoj se operisalo sa fingiranim plemićkim predikatama, ali to nije menjalo klasnu suštinu pruskog oficirskog kadra. Pruska, zemlja napabirčena iz heterogenih delova, koja se širila od poljske (kasnije ruske) do holandske granice, nije imala ni etničkog jedinstva ni vojnogeografske celine. Vernost oficirskog kadra kruni je bila osnova stabilnosti i kohezije. Zato je Fridrih II znao ponekad lično, svojim štapom da izgura mladiće građanskih roditelja iz redova oficirskih kandidata kada bi na njih naišao. On je radije angažovao strane plemiće nego sopstvene građane.

U francuskoj vojsci je bilo razlike između pripadnika nižeg (seoskog) i visokog (dvorskog) plemstva. U Pruskoj je oficirski sastav bio jedinstven društveno i idejno. Njega nisu nagrizale i zbunjivale nove, revolucionarne ideje. Za njih nije imao ni dovoljno obrazovanja. Oficirski položaji popunjavani su starešinstvom. Do viših položaja svi su se mučno probijali kroz službu. Brzo unapređivanje kupovinom ili izmenom mesta bilo je izuzetno. Čak ni najviše plemstvo nije olako dolazilo do činova. Stoga je bilo vrlo malo razlike u godinama između oficira istog ranga.

Oficiri su dobijani najpre iz *kadetskih četa* koje su 1716 sjedinjene u Berlinu u *Kadetski korpus* (Corps des Cadets). Sem toga, popuna oficira se vršila i junckerima (mladim plemićima) koji su primani u pukove kao podoficiri da bi posle trogodišnje službe bili unapređeni za oficire.

I pruska vojska se u osnovi popunjavala vrbovanjem. Dobrovoljaca nije bilo dovoljno pa se vršio i pritisak. U početku se zahtevalo od mesnih vlasti da stave na raspolaganje potre-

ban broj regruta. To se činilo toliko proizvoljno da je vređalo svako pravno osećanje. Pravilo od 1708 tražilo je da se pokupe „bez larme” svi za vojsku sposobni ljudi koji „publici ništa ne doprinose”. Time se zacariše zloupotrebe i korupcija. Činovnici i oficiri trpali su u vojsku one koji se nisu mogli otkupiti novcem. Iz bojazni od vrbujućih oficira, seljaci nisu donosili svoje proizvode u gradove, a mladići su gomilama bežali preko granice. Pomeranski namesnik pisao je 1706 da će podanici biti „totalno uništeni” takvim metodama vrbovanja. Stvarno, vrbovanje je pretilo da uništi privredni život. Takvom vrbovanju se stanovništvo znalo odupreti i silom. Naređenja koja su imala da suzbiju te zloupotrebe zabranjivala su samo „krupna” nasilja. Borba za ljude odvodi najzad kralja¹⁰⁴ Fridriha Vilhelma I (1713—1740) na druge metode. Ediktom od 1714 on proglašava da su prema „božjem poretku” mladi ljudi dužni da služe „imanjem i krvlju”. Često se to označava kao objava načela opšte vojne obaveze, ali Delbrik¹⁰⁵ opravdano primećuje da je to samo objava apsolutne vlasti kraljeva, jer nedostaje osnovni preduslov opšte vojne obaveze — pretstava da je sve građanstvo dužno da se bori za svoju zemlju. Kasnije (1733) propisano je čuveno *kantonsko uređenje* po kome je obaveza služenja bolje regulisana, ali je imala toliko izuzetaka da nije mogla rešiti pitanje popune. Vrbovalo se rado na strani, a ratni zarobljenici su silom trpani u vojsku. U pruskoj vojsci je bilo ljudi svih država, narodnosti, vera i običaja. Godine 1768 bilo je u njoj 90 000 stranaca i 70 000 domorodaca.

Vojska takvog sastava ne bi se mogla upotrebiti bez stroge discipline. U Pruskoj se njoj nije znalo granica. Tamo je dobila varvarske forme. Svirepe telesne kazne bile su redovno vaspitno sredstvo. Štap je bio sastavni deo opreme podoficira. Vladalo je načelo da se vojnik ima više bojati batina svoga kaplara nego neprijateljskog zrna. Vlast pruskog oficira nad svojim vojnicima je bila gotovo neograničena. Vodilo se samo računa da se ne onesposobe za službu, jer je u tom slučaju trebalo naći (platiti) zamenu. Vojnici nisu imali ni pravo žalbe. I oficiri su bili podvrgnuti oštroj disciplini. Ali još više nego batina disciplinovanju pruske vojske doprinosio je egzercir. U Francuskoj se ograničavao na ono što je bilo potrebno da se trupe

¹⁰⁴ Od 1700 Pruska je kraljevina.

¹⁰⁵ IV, 284 — 5.

obuče izvesnim strojevima i pokretima. U Pruskoj se neprestano vežbalo. Oficiri su morali stanovati blizu svojih ljudi da bi ih svakog časa mogli postrojiti. Bila je to mehanička disciplina i mehanički egzercir. Pojedinač se gubio u celini. On je pretstavljao zamenljivi deo mašine kojoj je pripadao. Tako se apsolutizam kao autoritativni princip prenosio na vojsku u krajnjim svojim konsekvencama. Ali se egzercijom i disciplinom stvorio u pruskim jedinicama veliki taktički potencijal o kome će kasnije biti više reči.

Usled zlostavljanja i teške službe bekstvo je bilo ogromno. Pruske kasarne i logori ličili su na zarobljeničke ustanove. Fridrih II (1740 — 86) nije propuštao priliku da svojim generalima skrene pažnju na ovo zlo. U svim svojim operativnim direktivama ukazivao je pre svega na sredstva kojima treba sprečiti bekstvo. Ta se briga odražavala i na taktiku i operativku: nije se smelo logorovati blizu šume, izbegavani su noćni marševi i naseljena mesta, a noćni napadi su izričito bili zabranjeni.

Veliku svoju vojsku Pruska nije mogla držati stalno pod oružjem. Formacisko brojno stanje održavalo se samo uproleće, 8 do 10 nedelja godišnje. Inače je priličan postotak *kantonista* puštan na odsustvo. Uštedene plate korišćene su za vrbovanje stranaca.

Uoči Sedmogodišnjeg rata pruska vojska je bila ovog sastava:

Pešadija: 4 gardiska, 29 grenadirskih, 91 liniski (45 peš. pukova) i 2 pionirska bataljona — svega 126 bataljona.

Konjica: 1 gardiski eskadron, 12 kirasirskih pukova od po 5 eskadrona, 12 dragunskih pukova od 5 do 10 eskadrona, 8 husarskih pukova od po 10 eskadrona — svega 211 eskadrona.

Artiljerija: Artiljerijski puk (12 četa) je davao poslužioce za celokupnu (i pešadisku) artiljeriju. Vozari su na oglas mobilizacije dizani po kantonima, a konji kupovani. Bilo je svega 60 topova 12 — funtovnih (121 mm) i 26 petnaestfuntovnih (152 mm); 20 haubica 10 — funtovnih; 10 merzera 25 — funtovnih i 6 merzera 50 — funtovnih. Svaki pešadiski bataljon dobijao je na oglas mobilizacije 2 topa trofuntovca (75 do 79 mm).

Jačina operativne vojske iznosila je 126 000 ljudi.

Uoči Sedmogodišnjeg rata bilo je u Pruskoj vrlo malo laških trupa. Već u prvoj ratnoj godini morala su se znatno po-

jačati. Do leta 1757 formirano je 5 *slobodnih bataljona* (Frei-bataillone). Ljudstvo su činili isključivo strani najamnici, a na poreklo i prošlost oficira gledalo se kroz prste. Lakoj konjici pripadali su i *Bošnjaci*, malobrojna konjička jedinica čije su prvobitno ljudstvo činili Bosanci, uzeta u prusku službu u toku Drugog šleskog rata, koja je kasnije postala jezgro pruskih ulana. Fridrih II je preneo u prusku službu čitave saksonske jedinice zarobljene kod Pirne, ali ih je ubrzo morao rasformirati zbog bunta, bekstva ili slabog držanja pred neprijateljem. Njima je pojačao brojno stanje postojećih jedinica. Početkom operacija 1757 jačina pruske vojske iznosila je 147 000 ljudi formiranih u 132 bataljona i 213 eskadrona. Za zaštitu i odbranu ugroženih granica formirano je i nešto miliciske jedinice.

Pešadija je bila naoružana kremenjačem kalibra 20,14 mm, a konjica karabinima kalibra 17 do 18 mm.

Komandovanje je u oba šleska rata i u Sedmogodišnjem ratu bilo neposredno u rukama kralja Fridriha II. U Pruskoj je bilo malo generala. Godine 1740 svega 5 maršala (sa prestarelim), 2 generala, 13 generallajtnanta i 23 generalmajora.

D. Austrija

Začeci austrijske stajaće vojske mogu se zapaziti već u Tri-desetogodišnjem ratu, ali glavne njene osnove postavio je tek Eugen Savojski na prelomu XVII i XVIII veka. Između 1697 i 1707 broj stajaćih pešadiskih pukova kretao se između 29 i 38 (ne računajući 5 pukova *hajduka* ili *hrvata* i 3 švajcarska puka) a konjičkih pukova između 30 i 39. Bilo je 1705 svega oko 85 000 pešaka, 28 000 konjanika i 600 artiljeraca. Pored operativne pešadije bilo je garnizonih trupa nazvanih „slobodne čete” (Frei — Compagnien) — 1699 svega 25 sa oko 5000 ljudi.

Krajem XVII veka u nekim pešadiskim pukovima još se sačuvalo koplje dugačko 4 do 5 m. Helebarda (partizana), 2,5 — 3,5 m, bila je omiljeno oružje podoficira i posle ukidanja koplja. Svi oficiri, od poručnika do pukovnika, nosili su posebnu partizanu (sponton), dugačku dva metra, koja se završavala nožem dužine 22 cm. Neki mađarski pukovi imali su još palicu sa teškom mesinganom glavom. Mač za bodenje nosili su oficiri i vojnici onih pukova koji su bili naoružani kop-

ljem i musketom. Kremenjača sa bajonetom uvedena je krajem XVII veka, ali je preoružanje završeno desetak godina kasnije. Pištolje su u pešadiji imali samo oficiri i neke kategorije ljudstva. Španski konji upotrebljavani su uglavnom u ratovima protiv Turaka. Kirasiri i draguni imali su palaš i po dva pištolja; usto, prvi karabine, a drugi kremenjače kao pešaci. Husari su imali (krivu) sablju, pištolje, a neki njihovi pukovi i karabine.

Posle smrti princa Eugena austriska vojska je zanemarena. U Rat za austrisko nasleđe (1740 — 1748) stupa u nezavidnom stanju, ali se ubrzo učvršćuje i razvija. Uoči Sedmogodišnjeg rata ona ima:

Pešadija: 54 peš. puka i 1 samostalan bataljon, svega 126 610 ljudi. Tom broju treba dodati i naše graničare. Oni tada formiraju 10 regularnih pukova od po 4 bataljona i 2 grenadirske čete¹⁰⁶, i jedan puk¹⁰⁷ od 6 bataljona i 2 grenadirske čete, svega 46 800 ljudi. Po zakonu sva se snaga Vojne krajine mogla angažovati samo u ratu protiv Turaka, a van Krajine samo jedna trećina, ali u Sedmogodišnjem ratu se ova odredba često kršila. Bilo je takođe predviđeno da se graničari ne mogu uvrstiti u borbeni (liniski) poredak već upotrebiti samo u malom ratu ili u rezervi.

Pešadija je tek primila novu, neuspelu pušku koja je već u početku rata morala da pretrpi mnogobrojne prepravke. Kod oficira i podoficira je još bilo partizana i helebardi.

Konjica: 18 kirasirskih, 12 dragunskih i 10 husarskih pukova, svega 30 000 konjanika. Tome treba dodati 15 graničnih eskadrona¹⁰⁸, svega 3000 konjanika. Konjica je bila naoružana karabinom koji je kod draguna bio nešto duži. Kirasiri i draguni imali su palaš, a ostali konjanici sablju.

Artiljerija je uoči Sedmogodišnjeg rata učinila veliki napredak. Operativne artiljerije bilo je u svemu 32 čete formirane u 4 brigade (sa nizozemskom artiljerijom). Topova je bilo od 3, 6, 12, 18 i 24 funti; haubica od 7 i 10 funti; a merzera u 5 raznih kalibara. Topovi od 1, 2, 2 I/2 i 4 funte, koji su 1757 dodeljeni graničarima, pokazali su se neefikasnim, pa su iste godine povučeni. Pešadiski bataljoni primali su u ratu po dva topa od 3 funte. U Beču je bilo oruđa, municiskih kola i

¹⁰⁶ Dva banska (Glinski i Petrinjski), 3 slavonska (Gradiški, Brodski i Petrovaradinski), 2 varaždinska, 3 karlovačka (Otočacki, Ogulinski, Slunjski).

¹⁰⁷ Lički.

¹⁰⁸ Šest slavonskih, 1 varaždinski, 4 banska i 4 karlovačka.

opreme za vojsku od 60 do 70 hiljada ljudi, a u Češkoj 95 trofuntovaca i 31 teško oruđe.

Za obuku artiljerije postojali su poligoni.

Tehničke trupe obrazovale su 4 brigade. U Beču i u Brislu postojale su inženjerske akademije. Pontonirstvo je bilo razvijeno. Kod Titela je 1747 osnovan bataljon *šajkaša* koji je davao posade za (ratne) plovne objekte na Dunavu (Šajkaška flota).

Na inicijativu Gribovala, koji je tada bio u austriskoj službi, 1760 je osnovan Saperski korpus od 3 čete.

Vozarski korpus: (Fuhrwesen — Corps) formiran je 1778.

Uoči Francuskih revolucionarnih ratova (1792) Austrija je imala: 76 peš. pukova (sa graničarskim), Šajkaški bataljon, 2 karabinska (konjička), 9 kirasirskih, 6 dragunskih, 7 lakih (chevaux légers), 10 husarskih, 2 ulanska, 2 artiljeriska puka, 1 fizelirski (artiljeriski) bataljon i bombardirski korpus. Pada u oči veliki broj graničnih pukova, nesrazmerno u odnosu na drugu pešadiju.

Popuna oficirskih i podoficirskih položaja u pukovima bila je pravo „sopstvenika” puka (Regimentsinhaber) koje su mogli preneti na njihove komandante. Pukovnike i generale postavljao je monarh na predlog Dvorskog ratnog saveta. Kod graničara i nekih drugih trupa, Marija Terezija je zadržala pravo popunjavanja svih oficirskih mesta.

I u Austriji je plemstvo imalo prvenstvo na oficirske položaje. Ali su sposobni podoficiri i vojnici mogli prodreti u oficirski kadar. Granični oficiri su baš u to vreme izjednačeni sa oficirima stajaće vojske i vrlo brzo će dolaziti i na najviše položaje. Ipak se i u austriskoj vojsci trgovalo sa oficirskim položajima. Dešavalo se da je u istom puku bilo zastavnika sa 20 ili poručnika sa 37, a kapetana sa 8 ili 9 godina službe.

Marija Terezija je 1752 ustrojila Vojnu akademiju u Bečkom Novom Mestu u koju su primani sinovi plemstva ili viših oficira.

Popuna ljudstva vršila se vrbovanjem u zemlji i na strani, ali to nije moglo zadovoljiti potrebe, jer nije bilo dovoljno novaca. Strategiske obaveze Austrije širile su se od Karpata do Atlantika i od Šlezije do Italije i zahtevale nesrazmerno veliku vojsku za njene finansijske mogućnosti. Godine 1755 nedostajalo je pešadiji 38 000 ljudi. Neki pukovi imali su samo 2 ili 3 bataljona. U konjici je stanje bilo nešto bolje. Tamo je ne-

dostajalo svega 90 do 100 ljudi na puk. Da bi se popunili nedostali, traženi su regruti od staleža, ali nikad nisu dobiveni u dovoljnom broju, a ono što je dobiveno nije bilo zadovoljavajućeg kvaliteta. To je bila u suštini fiskalna mera, jer su staleži radije davali novac nego ljude. I dezerterstvo je proređivalo redove austrijske vojske.

Konskripcija, uvedena 1781 u austrijskim zemljama nemačkog jezika, može se smatrati prelazom na nov sistem popune. Tada je 37 pešadiskih pukova dobilo svoje stalne „vrbujuće srezove“. Dve godine kasnije ovaj sistem je proširen i na Mađarsku.

Otkako su graničari postali redovna vojska, među milicijom je tirolska imala nekog značaja.

Preduzimljivi ljudi su formirali *frajkore* (jedinice dobrovoljca na osnovu carskog patenta, isključivo za mali rat. Čuven je bio frajkor *pandura* (od banderije, steg) ili *Srba* (Raizer), kako su se još zvali, koje je među svojim zemljacima formirao slavonski posednik baron Trenk. Njegov frajkor je imao 2500 pešaka i 130 konjanika. Kasnije je pretvoren u 53 peš. puk. Naročito mnogo frajkora bilo je u Austrisko — turskom ratu 1788 — 90(Kočina krajina), formiranih pretežno od dobrovoljaca iz Srbije.

U apsolutističkim monarhijama je vladalac bio vrhovni komandant čak i onda kada je to bila žena, kao u slučaju Marije Terezije. Vladaocu su bili potčinjeni komandanti armija (en chef. in capite) preko Dvorskog ratnog saveta koji je vršio funkciju kasnijeg generalštaba. Otuda toliki uticaj ovog organa na tok operacija i tolika njegova odgovornost pred istorijom koja ga je strogo ocenila. Nesumnjivo, Dvorski ratni savet je u mnogim slučajevima kočio operacije, hoteći da upravlja njima bez poznavanja onih elemenata koji se mogu upoznati samo na terenu. Ali vrlo često su sami komandanti tražili oslonca u Dvorskom ratnom savetu. Bez njega, ne bi se mogle koordinirati operacije na više ratišta.

Dvorski ratni savet u Gracu je 1705 potčinjen bečkom, a 1743 je rasformiran.

Radi snabdevanja vojske i kontrole utroška, ustrojen je 1650 Generalni ratni komesarijat (General — Kriegs — Commissariats — Amt). On je delovao u sporazumu sa Dvorskim ratnim savetom i Dvorskom komorom koja je upravljala finansijama. Prema instrukciji od 1726, Savet je imao da se stara za

„vojničku”, a komesarijat za „ekonomsku” stranu vojne uprave, ali je između njih svakog časa dolazilo do sukoba nadležnosti i prestiža, pa je Komesarijat 1747 podignut na rang dvorske ustanove (ministarstva) kao što je bio Savet.

Svi generali jedne armije obrazovali su *Veliki generalštab*. Njegovi članovi uzimali su učešća u ratnom savetu koji je komandant armije obavezno sazivao po važnim pitanjima, ali za čija mišljenja nije bio vezan. Generali su obavljali generalštabne poslove, ali uz pomoć *Malog generalštaba* koji su obrazovali general-ađutant, general-kvartirmajstor i načelnici službi. Generalni ađutant je prenosio naredenja komandanta armije. General-kvartirmajstor se starao o logorima i zimskim kvartirima i vršio rekognosciranje određenih marševskih pravaca u pogledu prohodnosti i mogućnosti snabdevanja. Mali generalštab kretao se uz odgovarajuću pratnju ispred kolona, ukoliko je to zahtevao smeštaj i snabdevanje trupa.

E. Turska

Turska je sa Sulejmanom II Veličanstvenim bila na vrhuncu svoje moći. Posle njega nastaje dekadencija. Osmanliski centralizovani feudalizam, ako se sme tako nazvati, koji je bio toliko efikasan u doba Murata I i dugo posle njega, nije odgovarao ogromnom carstvu koje se sada prostiralo na tri kontinenta. Beglerbegovima, kojih sada ima dvadesetak umesto ranije dva, mora se dati veća upravna i vojnička vlast. Između njih i 290 sandžakbegova ubačeni su *pašaluci* ili *vilajeti* kojih početkom XIX veka nije bilo manje od 70. Injima se morala dati velika autonomija da bi državna uprava mogla funkcionisati. Teoriski, sva je vlast u rukama sultana, dugo je to bilo i u praksi, ali širenje carstva pojavljuje se *veliki vezir* kao stvarni regent, koji se okružuje orijentalnim ceremonijalom i luksuzom. Režim velikih vezira, u čije se ruke nagomilava toliko vlasti, rađa korupciju. Oni prodaju upražnjene položaje, pre svega pašaluke, a primaju mito i od stranih suverena. Živeći pretežno od rata i pljačke, osmanliski režim nije razvio svoje proizvodne snage ni prosvetu, bez čega se nije mogla zamisliti efikasna centralistička uprava.

Korupcija državne uprave se neposredno oseća kod spahija. U doba Sulejmana II ova ustanova (timari i zijameti) je u

Evropi mogla dati 80 000, a u Aziji 50 000 konjanika¹⁰⁹. To je sračunato svakako prema prihodima spahiluka. Određen godišnji prihod davao je, upravo trebalo da dâ određen broj konjanika. Ali veliki broj spahiluka je vojnički bio sterilan. Prostornim povećanjem države pravo dodeljivanja spahiluka moralo se preneti na beglerbegove koji se nisu ustezali da ih daju svojim robovima i miljenicima, pa su znali čak da sa njih oteraju proverene ratnike. Sulejman II je poveo borbu protiv te pojave, ali ni on nije mogao da preseče sve zloupotrebe. Između teoriskih i stvarnih efektivna razlika je bivala sve veća. Uostalom, vreme feudalne konjice je bilo prošlo. Spahije se nisu mogle više meriti sa evropskom regularnom konjicom. Zato konjička garda ili *dvorske spahije* dolaze sve više do izražaja. Godine 1534 njihovi efektivni su povećani na 11 500 ljudi, ali se i ovde formacisko brojno stanje razlikovalo od stvarnog. Na prelomu XVI i XVII veka neplaćene ili nedovoljno plaćene dvorske spahije se često bune. Turci su još uvek operisali sa *akindžijama*, neregularnom konjicom, koji su oduvek bili više pljačkaši nego borci. U tu kategoriju dolazile su i pomoćne trupe tributarnih naroda — krimskih Tatara, Đurđijanaca, Kurda.

Jezgro vojske činili su još uvek janičari, ali sada nisu imali one osobine koje su ih ranije toliko izdizale nad evropskim vojskama. Dok su se evropske feudalne vojske pretvorile u regularne armije, janičari su nazadovali. Krajem XVII veka prestali su da se regrutuju među otetim hrišćanskim dečacima. Otada se popunjavaju odraslim ljudima. Na račun kvaliteta raste broj. Godine 1500 bilo ih je preko 54 000. Veliki korak u pravcu njihove dekadencije učinjen je krajem XIV veka kada im je dozvoljeno osnivanje porodice. Time je prestao disciplinovani kasarski život, a janičarske privilegije počele su prelaziti s oca na sina, bez obzira na njegovu vojničku vrednost. Da bi mogli izdržavati svoje porodice, prihvatili su se drugih poslova. Njihovi oficiri nastojali su da poboljšaju svoju materijalnu situaciju čineći usluge stranim ambasadorima. Kao svaka pretorijanska trupa, vršili su jak pritisak na državnu upravu. Pri svakoj promeni na prestolu iznuđivali su sve značajnije poklone. Prinuđivali su sultane da im žrtvuju glave velikih vezira koji njima nisu odgovarali. Da bi se zaštitili od

¹⁰⁹ C. Brockelmann, Histoire des peuples et des états islamiques, str. 250.

janičarske samovolje, sultani su ih delili na odrede i slali na razne strane Carstva. Godine 1581 bilo ih je u Istambul u svega 4000.

Azapi se pojavljuju i dalje kao milicija koja se diže po pašalucima za vreme rata. I njihova vrednost je bila opala. Turci su se brže naoružali vatrenim oružjem od mnogih evropskih država. Krajem XVII veka janičari su bili već naoružani kremenjačama. Dobro je bila naoružana i konjička garda. Ostale trupe mnogo slabije. Ali artiljerija im je bila vrlo dobra. Muhamed II (1451 — 81) angažovao je nemačke i mađarske livce i instruktore, Bajazit II (1481—1512) obrazovao je artiljerijski korpus (topdžije) koji je pod njegovim naslednikom Selimom I (1512 — 20) imao već 1000 ljudi, a Sulejman II je formirao laku artiljeriju. Artiljerija je u to vreme bila najbolja turska trupa. Ona je obuhvatala i minere. Dobra su bila i vozeća pontonska sredstva.

Održavanje vojske stajalo je Tursku manje nego evropske države, pre svega zbog velikog broja kontingenata koji su se bez ikakve plate izdržavali samo pljačkom. Turske vojske su stoga mogle biti brojnije, ali nisu išle u stotine hiljada kako govore ondašnji hroničari. Komore su im bile vrlo velike, jer su Turci većinom operisali na iscrpenim ratištima koja su sami opustošili neobuzdanom pljačkom. Glomaznost komora povećavala je orijentalna raskoš, mnoštvo šatora i ćilima, a i plen kada se do njega dolazilo.

Sputano društvenim, verskim i intelektualnim okovima, Osmanliško Carstvo nije našlo snage da krene novim putevima kojima su pošle evropske države. Zaslugom pojedinaca, sultana i velikih vezira, trgnuće se ponekad, ali biće to samo zastanak na nizbrdici neumitnog opadanja.

F. Rusija

Posle Dimitrija Donskog moskovska Velika kneževina se širila, jačala, centralizovala u borbi za oslobođenje od tatarske prevlasti. Uporedo jačale su i njene oružane snage. Ivan III (1462 — 1505), koji je 1480 konačno odbacio tatarski jaram, dodao je svome grbu vizantiskog dvoglavog orla i nazvao se carem i gospodarem cele Rusije.

U razvoju ruske države i njene vojne sile vladavina Ivana IV Groznog (533—84) čini veliki korak napred. U to doba

javlja se *strelci*, stajaća trupa pešaka-najamnika, naoružanih puškama, sabljama i helebardama koji su sastavom, organizacijom i taktikom vrlo bliski turskim janičarima. I feudalni obveznici se čvršće organizuju, najviše u široj okolini Moskve. Uzimani su u službu i strani najamnici. Jačanje vojske izražava se značajnim uspesima: zauzećem Kazana i Astrahana. Organizuje se i granična služba. *Kozaci*, koji su u sastav ruske države došli u XV, služili su uglavnom na jugu za odbranu granice; u XVI veku učestvovali su u svim ratovima čineći znatan procenat oružanih snaga. U toku XVII veka nema bitnih strukturalnih pomena u ruskoj vojsci, ali postepeno prodire evropsko naoružanje, organizacija i taktika.

Veliki prelom u razvoju ruskih oružanih snaga čini Petar I (1689—1725). Zastarela vojska, koju je zatekao, nije mogla da zadovolji potrebe njegove nove politike. Strelci, glavni oslonac ruskih careva, su dotle bili već sasvim korumpirani u istoj meri kao i turski janičari. Kao i ovi, nametali su svoju volju carevima. Njihova vojnička efikasnost je bila opala i neuporedivo zaostajala za evropskom pešadijom koja je u to vreme učinila ogroman skok napred. Bolji su bili stalni pukovi stranog (evropskog) tipa, pešadiski (soldatski) i konjički (rejtarski i dragunski), ali ni oni nisu bili dostigli evropski nivo. Uostalom, njih je bilo malo prema drugim vrstama. Neorganizovana feudalna konjica koja se pozivala za slučaj rata sasvim je zastarela. Bila je naoružana hladnim oružjem, a samo pripadnici velikih zemljovlasnika imali su i vatreno. Artiljerija je bila slabo pokretljiva. Upotrebljavala se uglavnom za opsadu tvrđava. Takvom se vojskom moglo uspešno ratovati protiv Tatara, teže protiv Turaka i Poljaka, a niko protiv Šveđana, koji su se isprečili pred glavnim Petrovim ciljem, pred izlazom na Baltičko More.

Petrove vojne reforme zahvatile su problem u celini. Rešivši prethodno osnovna pitanja popune, administracije, naoružanja, obuke, on je stvorio jedinstvenu stajaću armiju po evropskom uzoru. Za razliku od evropskih vojsaka na koje se ugledao, svoje nove pukove nije popunio najamnicima već svojim podanicima koje je po određenom ključu prinudno regrutovao na 25 godina. Ovim je stvorio jevtin i neiscrpn i izvor ljudstva. Oficiri su u početku bili većinom stranci — oni su stvorili novu vojsku, ali ih kasnije Petar sve više uzima iz redova ruskog plemstva, po potrebi i silom.

Prva dva puka evropskog tipa, Preobraženski i Semjonovski, formirani su 1691, zatim još dva moskovska. Pošto su ukinuti strelci (1698), formiranje nove vojske išlo je bržim tempom. Iduće godine kompletiraju se 27 pešadiskih pukova i 2 dragunska, a zimi 1700/1 javljaju se još 12 dragunskih pukova. Ostalu konjicu čini još feudalni poziv. Pešadiski pukovi su naoružani musketama i kopljima u odnosu 2:1. Koplja nestaju u Rusiji tek 1721.

U toku Severnog rata (1700—21) ruska vojska je porasla, učvrstila se i stekla znatno ratno iskustvo. Na tim osnovama razvijala se dalje, u granicama prilično oskudnih finansiskih mogućnosti. Ruski nacionalni elemenat, dotle potiskivan preteranim favoriziranjem Nemaca, za Jelisavetine vlade (1741-62) počeo je da dolazi više do izražaja i na komandnim položajima. Uoči Sedmogodišnjeg rata preduzete su velike vojne reforme. U ovaj rat ruska vojska je ušla u ovom sastavu:

Garda: 3 pešadiska i 1 konjički puk.

Pešadija: 4 (novoformirana) grenadirska i 46 musketirskih pukova; prvi su imali po 2 bataljona, a drugi po 3 bataljona od po 4 čete; sem toga, prva dva bataljona svakog puka imala su po jednu grenadirsku četvu. Podoficiri i vojnici imali su kremenjaču sa bajonetom tešku $5\frac{3}{4}$ kg i kratku sablju, a oficiri lakšu kremenjaču i špadu. Svaki puk je u ratu imao 4 topa, 2 mala merzera i jednu haubicu.

Konjica: 6 kirasirskih, 6 grenadirskih i 20 dragunskih pukova od 5 do 6 eskadrona, od po dve čete. Sva je konjica imala palaše i kratku musketu sa bajonetom, izuzev kirasira koji su imali karabin bez bajoneta. Uz neznatne izuzetke, svaki puk je u ratu imao dva topa i 2 mala merzera.

Artiljerija, znatno zanemarena posle Petra I, brigom P. J. Šuvalova reorganizovana je i ojačana. U januaru 1757 imala je dva puka, prvi za poslogu poljske i opsadne artiljerije, drugi za poslogu pukovske (pešadiske i konjičke) artiljerije. Sem toga, formiran je i *Haubički korpus* koji je 1758 imao pet četa. U artiljeriskim četama bilo je mnogo fizelira, dakle pešaka za neposrednu zaštitu artiljerije; 1760 formirani su fizelirski pukovi.

Oruđa dodeljena operativnim armijama grupisana su u poljske artiljeriske brigade koje su u borbi obrazovale baterije različite jačine.

Artiljerija je u Rusiji bila relativno brojnija nego drugde. Smatrajući da ona treba da igra glavnu ulogu u bici, Šuva-

lov je 1756 izdejstvovao od carice Jelisavete da se obrazuje posebni, njemu potčinjeni Rezervni (Opservacioni) korpus sa izrazito jakom artiljerijom. Formiranje je otpočelo zimi 1756—57 i naišlo je na velike teškoće. Kada je stupio u akciju jula 1758, Šuvalovljev korpus je imao svega 12 000 ljudi. Kod Kunersdorfa je pretrpeo toliko gubitaka da je rasformiran.

Inžinjerija je u operativnoj vojsci bila slaba. Veliki deo oficira bio je zaposlen na izradi državnih građevina i na premeravanju zemlje.

Garnizone trupe bile su znatne — 48 pešadiskih i 7 konjičkih pukova — ne računajući tu samostalne bataljone i eskadrona, ali vrlo slabog kvaliteta. Nisu bile upotrebljive ni za obuku regruta za račun operativne vojske.

Milicija — svega 28 000 ljudi, na južnim granicama države. Trebalo je da pretstavlja rezervu za operativnu armiju, ali je zato bila neupotrebljiva.

Ukupno 318 000 ljudi, ali su samo garda i operativna vojska bile upotrebljive za operacije van zemlje — svega 174 000. A i to je bilo po spisku. Na licu je moglo biti svega 150 do 160 hiljada ljudi.

Neregularnih trupa (husari, panduri, kozaci, strana plemena) prema proračunima moglo je biti oko 215 000 konjanika i 8000 pešaka. Smatralo se da je od toga broja moguće izvući 40 000 ljudi za operacije, a da se ne ugrozi sigurnost granica.

Oficirski kadar popunjavao se isključivo iz redova plemstva. Mladi plemići, ukoliko se nisu odavali dvorskoj ili upravnoj službi, stupali su obavezno kao redovi u jedan od pukova po njihovom izboru, najdalje do 16 godine starosti. Pošto su brzo prešli podoficirske činove, unapređivani su za oficire posle položenog ispita. Pitomci plemićkog Kadetskog korpusa i Artiljerijske i Inžinjerijske škole stupali su u trupu kao oficiri. Oni su bili znatno spremniji, ali ih je bilo malo. Dalje unapređivanje išlo je obično po starešinstvu. Visoko plemstvo služilo je u gardi i uživalo mnoge privilegije u odnosu na liniske oficire. Suprotnosti je bilo i između stranaca i Rusa.

Vojnici regularne armije regrutovani su u 10 velikoruskih gubernija, pretežno od seljaka, jer su sveštenici, trgovci, zanatlije i neki drugi pozivi bili oslobođeni. Vojnički element je bio dobar, disciplinovan i uporan. U ratu su bekstva

bila retka. Podoficiri su dobijani neposredno iz redova vojnika, a bilo je posebnih podoficirskih škola za vojničku decu.

Pešadiski i konjički pukovi obrazovali su u ratu brigade od 3 do 4 puka. Nekoliko pešadiskih i konjičkih brigada formirali su divizije, kojima je bio dodeljen i deo neredovnih trupa. Na čelu operativne vojske bio je maršal sa svojim štabom.

Ruska vojska Sedmogodišnjeg rata nije zaostajala ni za kojom drugom evropskom vojskom. Ono što joj je nedostajalo u organizaciji, obuci i spremi prema pruskoj vojsci, nadoknađivala je postojanošću i čvrstinom svog nacionalnog vojničkog sastava.

G. Engleska i Škotska

Prevlast engleskog oružja završila se s porazom u Stogodišnjem ratu. Izbačena sa Kontinenta, Engleska ima otada malo udela u razvoju vojnih ustanova Evrope. Pojedini dobrovoljački (najamnički) pukovi, organizovani na njenoj teritoriji, učestvuju takoreći poluslužbeno u kontinentalnim ratovima na strani koja je odgovarala politici engleskog dvora. U građanskom ratu između Karla I i Parlamenta (1642—47) vojske obeju strana su još uvek feudalnog tipa. U njima konjica igra glavnu ulogu. Ali je Parlament uspeo da u toku rata stvori *Vojsku novog modela* (New Model Army) koja mu je donela pobedu.

Nova engleska vojska organizovana je po kontinentalnom uzoru zaslugom Olivera Kromvela. Formirano je najpre 12 pešadiskih pukova od po 10 četa od po 120 ljudi, pola kopljanika, pola musketira. Konjica je imala 11 pukova, od po 6 eskadrona po 100 ljudi, i jedan dragunski puk od 10 četa. Poljska artiljerija je bila zanemarena. Čuje se gotovo samo o opsadnim topovima. Vojska Parlamenta se u toku rata postepeno povećala na 30 pešadiskih, 18 konjičkih i 1 dragunski puk. U novoj vojsci svi su pukovi dobili istu crvenu uniformu, ali je svaki imao porub posebne boje.

Kromvelova vojska je imala uspeha jer je redovno plaćana. Na tome se zasnivala njena stroga disciplina koja je omogućila izvođenje neprekidnih operacija kroz više od 15 meseci, bez bunta i bekstva.

Posle povratka Stjuartove dinastije (1660), republikanska vojska je rasformirana, ali je u isto vreme iz dela njenih jedinica formirana osnova nove regularne engleske vojske, svega nekoliko gardiskih pukova za sigurnost kraljeve ličnosti. Narod je nerado gledao na stajaću vojsku. Smatrao je more i flotu dovoljnom zaštitom. Vojska je bila lični kraljev organ, pa ni Parlament nije davao novac za nju, bojeći se da će podržati njegovu vlast u kraljevu korist. Ipak je engleska stajaća vojska stalno rasla, jer je bila potrebna društvenim snagama koje su kontrolisale zemlju. Engleska (od 1707 nazvana Velika Britanija posle ujedinjenja Engleske i Škotske) se tada nalazila u punoj trgovačkoj ekspanziji. Trebalo je čuvati prekomorske posede i sticati nove. Stvaralo se Britansko Carstvo. Pri tome je flota bila glavni činilac, ali nije mogla biti jedini. Tako se engleska regularna vojska neprekidno povećavala i razvijala, uglavnom linijom onih istih načela kao i ostale evropske vojske. Popunjavala se isključivo vrbovanjem. Brojno stanje se menjalo prema potrebama, ali su kadrovi (okviri) ostajali. Godine 1747 vojska Velike Britanije iznosila je 49 000 ljudi, da godinu dana kasnije, posle Ahenskog mira, bude svedena na svega 18 000. Frajkori, formirani samo u ratno doba od preduzimljivih i imućnih privatnika, vodili su *mali rat*. Milicija, namenjena zakonom samo odbrani ostrva, išla je na stotine hiljada, ali nije nikad stupila u akciju. Bila je neupotrebljiva za prekomorske operacije.

Vojna snaga Škotske je bila zasnovana na njenom posebnom društvenom (klanskom) uređenju koje je uništeno tek posle neuspelog ustanka stjuartovca Čarlsa Eduarda (1746). Prvi redovni puk formiran je 1740, a posle 1748 još nekoliko. Otada su škotski pukovi učestvovali u svima ratovima Velike Britanije.

Pomorska pešadija, mada je služila u floti, računala se u kopnenu vojsku. Između 1742 i 1745 imala je 11 550 ljudi.

Velike napore činila je Velika Britanija na moru. Između 1740—48 raspolagala je sa 90 liniskih brodova od po 60 do 100 topova, sa ukupno 40 000 mornara.

Engleska je potpomagala svoje kontinentalne saveznike radije novcem nego trupama. Njena vojska je načelno stupala u akciju samo u pribrežnim zemljama zapadne Evrope.

H. Švedska

Švedska je još od interesa samo za doba Severnog rata, kad je Karlo XII poveo njenu vojsku kroz evropsko kopno, gotovo do Crnog Mora. U to vreme je švedska vojska još uvek imala veliku prednost nad ostalim evropskim armijama, pre svega zbog svog nacionalnog sastava koji se povinjavao čvrstoj disciplni bez preteranih represivnih mera. Karlo XI je 1690 proširio i bolje regulisao vojnu obavezu Švedana. Obavezao je svaku pokrajinu da podigne, održava i izdržava po jedan pešadiski puk od 1100 do 1200 vojnika, ali je sebi zadržao pravo da u slučaju potrebe zatraži još više što je njegov sin Karlo XII često činio. Konjice su izdržavale krunske zemlje. U svemu Švedska je davala 16 pešadiskih i 6 konjičkih pukova. To je bilo jezgro vojske. Dodati treba još 11 finskih pukova, od kojih 8 pešadiskih i 3 konjička, formiranih i izdržavanih na isti način. Gardiski pešadiski puk popunjavao se vrbovanjem.

Švedske pešadiske čete imale su $\frac{2}{3}$ musketira i $\frac{1}{3}$ pikinira. U toku Severnog rata će se postepeno uvesti kremenjače sa bajonetom. Konjica je bila vrlo dobro osposobljena za udar prema tradiciji Gustava Adolfa. Artiljerija je zanemarena. Sva je bila grupisana u jednom puku. Karlo XII nije mnogo polagao na nju.

Švedska je ušla u Severni rat sa oko 45 000 ljudi. U toku rata formirano je mnogo najamničkih pukova oba roda vojske, tako da je ukupno brojno stanje poraslo skoro na 100 000 ljudi.

2. TAKTIKA

Veliki prelom u razvoju taktike odigrava se krajem XVII veka kada su gotovo sve evropske vojske odbacile fitiljače i koplja, a umesto njih uvele kremenjače sa bajonetom. Veća brzina vatre i puška sa bajonetom bile su dovoljna garantija od konjičkog udara. Španski konji, uvedeni kao zamena za koplja, ubrzo su nestali bez bojazni da će oslabiti odbranu od konjice.

Preoružanje pešadije odrazilo se odmah na njene postroje. Od 6 vrsta prelazi se na 5, pa na 4 i najzad na 3. Nastojalo se da sve puške stupe odmah u dejstvo. To je moguće samo

u trovrstnom stroju, pri čemu je prva vrsta morala kleknuti. Što se odmah nije prešlo na tri vrste, objašnjava se delom otporom navike, a delom i težnjom da se poneka vrsta sačuva u rezervi za popunu gubitaka.

Dugi rokovi službe stajaćih armija omogućili su da se maksimalno iskoriste tehničke prednosti nove puške. Ipak, zbog njene nedovoljne preciznosti, odustalo se od nišanjenja. To se čak i zabranjivalo. Dejstvovalo se plotunskom vatrom, na komandu, po vodovima, četama i bataljonima. Nastojalo se da vodovi dejstvuju naizmenično najpre neparni, a zatim parni, ne bi li se stvorila neprekidna vatrena zavesa, ali se to postizavalo samo na egzercirištu. Vatra se otvarala na 200, 100, izuzetno i na 50 metara. U doba Sedmogodišnjeg rata vodovi su mogli ispaliti po 2 do 3 plotuna u minutu, kasnije i 4 što je bilo maksimalno i izuzetno.

Postrojena u liniji od 3 ili 4 vrste po bataljonima, četama i vodovima, pešadija je polazila u napad na zvuk doboša i trube. Sinhronizovanje pokreta i vatre je bio glavni problem, za većinu vojsaka nesavladljiv. Obično se stalo na domet protivnikove puške, bilo to naređeno ili ne, tu se otvarala vatra koja je trajala izvesno vreme, a ako se borbena snaga trupe nije tu iscrpla, moglo je uspeti oficirima da je krenu napred u napad bajonetom. Ali je do udara hladnim oružjem dolazilo izvanredno retko. Obično je jedna strana popuštala pre toga. Pokušaji da se trupe dovedu do udara bez vatre svuda su pretrpeli neuspeh. Negde su napred išli grenadiri, zastajkujući povremeno da bi ispalili svoje izolučene puške, dok se linija za njima lagano kretala ne otvarajući vatru. Kada je napad bilo odbijen, napadačeva pešadija je nastojala da neprijatelja zadrži vatrom, dejstvujući i povlačeći se po vrstama.

Dugačke i tanke linije se lako cepaju, pa je zbog toga iza prve postavljena druga, na otstojanju od 120 do 350 m. Druga linija, razume se, nije mogla dejstvovati. Bila je namenjena da popuni praznine nastale u prvoj liniji, da vrši bočne pokrete ili da odbija ledne napade. Nije bilo nužno da bude neprekidna, mogla je dakle biti slabija od prve. Izuzetno javlja se i treća, pa čak i četvrta linija. Između prve i druge linije postavljen je jedan bataljon frontom prema boku — obično grenadirski, tako da je borbena poredak pešadije imao oblik izduženog četvorougona.

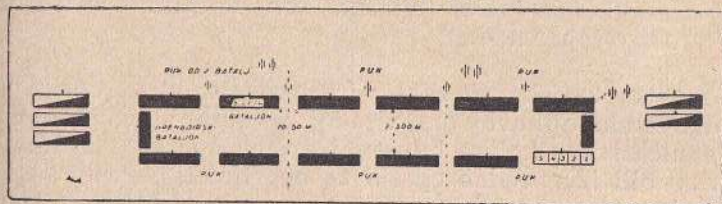
U borbi protiv konjice pešadija je formirala četvorougao-
ne postroje (kare).

Ova kruta taktika ograničenih mogućnosti, gde se sve ra-
dilo automatski, mehanički, po komandi odozgo, gde ni viši
oficiri, pa ni generali nisu mogli ispoljiti nikakvu inicijativu,
nije nastala samo zbog nepouzdanosti ljudskog (vojničkog)
materijala kojeg je trebalo imati stalno na oku, nije bila ni
posledica slabe spreme oficira koji većinom nisu bili sposobni
za samostalan rad, već je i izraz društvenih odnosa. U takvoj
centralizovanoj taktici ogleda se i monarhistički (apsolutisti-
čki) princip po kome se sve rešava gore.

Liniska taktika se mogla efikasno sprovesti samo izvan-
redno izvežbanom trupom. Dugi rokovi su to omogućavali, ali
je usto bio potreban veliki napor, neprekidno vežbanje. U Pru-
skoj se u tome pogledu išlo najdalje. To je učinilo prusku pe-
šadiju disciplinovanijom, čvršćom, a i okretnijom. Fridrih II
je dobro iskoristio ove njene osobine u Sedmogodišnjem ratu,
ali one nisu bile jedini uzrok njegovih uspeha. Ipak, posle to-
ga rata nastupio je u Pruskoj pravi egzercirni paroksizam,
koji je zamagljivao suštinu stvari, gušio stvaralačke snage i
potencirao prirodne nedostatke liniske taktike. Izravnate pru-
ske bataljone koji su išli ukorak po zvucima značara dejstvu-
jući plotunima na komandu, svaka zemljišna neravnina do-
vodila je u nered, a borbu u naseljenim mestima i u šumi
nisu mogli ni voditi. Jednostranost pruske taktike dolazila je
naročito do izražaja u borbi sa Austrijancima koji su u *hrva-
tima* (pretežno Srbi i Hrvati iz Vojne krajine) imale vrlo do-
bre trupe za rasutu borbu. One su Prusima nanosile vrlo ve-
like gubitke i zadavale veliku brigu. Ferdinand Braunšvajski
je govorio da se austriski *panduri* i *hrvati* „kao lopovi i raz-
bojnici skrivaju iza drveća i ne pokazujući se nikad na otvo-
renom polju kao što to dolikuje poštenim vojnicima"! Tako
nije mislio Fridrih II. I on je formirao trupe za rasutu borbu
(frajbataljone, lovce) ali one nikad nisu dostigle efikasnost
krajiskih jedinica izvežbanih u stalnim čarkama sa Turcima.
To je laka pešadija koja se u to vreme svuda razvija. Ona
se koristila za službu obezbeđenja, izviđanja i mali rat, su-
protno liniskoj pešadiji koja je upotrebljavana isključivo za
uređene bitke.

Posle Sedmogodišnjeg rata su i stranci počeli da kopira-
ju pruski egzercir sa svima njegovim preteranostima, veru-

jući da je u složenom prestrojavanju sva tajna uspeha. Za Evropu je pruska pešadiska taktika postala neka tajanstvena nauka kojom su svi težili da ovladaju. Ona je postepeno osvojila svu Evropu. U Francuskoj nije to išlo bez otpora. Tamo je naišla na ogorčene protivnike, da pomenemo samo Folaru o čijim idejama će niže biti više riči. On se zauzimao za duboke kolone sa hladnim oružjem, ali je liniska taktika vatrenog oružja morala pobediti jer je najbolje odgovarala naoružanju, sastavu i veličini tadašnjih vojsaka. U Austriji je prusku taktiku uveo maršal Lasci, od 1765 generalni inspektor austrijske vojske. U Rusiji je to učinio Petar III.

Sk. 12. — Liniski borbeni poredak

Pri kraju epohe, iz Novog Sveta dolaze nove forme borbe. U Američkom ratu za nezavisnost (1775—1783) streljački stroj kolonista se uspešno bori protiv krutih engleskih linija. To je učinilo veliki utisak u Evropi. Pod tim uticajem pojačava se laka pešadija. Fridrih II se nosio mišlju da je angažuje i u uređenim bitkama. U Francuskoj je u tom pravcu učinjen veliki korak uvođenjem puške modela 1777, koja je bila pogodnija za streljačko (pojedinačno) dejstvo. Ali do korenite promene evropske taktike nije moglo doći. Najamnici evropskih apsolutnih monarha nisu mogli da se samostalno bore u streljačkom stroju. Prethodno je trebalo oboriti društveno i političko uređenje što će nekoliko godina kasnije učiniti Francuska revolucija.

Taktika konjice razvijala se putem kojim je pošao Gustav Adolf — pravcem udara hladnim oružjem, iako se jedno vreme, naročito u Pruskoj, polagalo mnogo na vatru. Ukoliko se udar izvodi brže, zbijenije i sa velikim zaletom, utoliko je efikasniji. To zahteva dugotrajne vežbe, a vežbanje zamara konje. Zbog toga se često jurišalo u kasu ili u kratkom galopu. Eugen Savojski tražio je da se juriša u punom karijeru, ali nije uspeo da to sprovede. Austrijska konjica je još u Sedmogodi-

šnjem ratu ispaljivala jedan plotun pištolja pre no što se bacala na neprijatelja. Protiv Turaka je dejstvovala vatrom. Fridrih Veliki je 1748 tražio da se napada sa 700 m, a 1755 je to povećao na 1800 m, s tim da se neposredno pred protivnikom jaši u punom trku. On je zahtevao od svojih konjičkih komandanata da uvek napadaju, da nikad ne budu napadnuti. Francuzi su juriš u trku uveli tek 1776.

Konjica se branila od konjice vatrom iz mesta. Izgleda da se nikad nije desilo da su se dva konjička tela sudarila u punom trku. Obe strane bi prosto popadale. Otuda i izreka: „Posle konjičkog juriša ustaju i mrtvi”.

Za razliku od prave (bitačne) konjice, husari su se borili u rasutom stroju vatrom.

Taktika Turaka se znatno razlikovala od evropske. Ona je odgovarala njihovoj organizaciji, disciplini, temperamentu.

Janičari, ma koliko buntovni prema svojim vlastima, još uvek su bili izvanredno opasni za neprijatelja. Pošto su ispalili svoje puške, bacali su se na protivnika sabljom u ruci, u neuređenoj masi i uz veliku viku. Kada je njihov prvi nalet bio odbijen, ostali su bili manje žestoki. Koran ih je obavezivao na tri juriša, ali su ponekad jurišali i više puta. S druge strane, znali su bezglavo bežati i posle prvog neuspeha.

Osmanliska konjica je sačuvala mnoge osobine azijske konjice — brzinu, okretnost, smelost, ali nije dobila ništa u čvrstini. Montekukoli, koji je dobro poznao Turke, rekao je s razlogom da janičare treba napadati konjicom, a spahije pešadijom i artiljerijom¹¹⁰.

3. OPERATIKA

U drugoj polovini XVII veka borba pešadije se često razbija i polarizuje oko naseljenih mesta. Jačim disciplinovanjem i preciznijim uvežbavanjem pešadije menja se i karakter borbe. Sada se stavlja naglasak na taktička tela. Izbegava se sve ono što ih razbija i drobi. U Ratu za špansko nasleđe razvio se borbeni poredak sa neprekidnim vatreim linijama u kome pojedini sastavni delovi nemaju više nikakve samostalnosti. Vojška se dovodila i na bojište kao celina. Logorovanje i maršo-

¹¹⁰ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, ser. I, tom I, str. 571.

vanje bili su u najtešnjoj vezi sa borbenim poretkom. U sferi neprijateljskog dejstva logorovalo se upravo u borbenom poretku. Na maršu, sve su trupe bile u rukama vojskovođe, raščlanjene tako da su se brzo mogle razviti za borbu.

Kako smo ranije videli, pešadija je postrojavana u dugačkim linijama, najčešće u dva stepena, a izuzetno u tri. Konjica je dolazila na krila, da ne bi sprečavala vatru sopstvene pešadije i gde joj je čuvala krila i bokove, a artiljerija se postavljala u međuprostore ili pred front. Jake armije odvajale su i malu rezervu, nekad samo konjicu. Rezerva nije imala zadatak da reši bitku, već samo da omogući eksploataciju pobeđe ili da spreči posledice poraza. Težište je bilo napred, kod prvog stepena. Osim na stepene, borbeni se poredak delio na centar i krila, a svako krilo ponovo na pešadiju i konjicu — sve pod zasebnim komandantima. Komandanti pukova i brigada nisu imali nikakvu samostalnu ulogu, uostalom kao ni komandanti krila i stepena. *Ordre de bataille* je propisivao borbeni poredak još u početku operacije ili pohoda, pismeno, ponekad i sa skicom. Pri tome se nije vodilo mnogo računa o terenu.

Postrojavanje borbenog poretka vršilo se pod zaštitom pretvodnice (avangarde). Kolone su čelima izbijale do određene linije, tu su pod uglom od 90° zahodile ustranu i nastavile pokret sve dok i začelja nisu stigla na istu visinu, pa su onda okretale front na desno ili levo. Ako se to vršilo blizu neprijatelja, privlačila se artiljerija koja bi odmah počela dejstvovati. Inače se postrojeni borbeni poredak primicao protivniku do krajnjeg dometa njegove artiljerije, pa se onda sopstvena artiljerija postavljala pred front.

Nakon uvodnog artiljeriskog dvoboja, koji je mogao trajati sat i više, borbeni poredak bi se počeo lagano kretati napred, zastajkujući povremeno da bi se uspostavio pravac, red i ravnanje, a da bi se i artiljeriji dala prilika za dejstvo. Konjica na krilima išla je tempom pešadije da ne bi otkrila njene bokove. Tek na oko 500 m od neprijateljske linije mogla se odvojiti od nje i napasti protivničku konjicu pred sobom, ali je uvek težila da to učini ranije, da ne bi pasivno trpela protivničku artiljerisku vatru. Ako je napad na nerijateljsku konjicu uspeo, nekoliko eskadrona gonilo je potučenog neprijatelja, a glavnina se bacala na bokove i leđa njegove pešadije. Ali često, naročito posle upornog konjičkog boja, sva je pobed-

nička konjica jurnula za pobeđenom i na bojištu se više nije ni pojavljivala.

Dotle je pešadija stizala na domet puške i nastavila napad vatrom i pokretom. Ako je njena prva linija zastala, dobijala je pomoć od druge. Ako je prva linija odbijena, napad je nastavljala druga. Kada je prva protivnička linija odbačena, napadačeva se pešadija sređivala pre no što će krenuti u napad na drugu. Kada je i ova bila odbačena, napadač se ponovo sređivao da bi u redu pošao za otstupajućim neprijateljem dok se ovaj nije raspao. Tada bi u gonjenje krenule i sveže jedinice ako ih je bilo. Obično se nije ni gonilo. Čak ni konjicom. Pobednička vojska se prikupljala na bojištu. Smatralo se opasnim krenuti za neprijateljem u razlabavljenom poretku, da se ne bi naletelo na njegove sveže ili preuređene trupe. U literaturi se takođe preporučivalo da se otstupajućem neprijatelju grade zlatni mostovi.

Za branioca je bio važan ishod konjičkog boja. Ako je njegova konjica pobedila, onda se često dešavalo da odstupi i napadačeva pešadija, što se već smatralo pobedom. Ako je braniočeva konjica podlegla, bitka nije bila izgubljena, naročito ako su krila bila dobro naslonjena. Prva linija je stojeći dočekivala neprijatelja vatrom, a druga joj je čuvala leđa od konjice i uspostavljala front ako je neprijatelj negde prodro. Ako ovo poslednje nije uspevalo, onda je bitka bila izgubljena, jer rezerve nije bilo, a na rokiranje po frontu se nije moglo ni misliti. Ako je pešadiski napad bio odbijen, za branioca je to bilo dovoljno. Protivudar se retko izvodio iz bojazni da se ne razlabavi borbeni poredak i ne dovede u pitanje postignuti uspeh. Sa bojišta su linije (stepeni) otstupale nizmienično, podržavajući se međusobno.

To su osnovne idejne crte bitke sredine XVIII veka. U praksi je svaka imala svoju specifičnu fizionomiju, pre svega usled izmena u borbenom poretku na koje su vojskovođe bile naterane kvalitetom trupa ili zemljištem. Tako je negde slaba konjica podržavana umetnutim odeljenjima pešadije, kao u doba Tridesetogodišnjeg rata. Ponekad se konjica postavljala u šahovski poredak (*en échiquier*) sa odgovarajućim međuprostorima, da bi se omogućila intervencija eskadrona drugog stepena. Uticaj zemljišta je u početku epohe bio jači nego kasnije. Kao neposredna posledica organizacije, personalnog

nastava i taktike, vremenom je nadvladao šematizam nad slobodnom voljom vojskovođe, metoda nad veštinom.

Bitke ove epohe bile su u osnovi paralelne. Događalo se da su rešavane i bočnim udarom i obuhvatom, ali to su bili izuzeci. Doduše, u teoriji se već počela da razmatra ideja o ponovnom oživljavanju Epaminondinog kosog poretka. Na bokove je ukazivao Montekukoli¹¹¹, Folar¹¹² je iscrpno obradio bitke kod Leuktre i Mantineje, a maršal Pijizegir¹¹³ je jasno i iscrpno obradio kosi borbeni poredak (*ordre oblique*). Ali u praksi se to teško sprovodi. Linearnoj taktici su nedostajale forme za kombinaciju frontalnog i bočnog napada. Poneki pokušaji — kao što je bio pokušaj Ludviga Badenskog u bici kod Slankamena 1691 — slomili su se usled nespretnosti (nezvežbanosti) trupa i neposlušnosti nižih komandanata. Tek je Fridrih II mogao to izvesti sa precizno izvežbanom pruskom pešadijom. On napada protivničku liniju stepenasto (unazad) laticući najjači (napadni) ešelon prema osetljivijem neprijateljskom krilu, po mogućstvu obuhvatajući ga. Pritom se starao da sačuva neprekidnost fronta, osnovni postulat linijske taktike. Tako je ponovo došlo do kosog borbenog poretka koji je postao čuven bitkom kod Lojtena.

Fridrihov kosi borbeni poredak ima u osnovi iste taktičke kvalitete kao i Epaminondin. Može se izvesti prema nepokretnom neprijatelju kao što su bili Austrijanci kod Lojtena. U bici kod Rosbaha su Francuzi pokušali da obuhvate Pruse, ali su ovi već bili postrojeni za borbu, udarili u francuske marševske kolone i sasvim ih razbili. To su mogli učiniti i Austrijanci kod Lojtena, da su bili aktivniji.

Kosi borbeni poredak se mogao obrazovati samo iz dubine. Trebalo je na vreme uočiti protivnički raspored, njegove slabe tačke, neopaženo rasporediti trupe na napadno i odbranbeno (povučeno) krilo i energičnom akcijom održati taj odnos sve do rešenja. Nije bilo od značaja kakvim se pokretima (evolucijama) dolazi do kosog borbenog poretka, ali je sigurno da se nije mogao izvesti iz već postrojene paralelne linije. Ipak je teorija i praksa (na egzerciristu) išla upravo tim putem, izmišljajući najkomplikovanije evolucije. General Zanders je o tome napisao čitav rad i nazvao ga Taktička načela (*Taktische*

¹¹¹ R. Montecuccoli, *Ausgewählte Schriften*, I, 346.

¹¹² Folar, *Nouvelles découvertes sur la guerre*, Pariz 1726, deo II, glava VII.

¹¹³ Puysegur, *Art de la guerre*, Pariz 1748, I, str. 161, II, str. 45.

Grundsätze) koji se čuvao kao vojna tajna. Fridrih je, kažu¹¹⁴, pustio da se evolucioniranje razvija u ovom pogrešnom pravcu da bi prikrio suštinu svog manevra. U svakom slučaju veliki broj pruskih oficira bavio se tim geometriskim igrarijama koje su i na pruskim jesenjim manevrima igrale glavnu ulogu, odakle su se prenele i u inostranstvo.

4. FORTIFIKACIJA

U oblasti stalne fortifikacije je u drugoj polovini XVII veka urađeno više nego u ma kojoj drugoj eposi.

Značajno je — i sasvim u skladu sa društvenim i političkim razvojem, da se tvrđave sada podižu u okviru fortifikacionog uređenja čitave države, a to se često sprovodi u duhu određenih strategiskih koncepcija. Ideja o odbrani zemlje pomoću fortifikacije nije nova. U klici se nalazi već kod Albrehta Direra. Ali su sada nastali povoljni uslovi da se može ostvariti. To se najdoslednije sprovodi u Francuskoj gde ima na raspolaganju najviše sredstava, inicijativom Luja XIV i njegovog ministra Luvoa, ali zahvaljujući aktivnosti, talentu i uticaju francuskog fortifikatora Vobana.

Vobanov sistem odbrane granica izražen je u jednom njegovom memoaru o fortifikacionom uređenju severne granice. Tu on predviđa dve linije odbrane — po uzoru na borbeni porredak, u svakoj po 13 tvrđava, a u prvoj još 2 manja utvrđenja. Luj XIV je prihvatio predlog i zatražio sličan memoar i za istočnu granicu, ali Voban nije stigao da ga podnese. No i bez toga se utvrđivao francuski granični pojas koji je obuhvatio 300 tvrđava. Vrlo mnogo tvrđava bilo je i u Holandiji. Ova tendencija je manje izražena u drugim zemljama, ali ne zbog neke druge koncepcije, već zbog geografskog položaja, kao u Engleskoj, ili prosto zbog nedostatka sredstava, kao u carskim zemljama ili Španiji. U politički raspoređenoj Nemačkoj nije se mogao sprovesti nikakav odbranbeni sistem. Zbog toga, carski vojni inženjer Rimpler ne stavlja toliko naglasak na odbranu granica koliko na oslonce operacijama¹¹⁵.

Ovo preterano utvrđivanje gutalo je ogromna finansijska sredstva i vezivalo velike snage. Francuske tvrđave su 1700

¹¹⁴ W. Rüstow, Geschichte der Infanterie, II, str. 268.

¹¹⁵ G. Rimpler, Die befestigte Festung..., Frankfurt 1674 (po delu Feldzüge des Prinzen Eugen, serija I, tom I, str. 603).

vezivale 172 mirnodopska bataljona¹¹⁶. S pojavom većih vojsaka s jačom artiljerijom koje su na prelomu XVII i XVIII veka operisale po boljoj mreži puteva i izgradile bolje napadne sisteme u tvrđavskoj vojni, došla je u pitanje i celishodnost velikog broja malih tvrđava. Montekukoli¹¹⁷ je naginjao većim tvrđavama da ih neprijatelj ne može ignorisati (mimoići). Ni Voban se nije slagao sa preteranim brojem tvrđava. On je pisao jednom svom prijatelju da će se nezgoda velikog broja tvrđava osetiti tek onda kada Francuska bude bila bačena u odbranu, ali je smatrao da bi Pariz trebalo utvrditi kao centralni oslonac čitavog odbranbenog sistema.

Nikad se pre toga nije toliko studirala fortifikacija niti sa tolikim uspehom. Preteča novih ideja je ranije pomenuti Pagan, tvorac francuske škole koja je u suštini srećna kombinacija holandskih spoljnih i unutrašnjih tvrđavskih dodataka sa italijanskim profilom. Ali njegovu slavu zamračuju Kuhorn i Voban. Prvi je podigao niz tvrđava u Holandiji, vrlo dobro prilagođene njenim terenima bogatim vodom. Po jednom njegovom sistemu podignut je i Beograd. Značajniji je Voban, koji doduše nije otkrio nove fortifikaciske elemente, ali je bio nedostižan u njihovoj kombinaciji i u prilagođavanju fortifikaciskih elemenata zemljištu.

U Vobanovoj fortifikaciji uočavaju se tri manira. Prvi je bastiona trasa sa odbranbenom linijom¹¹⁸ od oko 340 m što odgovara dometu puške. Bastioni su prostrani, šuplji ili puni. Pred kurtinom nalazila se tenalja, sa svih strana odvojena od glavnog bedema. Ona štiti zid kurtine, a naročito ispadnu kapiju koja se na njoj nalazi. Pred čelom bastiona rov je sasvim uzan da bi njihove flanke mogle primiti što više artiljerije. Profil teži za što boljim dejstvom na pretpolje. Glavni bedem je oko 7,5 m iznad građevnog horizonta. Eskarpe i kontra-eskarpe su podzidane. Tri četvrtine svoje građevne delatnosti posvetio je Voban tom prvom svom maniru. Ali kada je krajem XVII veka Francuska bačena u defanzivu, on je tražio jače načine drugim i trećim svojim manirom koji se razlikuju od prvog po tome što su bastioni potpuno odvojeni od glavnog bedema. Kod drugog manira su objekti nešto manji.

¹¹⁶ Prema A. Zastrowu, *Geschichte der beständigster Befestigung*, Lajpcig 1854.

¹¹⁷ *Ausgewählte Schriften*, II, 115.

¹¹⁸ Rastojanje od flanke jednog do vrha (sajana) susednog bastiona.

Vobanov uticaj prešao je granice Francuske. U svima zemljama građene su mnoge tvrđave po njegovim metodama. Od kraja XVII veka bastiona trasa vlada svom Evropom. Svuda vlada tendencija da se neprijatelj drži što dalje od glavnog bedema. Svi se elementi međusobno brane, a svima spoljnim objektima vlada glavni bedem. Ima malo mogućnosti za aktivnu odbranu. Svaka tvrđava od značaja ima citadelu, obično bastionirani pentagon ili sekstagon.

Originalniji je Voban u napadnim postupcima koje je izgradio u toku 33 opsade kojima je upravljao. Oni su se održali do u novije doba. Njegov napadni sistem je u osnovi sistematsko prilaznje tvrđavi paralelama i sapama. Krijući brižljivo svoje namere, on je pod zaštitom kontravalacione linije, ili mračne noći, u roku od 24 časa podizao svoju prvu paralelu, van dohvata protivničkih ispada, obično na oko 550 m od ruba glasijske. To je bio rov dubok 1 i širok 3 m pri dnu, koji se pružao koncentrično sa trasom tvrđave. Dužina paralele prelazila je izabrani napadni front čime je dobijao obuhvatni polazni (opsadni) položaj. Od prve paralele rađene su izlomljene sape, pa je zatim na pola puta između prve paralele i ruba glasijske izgrađivao drugu paralelu čija je krila utvrđivao redutima. Blagodareći nespretnosti tadanje tvrđavske artiljerije, Voban je vrlo često podizao drugu paralelu pre no što je neprijatelj uspevao da napadni front tvrđave propisno armira za opsadno stanje.

Pod zaštitom druge paralele — izuzetno pod zaštitom prve, podizao je Voban baterije koje su koncentričnom vatrom učutkivale tvrđavsku artiljeriju. U tome mu je mnogo pomogao izum rikošeta, koji je prvi put primenjen 1688 pri opsadi Filipsburga. Čim je vatra branioca bila oslabljena, nastavljao je napred izradu izlomljene sape i podizao treću paralelu da bi pod njenom zaštitom postavio merzerske baterije. Odavde je najzad polazio u napad na *skriveni put*¹¹⁹, jurišem ili metodičnim postupkom. Rov se prelazio na razne načine, najčešće hodnicima izgrađenim od vreća sa peskom. Iz vodenih rovova odvodila se voda. U bedemu se breša otvarala minama.

Minska tehnika dostigla je u to doba visok stepen.

Tvrđave Turaka su znatno zaostajale za evropskim. To su bili obični bedemi — nekad i zemljani, povučeni sasvim

¹¹⁹ Kružni put između rova (kontraeskarpe) i glasijske, podešen za odbranu pešadije, ali dovoljno širok da je mogao primiti i konjičke jedinice.

tesno oko grada, na kojima su mestimično izrađivani uzani bastioni. Uz bedem išao je rov. Spoljni objekti su sasvim nedostajali.

Turci su bili bolji u napadu na tvrđave nego u njihovoj izradi. Bili su vešti u minskoj vojni.

I poljska fortifikacija je sve više dobijala u značaju. I s njom se često preterivalo. Bilo je svakakvih poljskih utvrđenja: zaprečnih na prevojima, dolinama, rekama i kanalima; utvrđenih gradova i sela (places de moment); prostih i dvogubih mostobrana; utvrđenih logora na maršu; stanovanju i pri opsadama; utvrđenih položaja i linija. Mnogo se polagalo na utvrđene položaje koji su podizani iza prirodnih prepreka — planinskih venaca, reka i močvara.

Glavno sredstvo poljske fortifikacije bio je otvoreni ili zatvoreni rov (šanac) — većinom od zemlje, ponekad i od vreća sa peskom, fašina ili drveta. Šanac je mogao biti ojačan palisadama, zasekama, španskim konjima, vučjim jamama, minama . . .

Na granici prema Turcima, tamo gde nije bilo prirodnih prepreka, izrađivane su dugačke zaseke sa blokhausima (čardacima). Drveni blokhausi sa posadom od po 30 ljudi podizani su duž čitave granice, na svakih pola sata hoda. Bilo ih je i sa zidanim osnovama.

Turci su se mnogo služili poljskom fortifikacijom, ali na primitivan način, bez racionalnog plana.

5. RATOVOĐSTVO I STRATEGIJA

Ratovodstva — ako ga definišemo kao pripremu i vođenje rata, za razliku od strategije koja u širem svom značenju obuhvata organizaciju i upotrebu oružanih snaga — bilo je oduvek. Pojedini njegovi elementi se i ranije jasno uočavaju, ali u ovoj eposi oni stvaraju poseban pojam.

Ratovi ove epohe nazivaju se često kabinetским. To je tačno, ukoliko to znači da se o njima rešavalo u kabinetima vladalaca, bez učešća širih krugova. Ipak, ma koliko na njih uticali hirovi kraljeva i njihove okoline, oni su, kao uvek dotle, bili nužni izraz društvenog uređenja i vodili se u interesu vladalaca, plemstva i visoke buržoazije čiji se interesi

sve više osećaju u spoljnoj politici, što se sasvim jasno vidi u Engleskoj.

Ratni ciljevi bili su ograničeni, manje značajni nego u prethodnoj episi, ali bolje odabrani, racionalniji. Normalno, nije se išlo za obaranjem čitavih država, već samo za otimanjem pojedinih provincija. U tome je bilo i izuzetaka. Ratni ciljevi Karla XII bili su zamašniji. Njegov pohod u Rusiju je pravi primer avanturizma, a ujedno i dokaz da je ovaj švedski vladalac prekoračio mogućnosti vremena. Ratovi su vrlo često bili koalicioni, ali koalicije nisu bile mnogo stabilne. U toku rata se ulazilo i izlazilo iz njih, pa se čak prelazilo i u suprotan tabor. Ovde se pružalo široko polje za svakovrsne političke i diplomatske intrige, ali u osnovi je odlučivala težnja za ravnotežom snaga.

U ovoj episi je bilo više svesti o realnim mogućnostima. Vojske su sada bile veće, efikasnije, ali i skuplje. Teže su se obnavljale, pa su se morale čuvati. I ratovanje je bilo skuplje. Rat se više nije mogao hraniti ratom. Vojske su vrlo brzo iscrpljivale prostoriju koju su kontrolisale. Morale su se hraniti iz magazina. Pri tadanjim ograničenim transportnim mogućnostima i slabim komunikacijama, to je sasvim skraćivalo njihov akcioni radijus. To je stajalo i mnogo novaca. Otuda toliki značaj međudržavnog novčanog pomaganja. Novčana pomoć sa strane je često odlučivala o ratu i miru.

Politički momenti imali su veliki uticaj na ratovodstvo, neuporedivo više nego ranije. Iznuravajući ratovi traju dugo, pa je uvek bilo mogućnosti za oružane intervencije trećih država. Politika se starala da ih skrene u svoju korist, a u tom nastojanju ona je često morala upravljati vojskama i mešati se u operacije. Bila je to i tendencija vremena — da se sve centrališe i učini zavisnim od vladaočeve volje.

Pripreme za rat izvođene su vrlo dugo. Odluka je sazrevala u dangubnim pregovorima sa eventualnim saveznicima. Zatim su dolazile materijalne pripreme, u prvom redu organizacija osnovice (magazina) za početak operacija. Uopšte, nije se išlo za tim da se neprijatelj iznenadno napadne. Takvi prepadi smatrani su moralno nedopustivim, možda zato što nisu bili lako izvodljivi. Samo Fridrih II nastoji da pretekne protivnika koristeći se boljom gotovosti svoje vojske.

Vojske su znatno veće nego pre. U Ratu za špansko nasleđe su nekoliko puta veće nego u Tridesetogodišnjem ratu.

One se vrlo teško održavaju, jer proizvodne snage nisu narasle u istoj srazmeri. Zbog toga se smatralo da su vojske preko 50 000 ljudi više štetne nego korisne, u svakom slučaju da stvaraju nerešive logističke (pozadinske) probleme za prosečnog vojskovođu.

Osnove ratnih planova postavljale su diplomate. U koalicionim ratovima — a to su bili gotovo svi ratovi epohe, to se činilo u sporazumu sa saveznicima. Naprimer, u maju 1736 otpočela je izmena nota između Austrije i Rusije o ratnom planu protiv Turske; u junu predložila je Austrija projekat konvencije, a mesec dana kasnije i projekat operacije, pa je tek u septembru odlučeno u Beču da će i Austrija učestvovati u ratu. Pošto su već u novembru bile u zimskim kvartirima, austrijske trupe nisu te godine ni došle u dodir sa neprijateljem¹²⁰.

Kada su se saveznici najzad sporazumeli o opštem ratnom planu, svaki od njih pristupao je izradi sopstvenog operacijskog plana. To su radili dvorovi pošto su prethodno sa slušali ministre i one generale do čijih se saveta držalo. U Austriji je to radio Dvorski ratni savet. Generali kojima će biti poverene operacije su u najboljem slučaju konsultovani. Njima se zatim određivao operativni cilj — najčešće neka granična tvrđava ili pokrajina, i operacijska linija. Oni su obično dobijali pismenu instrukciju u kojoj se naglašavalo da treba da čuvaju skupocenu vojsku i da se u teškim situacijama konsultuju sa potčinjenim komandantima. Pod tim uslovima vojskovođe nisu mogle ispoljavati mnogo energije i inicijative. Retki su bili generali koji su uspevali da se oslobode tih stega.

Ofanzivne operacije su polazile sa organizovanih osnovica na granici. Posle nekoliko dana marša — obično pet, vojske su stale, privlačile magazine i pekarnice i organizovale novu osnovicu. Deo operativnih trupa morao se izdvojiti za osiguranje početne osnovice i komunikacija, jer posebnih etapnih trupa nije bilo. Tako se glavnina smanjivala po meri kako je vojska nadirala u neprijateljsku zemlju. Početne nadmoćnosti nestajalo je vrlo brzo.

Branilac je obično prikupljao sve svoje raspoložive snage na ugroženom graničnom otseku i postavljao ih u što jači položaj. Ako je bio primoran da ga napusti, otstupao je na

¹²⁰ Mittheilungen des k. k. Kriegsarchiv, Beč 1881, str 258.

drugi položaj. Takvi su položaji birani i utvrđivani još u mirno doba. Sasvim izuzetno se branilac bacao svim svojim snagama na neprijatelja da bi potražio rešenje u taktičkom sudaru.

Ako je napadač opseo neku graničnu tvrđavu, branilac se starao da je deblokira, ali ne direktnim napadom već raznim manevrima, najčešće zauzimanjem pogodnog položaja sa kojeg je ugrožavao protivničke komunikacije. Dešavalo se da se opsadna vojska našla opsednuta iza svoje cirkumvalacione linije.

Vatrena snaga je toliko ojačala da se napadač nije usuđivao da napadne jak položaj. On se razvijao pred položajem „nudeći bitku”, ali kada je branilac nije hteo primiti, pokušavao je da ga pretnjom obuhvata prinudi na povlačenje, što nije uspevalo ako je branilac bio čvrsto rešen da brani svoj položaj. Efikasnije je bilo ugrožavanje pozadine branioca ili neke njegove životne tačke. To je trebalo da učini neka saveznička vojska, jer je bilo suviše opasno deliti sopstvene snage. Takve akcije, podalje od glavnog objekta operacija, nazivale su se *diverzije*. Ako ni diverzija nije uspela, onda je napadač bio primoran da rizikuje bitku ili da se takode ušanči i lati *malog rata*. Pod tim uslovima su bitke bile vrlo retke. Gotovo bi se moglo reći da je do njih dolazilo samo po sporazumu. Strana koja je htela da je izbegne, u većini slučajeva je uspevala da zauzme takav položaj koji se neće napasti. Najčešće je za bitku bila potrebna i saglasnost vlade.

Gonjenje posle bitke je bilo nemoguće pri tadanjoj operativnoj tehnici.

Zimsko ratovanje nije bilo nemoguće, ali izvanredno otežano jer su se vojske uskupno kretale i uskupno stanovale, pa se nisu mogli koristiti ni širom mrežom puteva ni kantonmanom. Otuda je početkom zime nastupao prekid u operacijama. Trupe su zauzimale zimske kvartire u naseljenim mestima na velikoj prostorijski koja se opasivala osiguravajućim delovima, ali, kao po nekom prećutnom sporazumu, protivnici, se nisu ozbiljno uznemiravali za vreme zimskog sna. Nekad su veći delovi vojske, naročito konjice, upućivani u udaljenije oblasti radi lakšeg snabdevanja. Ako su uslovi zimovanja bili nepovoljni na neprijateljskoj teritoriji, vraćalo se u sopstvenu zemlju. Zima je korišćena za odmor i popunu ljudima, stokom i materijalom. Uproleće je preduzmljiva strana mogla iznenaditi sporog protivnika, ako se pre njega

prikupila za operacije, i naterati ga na neuredno povlačenje. Ali se to nije dešavalo često. Uproleće su operacije nastavljanje isto tako sporo i neenergično kao što su otpočinjale.

Malim ratom ispunjavalo se vreme između velikih sudara koji su bivali sve ređi. Nikad pre toga nisu dejstva malog rata uzela tolikog maha. Kada se opstanak neprijatelju nije mogao onemogućiti bitkama ili manevrom glavnine, trebalo je to postići sitnim akcijama na njegove komunikacije. Napadni objekti malog rata bili su pojedini magazini, konvoji, komore, kuriri, sitne izolovane jedinice na maršu ili stanovanju, a način dejstva: prepad, zaseda, uznemiravanje. Često se čarvalo, a ponekad i krvavo tuklo. Malim ratom dolazilo se i do informacija. Sume svih tih dejstava mogle su imati vrlo velikih posledica. U toj vrsti ratovanja bila je u prednosti ona strana koja je imala više lakih trupa.

U ovoj eposi stanovništvo manje strada od ratova. Ali je preterano reći da ga se nisu ticali i da ih nije osećalo.

Kod takvog ratovodstva su tvrđave igrale veliku ulogu. One su obrazovale najpogodniju bazu, jer su u njima magazini bili najsigurniji. Na granici su kočile operacije neprijatelju, a na komunikacijama su pretstavljale siguran oslonac za obezbeđenje saobraćaja.

Fridrih II, kome je njegov otac ostavio najbolju vojsku Evrope, najdisciplinovaniju, najraščlanjeniju, najčvršću i najpokretljiviju, uneo je u ratovodstvo XVIII veka više dinamizma i agresivnosti. Ali nije tačno, kao što se tvrdilo kasnije u Nemačkoj, da je on primenjivao strategiju obaranja. On se više koristio taktičkim sudarima, ali on nije izašao iz okvira strategije iznuravanja. Ni on nije išao za tim da svog protivnika potpuno obori. I on je bio sputan materijalnim i društvenim okovima vremena. „... ne komandujem vojskom ja — pisao je 25 septembra 1745 jednom svom ministru, već brašno i furaž su njeni gospodari¹²¹”.

Rat na istoku Evrope protiv Turaka je imao druge karakteristike. Turci su do kraja XVII veka naletali svima svojim snagama na susedne zemlje da ih ruše. Energično su i bezobzirno operisali protiv odabranih objekata, tražeći bitku gde je njihova brojna nadmoćnost, naročito u konjici, mogla doći do izražaja. Ali je bio veliki njihov nedostatak što su vrlo

¹²¹ Der Siebenjährrige Krieg, VIII, str. 296.

rano ujesen morali prekidati operacije da bi vojsku (spahije i neregularne trupe koje su činile glavninu) vratili kućama. Otuda su se i uproleće vrlo kasno pojavljivali na vojištu. I hrišćani su zimi prekidali operacije ali samo zbog rđavih puteva i rđavog vremena, pa su uvek, u odsutnosti turskih operativnih snaga, imali dovoljno vremena za neometane akcije protiv turskih tvrđava ili pokrajina.

Turci su se kretali skupno pa su se teško mogli tući počasno. S njima je bilo korisno tući defanzivno — ofanzivne bitke, dočekivati njihove neobuzdane napade vatrom, a kada ih ona pokoleba, prelaziti u protivnapad.

Od poraza pod Bečom (1683) Turci će se nalaziti u političkoj i strategijskoj defanzivi. Nadmoćnost evropskog oružja i organizacije će sve više dolaziti do izražaja.

II

TURSKA OSEKA

1. TOK OPERACIJA

Dekadenciju Turske zaustavili su za trenutak veliki veziri iz porodice Keprili da bi ponovo krenuli u osvajačke pohode. Muhamed Keprili (1656-1661) učinio je kraj haremskim intrigama, pokorio je neposlušne janičare i ugušio buntovničke pokrete u pokrajinama. Rezultati nisu izostali. Već 1657 tuku Turci Mlečane u trodnevnoj pomorskoj bici pred Dardanelima i vraćaju ostrva Tenedos i Lemnos koja su prethodne godine izgubili. Rat na Kritu koji traje od 1645 nastavlja Muhamed s novom energijom.

Borbe za prevlast u Transilvaniji dale su neposredan povod za poslednji veliki nalet Osmanlija na centralnu Evropu. Muhamedov sin, Ahmed Keprili (1661—1676), krenuo je na austrisku graničnu tvrđavu Nove Zamki (Neuhäusel), u južnoj Slovačkoj, navodno sa 120 000 ljudi. Grad je opseo 15 avgusta, iznuđio njegovu predaju 26 septembra, a odmah zatim povukao se na zimovanje. Dotle je austriski vojskovođa Montekukoli sa 6000 ljudi zauzeo utvrđen položaj kod Mađarovara odakle je nemoćno posmatrao događaje, pa je kasnije, zbog uznemirenog javnog mnjenja, morao dati ostavku. Car se morao obratiti za pomoć Rajnskom Savezu¹²² i Car-

¹²² Savez Francuske, Švedske i nekih rajnskih kneževina obrazovan 1658.

stvu (Rajhstagu). Petar Zrinski je 17 septembra razbio Čen-
gić pašu kod Otočca.

Iduće godine, dok se Turci nisu pojavili na bojištu, Nemci (trupe Rajha) pod Hoenloem, mađarsko-hrvatske trupe pod banom Nikolom Zrinskim i carevci pod Strocijem — svega oko 25 000 ljudi bez zajedničke komande, opseli su Kanižu, ali nisu stigli da je zauzmu. Pojavio se u međuvremenu Ahmed Keprili sa oko 60 000 boraca, deblokirao Kanjižu (1 juna 1664) i zauzeo Legrad (30 juna). Dotle je Montekukoli ponovo postavljen za hrišćanskog komandanta. Sa pojačanjima koja je dobio iz Francuske pod Kolinijem i iz Nemačke pod Leopoldom Badenskim, prikupio je 37 000 ljudi i 1 avgusta 1664 tukao Turke kod Sent Gotharda kada su pokušali da pređu reku Rab. Već 10 avgusta došlo je do Vašvarskog mira kojim su turski posedi u Mađarskoj dostigli svoje najveće prostranstvo. Obema stranama je mir bio potreban: Turcima da okončaju rat na Kritu, a Austriji da bi se jače mogla angažovati na Zapadu.

Do rata dođe ponovo 1683 povodom mađarskog ustanka kome je na čelo stao Tekeli. Sultan Muhamed IV krenuo je 31 marta 1683 iz Jedrena sa 230 000 ljudi, kako iznose neki hroničari. Kod Beograda je predao komandu Kara Mustafi koji je nastavio preko Osijeka za Đer gde je stigao 30 juna. Pod Đerom se zadržao nekoliko dana pripremajući opsadu tog grada. Njegova prethodnica sudarila se 7 jula sa carskom konjicom kod Petronela, a idućeg dana, ostavivši slab blokadni korpus kod Đera, krenuo je za Beč gde stiže 14 jula sa oko 100 000 ljudi¹²³. Carska vojska pod Karlom Lorenskim, svega oko 35 000, pošto je ubacila u grad dobar deo svoje pešadije, povukla se uzvodno, pa je kasnije poslužila kao stožer za pojačanja koja su stizala sa više strana.

Opsada Beča završila se bitkom na Kalenbergu kod Beča 12 septembra 1683 gde je poljski kralj Jan Sobijeski na čelu poljskih, austriskih i nemačkih trupa naneo katastrofalan poraz Kara Mustafinoj opsadnoj armiji. Otada se za Turke nižu sami neuspesi. Još iste godine budu tučeni kod Parkanja (9 oktobra) i gube Estergom (25 oktobra). Ovi turski porazi privlače mnoge Tekelijeve pristalice na stranu

¹²³ Iz pisma Starhemberga od 27 avgusta 1683 pod Bečom je tada bilo jedva 60 000 boraca (Das Kriegsjahr 1683, str. 213).

Austrije. Iduće godine Austrija obrazuje Svetu ligu sa Poljskom, Venecijom i papom, a sa Francuskom zaključuje primirje da bi se svim svojim snagama bacila na Turke. Karlo Lorenski zauzeo je Višegrad (18 juna 1684), porazio kod Vaca budimskog pašu, ali Budim nije mogao zauzeti. Tekeli je poražen 27 avgusta kod Prešova (Eperješa) u današnjoj Slovačkoj. U Slavoniji ban Erdedi sa varaždinskim generalom Leslijem zauzeo je Viroviticu, Staru Gradišku i niz drugih mesta. Narod Primorske krajine pod kneževima Jerkom Rukavinom i Dujanom Kovačevićem oslobodio je područje iznad Karlobaga i dolinu Gacke, a Dalmatinci uz pomoć Mlečana gotovo svu Dalmaciju osim Sinja i Knina. Naredne 1685 godine carske trupe osvajaju Nove Zamki (19 avgusta), a u Gornjoj Madžarskoj potiskuju *kuruće* kako su se nazvali ovi madžarski ustanici. U Slavoniji su krajiške trupe osvojile D. Miholjac, kod Osijeka spalile dravski most, a u Lici zauzele Bunić, Perušić i Korenicu. Iduće godine Austriji se pridružuje Rusija i Brandenburg (Pruska). Karlo Lorenski zauzima Budim na juriš 2 septembra 1686, a zatim Sikloš, Pečuj i Segedin. U Dalmaciji zauzet je Sinj. Iduće godine, 12 avgusta 1687, Karlo Lorenski, Maks Emanuel Bavarski i Ludvig Badenski kod Haršanja, nedaleko od Mohača, nanose Turcima još jedan poraz. Ovim je Madžarska pala gotovo sva u ruke Austrije. Krajiško-austriske trupe pod generalom Dinevaldom i banske snage pod Ivanom Draškovićem oslobodile su Podravinu sa Osijekom, Đakovo, Vukovar, Kostajnicu, Dubicu, pri čemu je veliku ulogu odigrao i narod. Dotle se i Transilvanija pokorila austriskom caru. I Mlečani su postigli veliki uspeh zauzevši Peloponez i Atinu, a uz pomoć Crnogoraca i Herceg Novi. Naredne 1688 godine buntovni pokreti koji se prethodne godine javljaju među turskim trupama šire se i u unutrašnjosti. Koristeći se ovim Austrijanci energično nastavljaju operacije. Ludvig Badenski čisti pozadinu, tuče bosanskog pašu 5 septembra kod Dervente i osvaja Brčko, Šabac i Zvornik. Ban bezuspešno napada Bihać, ali pri povratku tuče bosanskog seraskera Muhameda Ivanovića. U Dalmaciji zauzet je Knin. Najzad posle duže opsade pada i Beograd (6 septembra 1688).

Zauzeće Beograda otvorilo je Austrijancima nove operative mogućnosti. Ludvig Badenski tuče Turke kod Batočine (30 avgusta 1689) i kod Niša (24 septembra), zatim skreće u

Bugarsku i osvaja Vidin. Carskim proglasom Austrija pozove na ustanak Srbe, Bugare i Arbanase. General Pikolomini prodi na Kosovo gde naiđe na jak odziv Srba koji masovno ustaju pod pećkim patrijarhom Arsenijem Crnojevićem. Ove godine je konačno oslobođena Lika i Krbava narodnim ustanom. U to je Francuska (25 septembra) objavila rat Carstvu. Deo austriske trupe mora se sada prebaciti na Rajnu, što izaziva preokret na Balkanu. Dok je Ludvig Badenski potiskivao Tekelija iz Transilvanije, gde je ovaj bio upao iz Vlaške, novi veliki vezir Mustafa Keprili (1689 — 1691) potiskuje Austrijance iz Srbije i ponovo zauzima Niš, Vidin i Beograd (8 oktobra 1690). Bežeći pred turskom osvetom mnoštvo srpskog naroda pod patrijarhom Arsenijem preselilo se u južnu Mađarsku, Srem i istočnu Slavoniju. No, kada je Mustafa pokušao da prenese operacije severno od Save, tučen je kod Slankamena 19 avgusta 1691 od Ludviga Badenskog.

Ravnoteža između Turske i Austrije našla se dakle kod Beograda. Neće je narušiti ni Mustafa II (1695 — 1703), posle toliko decenija prvi sultan koji je lično predvodio svoju vojku. On će doduše tući Austrijance kod Lugoša (22 septembra 1695) a iduće godine deblokirati i Temišvar ali će mu princ Eugen Savojski naneti veliki poraz kod Sente 11 septembra 1697. Bezuspešan austriski napad na Bihać leti iste godine i princ Eugenov smeli reid u Bosnu do Sarajeva, izveden iste jeseni, nisu izmenili situaciju. Karlovački mir (26 januara 1699) potvrdio je stvarno stanje: Austrija je zadržala Mađarsku i Transilvaniju izuzev Temišvarskog Banata, Hrvatsku i Slavoniju osim jugoistočnog Srema, Venecija je dobila Peloponez i Dalmaciju, Poljska Podoliju, a Rusija Azov. Turci su bili potisnuti na celom evropskom frontu.

2. OPSADA BEČA I BITKA KOD KALENBERGA

Tadanji Beč nalazio se u ključu Dunavskog Kanala i reke Vina koja se u njega uliva. Bečka utvrđenja modernizovana su u vremenu od 1540 do 1670. U tom rezdoblju — na mahove zbog nedostatka novca, podignut je nov utvrđeni pojas u italijanskom stilu sa bastionima, rovom, skrivenim putem i glasijom. Bastioni (njihovi vrhovi) su bili u razmacima od oko 500 m. Na Kanalu i na Vinu je rov bio ispunjen vodom. Oruđa je bilo 312. Posadu su činili 73 čete, u svemu

10 603 pešaka i 600 kirasira. Sem toga bilo je 20 četa građanske milicije. Ukupno, vojske i milicije oko 16 000. Za radove na armiranju tvrđave grad je dnevno stavio na raspolaganje 1000 radnika. U prvom oduševljenju svi su u tome učestvovali, i žene i deca, ali u poznijim fazama opsade teško je bilo angažovati potrebne ljude za rad pod neprijateljskom vatrom.

Vest o boju kod Petronela izazvala je paniku u Beču gde se pročulo da je sva carska vojska razbijena. Iste večeri car je pobjegao u Linc, a za njim je napustilo grad oko 60 000 građana ili polovina stanovništva. Odbranu prestonice je car poverio kolegijumu pod predsedništvom češkog grofa Zdenka Kaplirša, a za komandanta postavio je grofa Ridigera Štarhemberga, dotle komandanta artiljerije u vojsci Karla Lorenskog.

Za glavni napadni front Turci su izabrali zapadnu stranu u širini od oko 800 metara, a za pomoćni, dijametralno suprotnu na Kanalu. Odmah treba reći da pomoćni napadni front nije bitno uticao na tok događaja. Već 14 jula uveče na glavnom frontu otpočeli su Turci da podižu baterije i da kopaju sape. Dan kasnije su prvi turski topovi otvorili vatru sa 600 m, a sape su doterane 60 do 70 koraka od ispadnog ugla skrivenog puta ispred ravelina koji se nalazio između dva napadnuta bastiona. Dva dana kasnije sape su stigle na 30 do 40 koraka. Branioci su 19 jula izvršili prvi ispad, ali nisu mogli zadržati tok turskih radova. Prve turske mine ispaljene su 23 jula. Porušili su palisade na ispadnom uglu skrivenog puta, ali su branioci odbili juriš. Otada se na skriveni put pred ravelinom ređaju mine i juriši sve do 6 avgusta kada su ga branioci napustili. Turski napad je zatim sistematski nastavljen minama preko rova na bastione. Protivminska odbrana branilaca bila je slaba. Ravelin je pao 3 septembra. Velike turske mine počele su zatim da ruše oba bastiona. Poslednji uspeh postigli su Turci 9 septembra. Tada su ovladali svim rovom na napadnom frontu do eskarpe, pa su počeli da neposredno ruše kurtinu. Ali se sudbina grada sada rešavala na drugom mestu.

Karlo Lorenski je nameravao da zadrži u svojim rukama predgrađe Leopoldštad na levoj obali Kanala, ne bi li sprečio potpunu blokadu Beča. Ne uspevši u tome, povukao se na Bizamberg gde je podigao utvrđeni logor. Na vest da je 14 000 Tekelijevih Madžara i 6000 Turaka napalo Bratislavu, kre-

nuo je tamo i 29 jula tukao tursko-madžarsku vojsku. U avgustu se ponovo povukao na Bizamberg i tu je 24 avgusta odbio tursko-madžarski napad. Ovim uspehom obezbedio je koncentraciju deblokadne vojske koja se skupljala kod Kremisa i Tulna. Do 7 septembra prikupilo se oko 26 400 konjanika, 39 600 pešaka i 136—146 topova, svega oko 70 000 ljudi¹²⁴. Poljskom kralju Janu Sobijeskom pripala je vrhovna komanda.

U hrišćanskom logoru razmotrena su dva plana: 1 — pokret levom obalom do Bratislave, da bi se tu prešao Dunav i Turci napali s leđa; 2 — direktan napad preko Bečke Gore i Kalenberga. Prihvaćena je druga, kraća operacija iz bojazni da Beč u međuvremenu ne padne. Iz Tulna 10 septembra krenulo se prema Beču u tri kolone približno iste jačine: u desnoj bili su Poljaci pod knezom Jeblenovskim, u srednjoj trupe Rajha i Bavarci pod maršalom Valdekom, a u levoj carske trupe i Saksonci pod Karlom Lorenskim. Poljaci su bili nešto ojačani nemačkom pešadijom, ali oni su za uzvrat ojačali nemačku levu kolonu svojom konjicom. Svaka kolona bila je podeljena na dva stepena i imala je malu rezervu. *Ordr de bataj* napisao je lično Sobijeski na francuskom jeziku. Do mraka 11 septembra sva se hrišćanska vojska grupisala na položaju od nekih 7 km širine, od Hermanskogela preko Kalenberga do Dunava. Sobijeski je nameravao da se idućeg dana spusti samo do podnožja, a tek 13 septembra da izvrši napad na turski logor, ali su se i Turci postrojili za bitku, pa je do sudara došlo dan ranije.

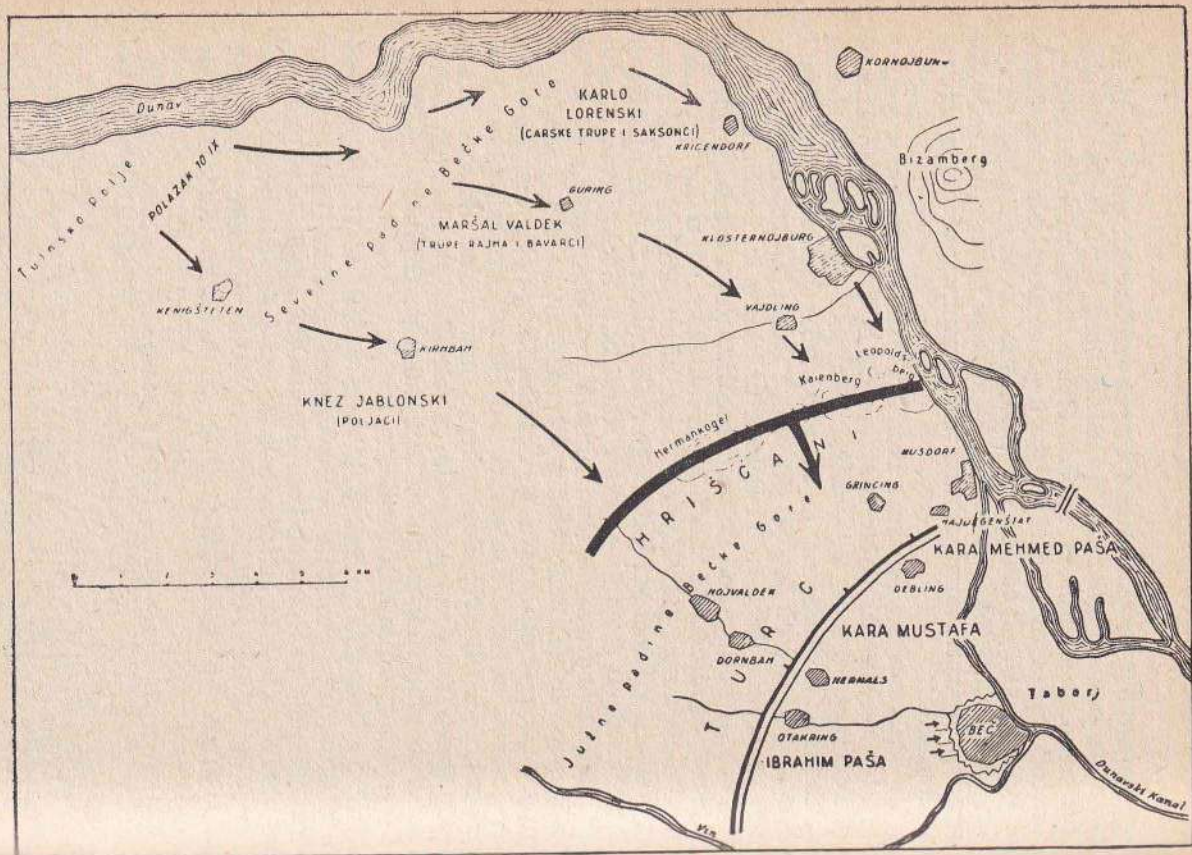
Kara Mustafa je kasno shvatio opasnost. U poslednjem trenutku on je postrojio svoju vojsku od reke Vina do Dunava paralelno sa protivnikom. Desno krilo pod Kara Mehmedom, dijabekirskim pašom, bilo je najjače. Centrom je komandovao Kara Mustafa lično, a levim Ibrahim, budimski paša. Turaka je bilo nešto manje od hrišćana. Kara Mustafa

¹²⁴ Izvori prikazuju različito jačinu hrišćanske vojske. Ovde su navedene cifre koje je prihvatio austrijski Krigsarchiv u svom radu *Das Kriegsjahr 1683*, Beč 1883, str. 231—240, gde su ovako raščlanjene:

carske trupe	12 900	konjanika i	8100	pešaka
saksonske	2 000		7000	
trupe Rajha	2 500		7000	
bavarske	3 000		7500	
poljske	6 000		1 0000	

Prema jednoj anonimnoj, ali ozbiljnoj studiji (*Der Entsatz von Wien*, Berlin 1883, str. 55) carske trupe su nešto slabije, a poljske jače.

Sk. 13. — Opsada Beča i bitka kod Kalenberga 12 IX 1683

je propustio da na vreme zauzme visove na kojima su sada hrišćani dominirali bečkom kotlinom i turskom vojskom. Kada je to video, Sobijeski je uzviknuo: „Taj čovek je rđavo postavio svoj logor, on je neznalica, mi ćemo ga tući”.

Pojava deblokadne vojske nije prekinula opsadu Beča. Trupe koje su bile u sapama ostale su na svojim mestima, a bombardovanje i minski radovi su nastavljeni do poslednjeg trenutka.

Ujutru 12 septembra otpočeo je pokret hrišćanske vojske. Do borbe je najpre došlo na dunavskom krilu gde su trupe vojvode Lorenskog oko podne zauzele Nusdorf, posle čega su zastale da se odmire. U centru je ujutru došlo samo do okršaja kod Grincinga i Hajligenštata, odakle su Turci odbaceni. Desno krilo centra i celo desno krilo su zaostali zbog ispresecanog zemljišta. U rasporedu hrišćana nastale su opasne pukotine, ali ih Turci nisu iskoristili. Oni su se rokirali prema svom levom krilu, protiv Poljaka. Ovi su počeli da se spuštaju niz padinu oko 2 časa kada je borba ponovo planula na celom frontu. Težište je bilo na desnom hrišćanskom krilu gde se našla glavina turske vojske. Otpor Turaka je postepeno malaksavao dok se nije pretvorio u bezglavo bekstvo. Oko 5 časova pobednici su izbili do gradskih zidina.

Relacije i izveštaji onog vremena daju vrlo različite cifre o gubicima. Za hrišćane 500-4000, a za Turke 10 do 20 hiljada¹²⁵. Izgleda da preteruju u oba pravca. Hrišćani su svakako imali više od 500, a Turci manje od 20 000. Posada Beča je u toku cele opsade imala 6650 mrtvih, što od oružja, što od bolesti. Da su Turci za to vreme izgubili 50 000¹²⁶ ljudi je takođe preterano, mada ne treba potcenjivati pustošenje boleština u gusto zbijenim ljudskim masama.

3. BITKA KOD SENTE

(11 septembra 1697)

Mustafa II krenuo je 17 juna iz Jedrena za Sofiju gde je stigao 4 jula. Posle odmora od 13 dana nastavio je za Beograd gde je stigao tek 10 avgusta. Tu je već bila turska floti-

¹²⁵ *Das Kriegsjahr 1683*, str. 261; *Der Entsatz von Wien*, str. 112.

¹²⁶ G. Schröder. *Der Kampf un Wien 1683*, str. 73; *Das Kriegsjahr 1683*, str. 263.

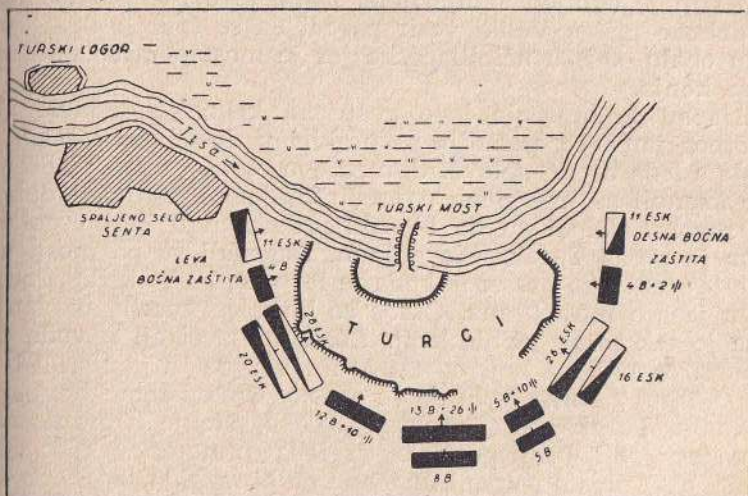
la koja je došla Dunavom. Kod Beograda podigao je dva mosta, jedan preko Dunava, drugi preko Save, da bi mogao preći u Banat ili Srem, prema planu koji je trebalo tek utvrditi. Kod Beograda se turska vojska nalazila u vrlo povoljnom centralnom položaju odakle je mogla dejstvovati u tri razna pravca, duž tri plovne reke. Dotle je princ Eugen, obavešten o pokretu Turaka, prikupio svoje snage i 17 jula krenuo iz Osijeka za Petrovaradin, gde je stigao 26 jula i nizvodno od grada podigao logor. Pokret je izvršen duž Dunava zbog lakšeg snabdevanja.

Turci su glavninom prešli Dunav kod Pančeva 19 avgusta, deo snaga su uputili preko Save u pravcu Slankamena, a flotila je zaplovila za Titel. Na te vesti je princ Eugen krenuo 22 avgusta za Stari Bečej, pošto je prethodno ojačao Titel za slučaj da Turci pokušaju da pređu na tom mestu. Zbog nepovoljnih uslova logorovanja nije se zadržao kod Bečaja, kako je ranije nameravao, već je 26 avgusta nastavio pokret za Sentu i utaborio se nekoliko kilometara južno od grada na Tisi. Duž marševske linije su ranije bili podignuti magazini.

Tog istog dana kada je princ Eugen krenuo iz Bečaja, pošao je i sultan iz Pančeva. Kod Titela je prešao Tisu i odbacio austriski odred koji se tu nalazio. Izgledalo je da će se Turci krenuti prema Petrovaradinu. Princ Eugen je bio primoran da se s vojskom vrati nazad, da bi zaštitio ovu tvrđavu, svoj glavni subjekat. Bio je to izraziti bočni marš koji je vodio mestimično na svega 3 km duž protivničkog položaja. Izveden je u izduženom kareu. Napred i pozadi bila je konjica, a u sredini pešadija. Za slučaj potrebe, marševski poredak mogao se okrenuti ulevo i tada bi pešadija došla u centar, a konjica na krila, onako kako se tada postrojavao borbeni poredak. Ali su Turci ostali uglavnom pasivni, a zatim krenuli desnom obalom Tise uzvodno prema Segedinu. Eugen je stigao kod Petrovaradina noću 7/8 septembra, a kada je saznao da su Turci pošli na sever, krenuo je za njima i 10 septembra stigao u Bečej. Tu je saznao da su Turci stali kod Sente i da nameravaju da pređu ponovo na levu obalu, pa je 11 septembra nastavio pokret prema severu u 6 pešadiskih i 6 konjičkih kolona. Uskoro je došlo do prvog sudara konjičkih delova u kom je zarobljen Džafer paša.

Od njega se saznalo da sultan namerava da se vrati u Temišvarski Pašaluk i da odavde prenese operacije u Gornju

Madžarsku i Transilvaniju. Drugi izveštaji su govorili da Turci već prelaze na levu obalu Tise. Da bi se lično uverio, princ Eugen izjaha s konjicom i nešto artiljerije. Mogao je konstatovati da je gotovo sva turska konjica prešla već u Banat, a da se pešadija sa artiljerijom nalazi u mostobranu koji je obuhvatao nedovršeni spoljni šanac visokog profila, na poluprečniku od nekih 750 m od mosta, i unutrašnji šanac na poluprečniku od oko 400 m. Prilika za napad bila je izvanredno povoljna. Samo je trebalo raditi brzo, jer je do kraja dana bilo svega nekoliko časova.

Sk. 14. — Bitka kod Sente, 11 IX 1697

Čim je pristigla pešadija, Eugen postavi borbeni poređak: *centar* (Corps de bataille) obrazovao je 21 bataljon i 26 topova, od čega je 8 bataljona došlo u drugi borbeni red; *desno krilo* — 10 bataljona, 42 eskadrona i 12 topova, od čega 6 bataljona i 16 eskadrona u drugi borbeni red: *desna bočna zaštita* (kasnije rezerva desnog krila — 4 bataljona, 11 eskadrona i 2 topa; *levo krilo* — 12 bataljona, 48 eskadrona i 10 topova; *leva bočna zaštita* — 4 bataljona, 11 eskadrona i 10 topova. Svega 51 bataljon 112 eskadrona i 60 topova — oko 40 000 ljudi.

U tom poretku, za čije formiranje je trebalo dva sata, austrijska armija je nastavila pokret s desnim krilom duž Tise. Nedaleko od Sente pojavilo se nekoliko hiljada turskih konjanika. Eugen privuče po tri dragunska puka iz drugog stepena oba krila i baca se na Turke, ali ovi ne prime borbu već se povuku u šanac odakle je njihova artiljerija otvorila vatru. Do 16 časova austrijska vojska je obuhvatila turski mostobran tako, da je centar došao prema temenu, a krila na reku. Turci nisu pokušali da to ometaju. Tek pri kraju razvoja je na levom hrišćanskom krilu turska konjica izvršila ispad koji je odbijen artiljerijom. Dotle je u mostobranu nared uzimao maha. Veliki vezir naredi da se spahije vrate na desnu obalu, što su učinili peške jer je most ponirao pod teretom konja.

Napad je otpočelo levo austrijsko krilo. Savladavši žilav otpor janičara, pešadija se probila u desni osek šanca i napala s leđa ostale delove. Čim se ovo osetilo, centar i desno krilo krenuli su energično napred. Konjanici, zadržani dubokim rovom, sjahali su da bi sabljom nastavili borbu peške. Ubrzo je poraz Turaka bio potpun. Nagrnuli su na most, ali im je taj put brzo presečen kada je levo austrijsko krilo prodrlo i u jezgro mostobrana. Otada se bitka pretvorila u klanje kome je tek mrak učinio kraj. Austrijski izveštaji navode da su Turci ostavili na bojištu 20 000 mrtvih, da ih je 10 000 bačeno u Tisu, a samo 2000 da se spaslo. Prema tome broj angažovanih Turaka nije prelazio 32 000, što je u granicama mogućnosti, ali broj gubitaka izgleda preteran, ako zarobljenici nisu prosto poklani. Inače se ne bi moglo shvatiti da su Austrijanci imali samo 429 mrtvih i 1598 ranjenih.

4. MONTEKUKOLI I LUDVIG BADENSKI

Rajmund Montekukoli (1608 — 81) služio je u sva tri roda vojske. Stupio je 1627 kao običan musketir u carsku artiljeriju kojom je komandovao njegov stric, ali je već iduće godine bio oficir u jednom hrvatskom husarskom puku, a 1629 kapetan u pešadiji. U bici kod Lajpciga (1631) komandir je čete u jednom dragunskom puku; tu je ranjen i zarobljen, ali ga već 1633 vidimo kao pukovnika, komandanta jednog kirasirskog puka. To je očigledno karijera člana visokog plemstva, ali se on svuda ističe hrabrošću i odlučnošću,

naročito u bici kod Nerdlingena (1634). Godine 1639 pada ponovo u švedsko ropstvo gde ostaje 3 1/2 godine koje koristi za ozbiljne vojne studije. Zamenjen 1642, ističe se iste godine prepadom na švedski detašman, postaje generalmajor, a dve godine kasnije podmaršal i član Dvorskog ratnog saveta. Do kraja Tridesetogodišnjeg rata ističe se u više prilika. Pretsednik Dvorskog ratnog saveta postaje 1653, a 1658 — 60, u ratu protiv Šveđana i Rakocija, komanduje zasebnim vojskama. U međuvremenu je postao feldmaršal. Videli smo kako je 1663 smenjen u ratu protiv Turaka i kako je iduće godine tukao Turke kod Sent Gotharda. Posle toga se bavio organizacijom austrijske vojske. U ratu sa Francuskom komandovao je carskom vojskom na Rajni 1672 — 75. Tiren je poginuo u borbi s njim.

Montekukoli je najznačajniji austrijski general svog vremena, ali nije bio ni smeo ni agresivan vojskovođa. Više puta mu je prebacivana opreznost. Bio je više naklonjen manevru. Otkako se prešlo na snabdevanje iz magazina, manevar je postao redovan način ratovanja, ali svoje zaziranje od bitke može Montekukoli pravdati i činjenicom da je najčešće bio slabiji od svog protivnika. Napoleon mu je priznao da je 1673 potpuno nadigrao Tirena. Dve godine kasnije Tiren i Montekukoli su 4 meseca manevrovali na površini od svega 240 km²! To se tada smatralo remekdelom ratne veštine.

Montekukoli je bio vrlo plodan vojni pisac. O njegovim radovima biće kasnije reči. Ovde je dovoljno napomenuti da je spadao u retke vojskovođe koji su povezivali teoriju i praksu.

Ludvig markgrof Badenski (1655 — 1707) stekao je pukovnički čin već u operacijama protiv Francuske 1674 — 77. Iduće godine postao je vladajući knez svoje zemlje, ali se ponovo vratio u carsku službu kao podmaršal. Istakao se u bici kod Kalenberga 1683 zauzimanjem visova kod Nusdorfa. Kao komandant samostalnog korpusa 1688 tuče Turke kod Dervente. Iduće godine prima komandu nad svima carskim trupama u Madžarskoj, prodire u Srbiju, tuče Turke kod Ba-točine i Niša, zauzima Vidin. Svoju najveću pobedu postigao je kod Slankamena nad Mustafom Keprilijem. U Falačkom ratu (1688 — 97) sa slabom vojskom Rajha nije imao uspeha protiv Francuza, a u Ratu za špansko nasleđe (1701—1714) nije mogao doći do izražaja pored princa Eugena i vojvode od

Molbroa, mada i on pripada najboljim vojskovođama svog vremena. Učestvovao je u 26 ratnih pohoda, 25 opsada i 13 bitaka (bez poraza). Uživao je glas najboljeg fortifikatora austrijske vojske. Autor je nekoliko taktičkih instrukcija.

III

SEVERNI RAT

(1700 — 1721)

1. POHOD KARLA XII U RUSIJU

Švedska je sačuvala svoj dominantan položaj na Baltiku iz vremena Tridesetogodišnjeg rata. Poslednjih decenija XVII veka je znatno ojačana i iznutra. Karlo XI (1660-1697), je uz podršku građanstva, seljaštva, klera i nižeg plemstva slomio otpor velikaša učinivši sebe apsolutnim vladavcem koji nikome ne polaže računa. Ovaj štedljivi vladalac iskoristio je velike carinske prihode sa ušća Vezera, Odre, Dvine i Neve, koje je Švedska kontrolisala, da otplati dugove, da ojača vojsku i flotu i da napuni državnu kasu. Njegov sin Karlo XII (1697-1718), koji je stupio na presto kao 16 godišnji dečak da bi ubrzo odbacio starateljsku vladu uz saglasnost staleža i uzeo apsolutnu vlast u svoje ruke, nasledio je sredene političke i vrlo dobre finansiske prilike. Ali za susede Švedske trenutak je bio vrlo pogodan da slome njenu prevlast na Baltiku. Petar I, ruski car, težio je za izlazom na Baltičko More, Avgust II, poljski kralj i saksonski knez, bacio je oko na Livoniju, a Fridrih IV, danski kralj, se nadao da će povratiti neke ranije izgubljene zemlje i da će oteti Šlezvig koji je pripadao drugom Fridrihu IV, zetu Karla XII. Tako dođe do saveza Rusije, Poljske (Saksonske) i Danske protiv Švedske. Čim je savez zaključen, Danci su upali u Šlezvig, Avgust je krenuo na Livoniju i ugrozio Rigu, a Rusi su se spremali da upadnu u Estoniju.

Na opšte iznenađenje, mladi švedski kralj je odjednom ispoljio izvanrednu aktivnost i talenat. Munjevitim pohodom na Kopenhagen, već posle nekoliko nedelja primorao je Dansku na Traventalski mir kojim se ona odrekla saveza protiv Švedske (18 avgusta 1700). Krenuo je zatim protiv Rusa i tu kao ih je kod Narve 30 novembra 1700. Zatim se okrenuo

protiv Avgusta da bi ga svrgnuo s poljskog prestola. Iduće godine prešao je Dvinu, odbacio Sanksonce, upao u Kurlandiju i zapretio Poljacima ratom ako ne budu svrgli svog kralja, ali su ovi to odbili. Uproleće 1702 krenuo je na Varšavu u koju je ušao u maju. Ali je morao da tuče nekoliko bitaka i da pokori svu Poljsku pre no što je uspeo da na poljski presto postavi svog štićenika, poznanijskog vojvodu Stanislava Leščinskog (12 jula 1704). Upadom u Saksonsku primorao je najzad i Avgusta da se Altranštetskim mirom (24 septembra 1706) odrekne poljske krune i saveza sa Rusijom.

Upornost kojom je Karlo sprovodio Avgustovu detronizaciju mnogo je koristila Rusima. Oni su zauzeli neka švedska uporišta na ušću Neve (Ingrija) i tu je Petar I (27 maj 1703) podigao temelje nove prestonice koja se po njemu nazvala Peterburg (od 1914 Petrograd, a od 1924 Lenjingrad). Iduće godine su Rusi zauzeli Dorpat i Narvu, a time stekli kontrolu nad Estonijom i Livonijom postigli su neke uspehe i u Poljskoj, ali ipak nisu mogli bitno uticati na događaje u njoj. Što je značajnije, Petar I je sve ovo vreme iskoristio da reorganizuje i učvrsti svoju novu vojsku koja kod Narve nije položila ispit.

Od 1702 do 1706 Karlo je nekoliko puta prokrstaro Poljskom, nekoliko puta je tukao Saksonce, lično ili neki od njegovih generala i zauzeo mnogo gradova. On nije izbegavao bitku, suprotno tendencijama vremena, već ju je izričito tražio, pre svega zbog brojne i kvalitetne nadmoćnosti svoje vojske. Ipak se rat nije mogao rešiti sa nekoliko bitaka. Bilo je potrebno da švedska vojska prodre u Saksonsku i da je iscrpljuje godinu dana posle potpisa Altranštetskog mira dok je Avgust rešio da prizna njegove odredbe.

Altranštetskim mirom je Karlo XII dostigao vrhunac svoje moći. Sva je Evropa strepila pred njim. Nalazeći se usred nje sa izvanredno spremnom vojskom, najboljom onog vremena, mogao je efikasno intervenisati u Ratu za špansko nasleđe koji se odigravao paralelno sa Severnim ratom. Luj XIV je pokušavao da ga nagovori na vojni savez, što je u suprotnom taboru izazvalo veliku uznemirenost, ali je Karlo bio već unapred rešio da krene na Rusiju. Naterao je samo austriskog cara da šleskim protestantima vrati neka oduzeta prava.

Iz Saksonske krenuo je Karlo 1 septembra 1707 s vojskom od 33 000 ljudi ne računajući poljske pomoćne trupe. Bila je to najbolja i najveća armija kojom je on dotle komandovao. U njoj nije bilo samo Šveđana već i mnogo najamnika iz nemačkih zemalja. Odru je prešao kod Štajnaua 17 septembra i preko Raviča stigao 26 septembra u Slupce. Tu mu je stiglo još 9000 regruta iz Švedske. Sada je imao pod svojom neposrednom komandom 16 200 pešaka, 12 250 draguna i 8 450 konjanika, svega 36 900 ljudi, a u Poznanju još 3000 pešaka i 5000 konjanika. Pošto je uredio svoju vojsku, 12 novembra je nastavio pokret za Brzeč (na Visli, nizvodno od Torunja) gde je sačekao da se reke zamrznu. Tu je primio i jednu tursku misiju preko koje je nastojao da nagovori sultana na rat protiv Rusije, ali uzalud. Tu je otpočeo i prve pregovore sa kozačkim atamanom Mazepom, koji je želeo da se uz pomoć Šveđana odmetne od Rusije.

Vislu je prešao 9 januara 1708 i krenuo za Grodno gde se nalazio ruski car lično sa znatnim delom svoje vojske, ali se pred Šveđanima povukao 7 februara preko Vilne za Poloč. U nadi da će ga stići, nastavio je Karlo marš zamorenim trupama već 9 februara, ali je u Smorgonju morao stati i zadržati se duže vreme da bi se trupe prikupile i odmorile.

U Smorgonju je Karlo odlučio o daljim operacijama. U njegovoj okolini je vladalo mišljenje da se krene na sever i povrate izgubljene baltičke provincije, kada već ruski car izbegava borbu. Većina istoričara koji su se pozabavili tim pitanjem zastupa i danas gledište da je trebalo da to Karlo upravo učini. Ali Karlo odluči drukčije. Imao je i razloga. Odbacivanjem Rusa od Baltičkog Mora ne bi ih bitno oslabio. Oni bi uskoro ponovo pritisli, jer im je očigledno bilo stalo do izlaza na more. Rešenje o istočnim baltičkim obalama za duže vreme moglo se postići samo udarom na samu Rusiju. Tako je morao rezonovati Karlo, ali je dotle morao i uvideti da je to teško izvodljivo ili čak nemoguće kada se Rusi dosledno povlače pustošeći zemlju zasobom. Ali je tu bio Mazepa. On se obavezao da će dići ustanak u Ukrajini, da će tvrđave Mglin, Starodub i Novgorod — Seversk predati Šveđanima i da će nagovoriti zaporoške i donske kozake, kao i astrahanske Tatare, da se odmetnu od ruske vlasti. Bile su to vrlo primamljive perspektive. Sa svim tim konjaničkim masama mogao je Karlo da krene na Moskvu. Stoga se reši

da krene napred. U isto vreme je general Libeker trebalo da upadne u Ingriju sa 14 000 ljudi i da uništi Petrograd, a general Levenhaupt da iz Rige pojača glavninu sa nekih 16 000 ljudi. Stanislav Leščinski je dobio zadatak da krene prema Kijevu. Karlo je računao i na krimske Tatare, a nadao se i intervenciji Turske kada bude videla da se Rusi nalaze u teškoj situaciji. Besumnje, bio je to grandiozan plan ali pomalo fantastičan jer je suviše zavisio od Mazepinih obećanja i od intervencije Tatara i Turaka čija se ostvarljivost nije mogla sagledati. Bilo je dogovoreno sa Mazepom da operacije otpočnu u junu, kada bude bilo dovoljno trave za konje. Dotle je Karlo premestio svoj štab u Radoškovice gde je ostao do sredine juna. Levenhauptu je naredio da sredinom juna krene iz Rige ka Berizini sa što više potreba svake vrste, ali je ovaj mogao poći tek krajem juna.

Glavna Ruska armija — oko 57 000 regularnih trupa pod Šeremetevim, koji je komandovao pešadijom, i Menšikovim, koji je bio na čelu konjice — nalazila se istočno od reke Ule, upravo u uglu između nje i Dvine, na dohvat pravaca za Moskvu i Pskov; jedan njen deo nalazio se pod generalom Golcem na prelazu Berezine kod Borisova; 16 000 pod generalom Bauerom je osmatralo Levenhaupta; Ingriju je branio Apraksin sa 22 000 ljudi, raspoređenih po posadama; u Poljskoj je ataman Sinjavski skupio oko 15 000 poljskih nezadovoljnika i kozaka¹²⁷. Uprkos svojoj nadmoćnosti, Rusi nisu nameravali da već sada prime rešavajuću (generalnu) bitku. Ako Šveđani budu krenuli glavna snaga će se povlačiti pred njima, a ako okrenu na sever radi sjedinjenja sa Levenhauptom, onda će pojačati Bauera sa polovinom glavne armije; ako Levenhaupt bude krenuo u sastav svojih glavnih snaga onda će Bauer dejstvovati u njegovoj pozadini.

Karlo je nastavio pokret 16 juna prema Mogilevu. Berezinu je prešao 26 juna, ali je ubrzo okrenuo na sever jer je čuo da se kod Golovičina nalazi veći ruski logor. Tu su se Rusi zaista utvrdili na reci Babiču sa oko 36 000 ljudi pod komandom Menšikova. Karlo ga je napao 12 jula i odbacio. Bio je to vrlo lep taktički uspeh, ali svoju strategisku situaciju ni u čemu nije poboljšao. Ova laka pobeda je za Šveđane

¹²⁷ Prema B. S. Teljpuhovskom (Severna vojna, Moskva 1946, str. 60) Rusi su raspolagali sa 135 000 ljudi regularne armije, a od toga su imali u Poljskoj (tj. prema Karlu i južnije) 99 994 čoveka.

bila više od štete nego od koristi. Karla će učvrstiti u uvjerenju o apsolutnoj superiornosti švedskog oružja čime se objašnjavaju mnoge njegove poznije greške. Otada će Rusi još više izbegavati uređene bitke sa švedskom glavinom, sve dok sve šanse ne budu na njihovoj strani, pa će početi da sa lakom konjicom stalno obleću švedske kolone nanoseći im udare na maršu i stanovanju, ali ne upuštajući se u ozbiljne borbe. Ova taktika spojena sa taktikom pustošenja morala je dovesti Šveđane do potpunog iscrpljenja.

U Mogilev ušao je Karlo 18 jula i tu je sačekao Levenhaupta i Mazepu sa njegovim kozacima. Dotle se ruska glavnina, gde je bio i car, utvrdila u logoru kod Gorkog.

Mazepa nije mogao dići ustanak bez neposredne Karlove podrške. Sve upornije je tražio da mu se Karlo približi. Ne sačekavši Levenhaupta, Karlo stvarno krene 18 avgusta na jugoistok prema Čerikovu gde je stigao tek 31 avgusta. Po raskvašenim putevima prevalio je svega 90 km za 14 dana. U međuvremenu je car s glavinom krenuo za Mstislavl dok je jedan odred poslao na Čerikov da Švedima spreči prelaz preko Soža. Karlo je ostao nekoliko dana u Čerikovu a zatim je, proteravši ruski odred kod Čerikova, krenuo ponovo na sever ne bi li cara prinudio na bitku. Kod Dobroja dođe do boja u toku pokušaja Rusa da iznenade i tuku jednu odvojenu švedsku grupu, u kome glavnine nisu ni učestvovala. Posle toga se car povukao u pravcu Smolenska, ali ne zbog pretrpljenog neuspeha kod Dobroja, već da bi povukao Šveđane zasobom kroz pustoš koju je ostavljao pred njima. Karlo je krenuo za njim i pod neprekidnim borbama koje su sve drskije zametale ruske lake kolone, stigao je 21 septembra do graničnog grada Tatarska. Tu, na levoj obali močvarne Vihre, zauzeli su Rusi neosvojiv položaj. U nedoumici šta da radi, obrati se Karlo svojoj okolini za mišljenje, što obično nije činio, ali je predlog svojih savetnika da se povuče preko Dnjepra — najrazumniji u teškoj situaciji u kojoj se našao, energično odbio kao nedostojan, pa je odlučio da krene u Severiju, da zauzme tamošnje tvrđave Mglin, Starodub i Počep koje su bile u rukama Mazepinih ljudi. Uspeo je da zauzme Mglin, ali Starodub i Počep su Rusi na vreme ojačali svojim trupama, a svu oblast temeljito opustošili. Opstanak u Severiji postao je nemoguć, ali se Karlo nadao da će Levenhaupt doneti dovoljno municije, hrane i drugih potreba za duže vreme. Iz Severije moglo se krenuti na Moskvu

preko Brijanska i Kaluge. No ubrzo stiže vest da je Levenhaupt razbijen i da je izgubio svu komoru.

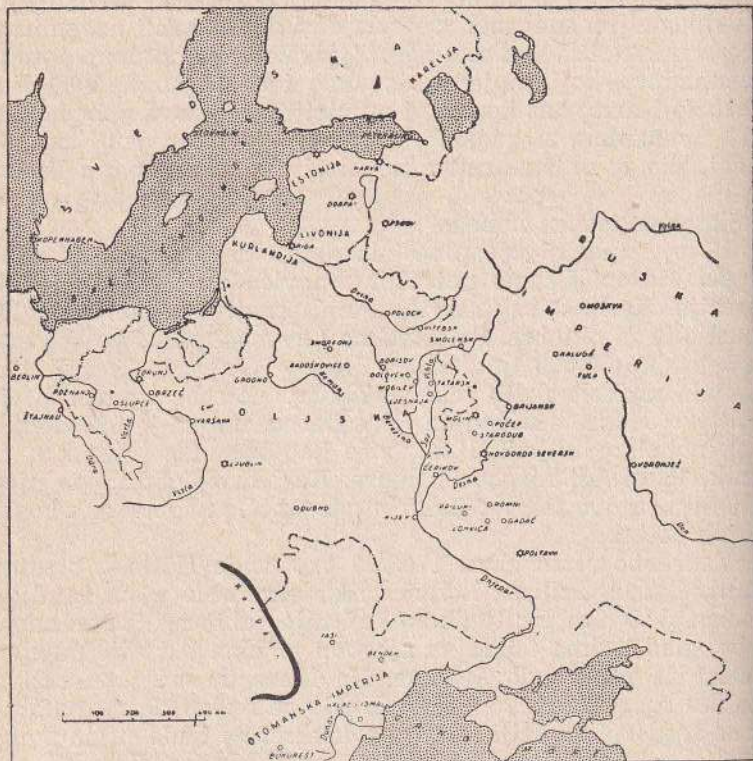
Levenhaupt je krenuo iz Rige početkom jula sa 11 000 ljudi i oko 7000 kola. Rusi nisu smeli nikako dopustiti da se neprijateljske vojske sjedine. Karlovo naglo skretanje prema jugu pružilo im je sjajnu priliku da obe vojske počesno tuku. Uočivši ovo, Petar pravilno odlučuje da udari najpre na Levenhaupta sa nadmoćnijim snagama, a Karla da i dalje troši i uznemirava. Početkom oktobra kod sela Ljesnjaje, Petar je potpuno potukao Levenhaupta, koji se jedva izvukao i sa nepunih 5000 ljudi pridružio Karlu, bez komore i municije. Ova prva pobjeda Rusa nad Šveđanima u ovom ratu imala je vanredan moralni značaj. Bio je uništen mit o nepobedivosti Šveđana, a Rusima je ulila veru u sopstvene snage. Petar ju je docnije nazvao „majkom poltavske pobjede“.

U toj situaciji nije preostalo drugo nego vratiti se nazad ili poći Mazepi i tamo potražiti osnovicu za opstanak i dalje operacije. Karlo se rešio na drugu alternativu. Okolinu Mglina napustio je 21 oktobra. Sa ostacima Levenhauptove vojske imao je svega oko 30 000 ljudi. Marš je bio izvanredno težak. Rusi su svuda naokolo palili sela, uništavali potrebe i odvodili stanovništvo. Kada je stigao na reku Desnu, naišao je i Mazepa sa svega nekoliko hiljada ljudi, više kao begunac nego kao saveznik. Prozrevši njegove namere, Rusi su se oborili na njega i uništili njegovo sedište Baturin gde su bile nagomilane bogate rezerve potreba.

Vanredno oštru zimu 1708/09 proveo je Karlo u prostoru Romni, Gadač, Priluki, Lohvica, bez veze sa svojom zemljom, okružen aktivnim protivnikom koji nije gubio prilike za napad. Borbe, glad i zima topile su njegovu vojsku. Ali nije napustio nameru da prodre do Moskve. Na Mazepin savet on reši da napadne rusku tvrđavu Poltavu, gde se nadao da će naći potrebna sredstva za dalji opstanak dok mu ne bude stigla pomoć iz Poljske i Švedske. Već krajem prethodne godine izdao je naređenje da se švedske trupe iz nemačkih garnizona pridruže u Poljskoj trupama njegovog generala Krasova koji je tamo podržavao Stanislava Leščinskog, a zatim da zajedno sa kraljevskim poljskim trupama krenu kroz Voliniju za Ukrajinu. Turskom sultanu poslao je svog pretstavnika da ga nagovori na rat protiv Rusije, ili bar da dopusti vlaškom seraskeru i kanu krimskih Tatara da mu dođu u pomoć. Ali pre no što su se ti planovi mogli ostvariti dođe najzad do rešavajuće bitke.

Odnos snaga se u međuvremenu bio toliko izmenio da je Petar mogao jednim udarcem da učini kraj švedskoj invaziji. Pod Poltavom 8 jula 1709 on potpuno potuče Šveđane. Sa svega nekoliko stotina ljudi Karlo se spase preko Dnjepra u Tursku.

U Turskoj je Karlo ostao punih 5 godina ne bi li Tursku pokrenuo protiv Rusije. U tome je jednom i uspeo. Petar je

Sk. 15. — Pohod Karla XII u Rusiju 1708—1709

u Moldavskoj doveden u tešku situaciju ali je potkupljivi veliki vezir pristao na mir. Karlo je bio besan, sultan je smenio svog vezira, ali do energičnih akcija nije došlo iako je Turska još dva puta objavila rat Rusiji. Tek kada su iz Švedske počele da stižu vrlo nepovoljne vesti, krenuo je Karlo kući, na konju, kroz Vlašku, Transilvaniju i Mađarsku, preko Beča i Nirn-

berga za Štralzund gde je stigao za 14 dana, 27 novembra 1714. Zatekao je zemlju u teškoj situaciji. Posle Poltavske bitke Danska i Saksonska su ponovo ustale na oružje. Njima će se kasnije pridružiti Engleska i Pruska. Ipak Karlo nije hteo da čuje o miru. Prilikom upada u Norvešku poginuo je pri opsadi Frederikshalda 11 decembra 1718. Ništatskim mirom od 10 septembra 1721 Rusija je dobila Ingriju, Estoniju, Livoniju, Viborg i Keksholm. Švedska je konačno pala na silu drugog reda, dok se Rusija podigla na stepen evropske velike sile.

2. BITKA KOD POLTAVE

Poltava je bila slaba tvrđava od zemljanih objekata s malom posadom. Sredinom maja je otpočela opsada, ubrzo su sape izrađene do glavnog bedema, juriš se mogao izvesti, ali ga Karlo nije preduzimao da bi štedeo svoje proređene redove, niti je tukao grad artiljeriskom vatrom da bi štedeo municiju. Čak ni obruč nije bio potpun, jer su Rusi 26 maja ubacili u tvrđavu još 1200 ljudi.

Ruska glavna snaga se u to vreme ušančila na levoj obali Vorskle, preko puta opsednutog grada, i pokušala da pređe na drugu obalu u čemu nije uspela. Car je stigao svojoj vojsci sredinom juna, pa je tada pokušao prelaz na drugi način. Na nekoliko tačaka izvršene su demonstracije, a noću uoči 27 juna prebačen je jedan odred kod Petrovke. Pod njegovom zaštitom, dva dana kasnije prešla je na desnu obalu i glavnina i tu se ušančila.

U toku demonstracije koja je izvedena 27 juna preko puta Poltave, Karlo je ranjen u nogu. Nezgodna je bila utoliko veća, što su njegovi generali bili posve nesamostalni, naviknuti da bez pogovora slušaju njegova naređenja, a trupe da ih on lično vodi u borbu. Pet dana kasnije stigle su neprijatne vesti iz Poljske i Turske. Iz Poljske nije mu niko pošao u pomoć jer su se Leščinski i Krasov, inače međusobno nesložni, nalazili u zapadnoj Poljskoj vezani aktivnošću Rusa i Poljaka protivnog tabora. Sultan nije bio voljan da stupi u rat niti je dopuštao da to učine njegovi vazali. Karlova situacija je time postala beznadežna. Imao je svega 21 do 22 hiljade ljudi¹²⁸, od toga

¹²⁸ Prema Sarauwu. *Schel* (Österreichische militärische Zeitschrift II, str. 153, 1842) navodi 28 000, a *Tel'puhovski* (str. 121) — 30 000. Obojica su verovatno računali i Mazepine kozake. Po Sarauwu njih je bilo svega 3000.

je bilo 5000 bolesnika, a ostalo fizički i moralno iscrpeno. Njegova okolina ga je savetovala da se povuče preko Dnjepra u Poljsku što je on ponovo odbio kao nedostojno. Tragika njegovog udesa nije bila toliko u fantastičnosti njegovih planova koliko u krutom shvatanju časti. Ali se ovde mora priznati da bi se povlačenje u Poljsku, uz neuporedivo nadmoćniju i aktivnu rusku vojsku, pretvorilo u poraz bez borbe.

U međuvremenu se Petar približavao Poltavi sa 42 000 ljudi i 72 topa. Tokom 30 juna i 1 jula prebaci se do Semjonovke, gde podigne utvrđeni logor, 6 jula pride još bliže i kod Jakovaca, na svega 5 km od Poltave, podigne nov utvrđen logor, a prema gradu 10 reduta, paralelno i upravno na front. Doveo je tako svog protivnika u situaciju da ga je morao napasti pod vrlo nepovoljnim uslovima. Pored brojne nadmoćnosti i neuporedivo veće vatrene snage, Petar je sebi obezbedio i prednosti dobro organizovane odbrane.

Popodne 7 jula pozvao je Karlo svoje generale i saopštio im je da će sutradan napasti Ruse. Bliže dispozicije nije dao, samo je naredio da se pešadija postorji u 4, a iza nje konjica u 6 kolona. U 23 časa 7 jula otpoče pokret švedske vojske laganim tempom pod komandom Renskelda kome je Levenhaupt bio dodeljen kao pomoćnik. Ranjeni Karlo nošen je kod treće pešadijske kolone, ali se nije mešao u događaje. U akciju je poslao svega 12 500 ljudi od čega oko 6500 pešaka; pod Poltavom je ostalo 1000, kod komore 1500, a duž Vorskla 1500. Kod komore bio je i Mazepa sa svojim kozacima.

Oko 5 časova pešadija je naišla na redute. Odjednom se na levom krilu čuo uzvik „konjica napred”. Konjica zaista krene napred bez naređenja svog generala, prodre kroz redute i u prvom naletu odbaci rusku konjicu koja se nalazila iza njih, ali se ova ubrzo vrati i protivnapadom primora švedsku konjicu da potraži zaštitu iza svoje pešadije koja se počela mučno probijati kroz redute. Ruska glavnina nalazila se još u utvrđenom logoru. Samo deo snaga pod knezom Menšikovim pošalje Petar u borbu koja se odvijala oko reduta. Neke od njih su Švedani ipak zauzeli, ali u daljem nadiranju potpali su pod bočnu vatru ruske artiljerije, na koju nisu mogli odgovoriti jer su njihova 4 topa ostala pod Poltavom. Glavnina je odbačena na zapad a jedna njihova kolona povukla se ka Poltavi u nadi da će se nasloniti na opsadne trupe, ali su one bile već proterane od poltavske posade koja je izvršila ispad. Ovim je završena prva faza bitke.

U drugoj fazi ruska glavna snaga, koja se dotle nalazila u logoru, postrojila se za bitku frontom prema zapadu, u dve linije, sa pešadijom u centru, a konjicom na krilima. Šveđani, da bi produžili front, postrojili su pešadiju u jednoj liniji, sa slabim rezervama u drugoj liniji. Borba je ponovo otpočela u 9 časova ruskim napadom na front. Šveđani su krenuli u susret. Stigavši do Šveđana na domet puške, Rusi su se zaustavili i otvorili vatru. Šveđani su bez obzira na velike gubitke produžili pokret, tako da je ubrzo došlo do borbe prsa u prsa.

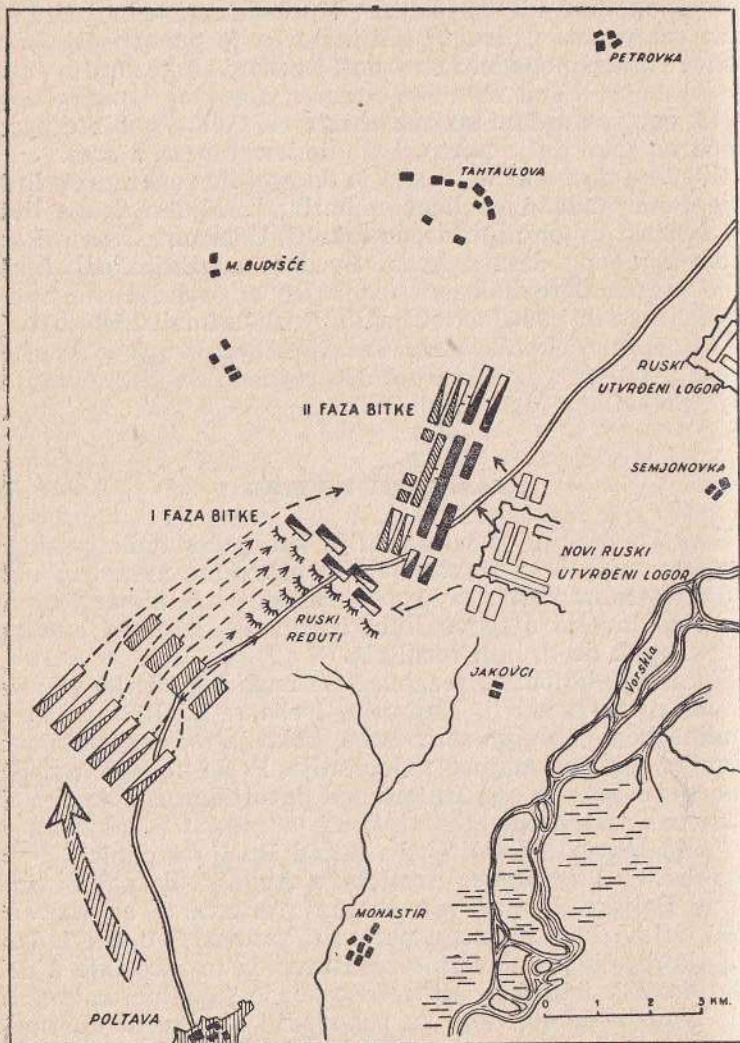
Švedsko desno krilo uspelo je da probije rusku prvu liniju. Ali je Petar tada uveo lično u borbu bataljone druge linije, pa se švedski uspeh nije mogao razviti. Udarom s fronta i obuhvatom njihovog desnog krila, Šveđani su zatim odbačeni u neredu prema Perevoločnom na Dnjepru, ostavivši na bojištu oko 9000 mrtvih i 3000 zarobljenih. Rusi su imali 1345 mrtvih i 3200 ranjenih. Nekoliko dana kasnije Levenhaupt je kapitulirao kod Perevoločnog sa oko 10 000 vojnika. Švedska invaziona armija prestala je da postoji.

3. KARLO XII I PETAR I

Karlo XII je ušao u istoriju kao pretstavnik avanturističke strategije. U njegovim ratnim pohodima mnogi su videli samo splet besmislenih poteza preduzetih bez plana jedino u cilju da zadovolje njegovu ludu borbenost. Bližom analizom dolazi se ipak do drugih rezultata.

Strategiji, kojom je reagovao na napad koalicije, se zaista ne može ništa zameriti. Naprotiv, treba se diviti mladiću od 18 godina koji je slušao samo sebe, kako je redom tukao svoje protivnike, birajući najpre najopasnije. Posle pobede kod Rige mogao je postići mir sa Rusijom pod povoljnim uslovima, a ako ne tada onda bar iduće godine kada je odbacio i Saksonce, ali je on sebi stavio u zadatak da porazi Rusiju i ponizi Petra, možda čak da ga skine sa prestola, a Avgusta da natera da se odrekne Poljske. Bezuslovno obaranje država to su najveći i najteži ciljevi koji se mogu postaviti ratovodstvu, ali tadanja strategija nije imala dovoljno sredstava da to sprovede u delo. Sa Danskom je išlo brzo, ali trebalo mu je 7 godina da konačno obori Avgusta. Motivi koji su rukovodili Karlovom upornošću bili su više psihološki nego politički ili strategiski. Smatrao je da se čast omalovaženog i uvređenog monarha može zadovoljiti

samo potpunim porazom neprijatelja koji su se drznuli da ga napadnu. Ovim se objašnjava i smeli pohod u nepreglednu Rusiju sa šakom ljudi. Plan koji je skovao je mešavina realnih

Sk. 16. — Bitka kod Poltave 8 VII 1709

elemenata, obećanja i želja. Ubrzo je to morao uvideti i on, najkasnije kada je saznao za poraz Levenhaupta. Ali tada je stupilo u akciju njegovo slavloljublje koje mu nije dalo da prizna neuspeh i pođe nazad. Radije se hvatao za slamku, pošao na jug i ostavio svoju kraljevinu na milost događajima. Nije bio bez talenta. Nije se dao sputavati okovima tadanjeg načina magazinskog snabdevanja, tvrđavama i utvrđenim linijama. Njegove operacije su imale zamaha i dubinu, a udari su mu bili siloviti. U punoj meri je umeo da iskoristi visoke kvalitete švedske vojske, njenu manevarsku sposobnost i prodornu snagu. Kao taktičar je bio zaista veliki. Bio je i neustrašiv junak. Njega je upropastio sopstveni karakter koji ga je naterao da od svoje sjajne vojske traži više no što je mogla dati. Nije išao za tim da osvaja zemlje i dođe do plena. Da je to hteo mogao se umešati u Rat za špansko nasleđe i postići mnogo više no što je postigao njegov predak, Gustav Adolf.

U životu i radu Karla XII ogleda se i sudbina Švedske. Ona je još za vlade njegovog oca došla na vrhunac svoje ekspanzije, odakle je pod pritiskom novih evropskih snaga morala da se vrati u prirodnu sferu svoje moći. Karlo XII je pokušao da zaustavi ovaj proces nasilnim putem ali ga je samo ubrao.

Neuspeh Karla XII u Rusiji dolazi reljefno do izražaja u ogledalu rada njegovog velikog protivnika Petra I.

Petar I Veliki bio je u prvom redu državnik. Uočivši genijalno interese Rusije, potrebu da se razvije po primeru zapadnih država, krenuo je energično tim putem, ponekad i brutalno, i sproveo korenite reforme u svim oblastima državnog života, a pre svega u oružanim snagama. On se koristio savetima svojih stranih saradnika, ali je pošao u inostranstvo da se lično upozna s onim što je želeo uvesti u Rusiji.

Rat koji je 1701 poveo protiv Švedske sastavni je deo široko zasnovane politike koja je Rusiji trebalo da osigura izlaz na more da bi mogla razviti svoje prekomorske privredne veze. U tom smislu je ranije uporno ratovao protiv Turaka nastojeći da preko Azova izbije na Crno More. Rat je stavio u službu svoje merkantilističke politike, a ne svome slavloljublju ili svojim hirovima. Tvorac je ruske mornarice, trgovačke i ratne.

Najzamašnije reforme sproveo je u vojsci. Tu je naišao i na najjači otpor koji je pretio da dovede u pitanje celokupno njegovo državničko delo. Slomio ga je nemilosrdno, neumoljivom energijom koju su zahtevali onako visoki ciljevi koje je

sebi postavio. Da bi se Rusija mogla održati i napredovati bilo je potrebno da se za kratko vreme iz feudalne (boljarske) države pretvori u centralizovanu monarhiju čemu je regularna armija bila glavna podrška. I njegova monarhija je feudalno — apsolutističkog tipa, ali sa jačom eksploatacijom kmetova. U armiji se to ogleda u odnosu oficira (plemića) i vojnika (seljaka).

Petrove vojne reforme nisu bile kopija Zapada. U izvesnim oblastima, kao u pitanju popune, on je išao dalje stvarajući osnove nacionalne armije.

Kao vojskovođa Petar I se bezuslovno podređivao državniku. Bez kompleksa koji su opterećivali njegovog najvećeg protivnika, on je svoju strategiju podređivao politici kao što je činio i Cezar. Ali ne raspoložujući savršenim ratnim instrumentom on je morao ići pobeđi zaobilaznim putem. Izbegavanjem rešavajuće bitke dok su izgledi na uspeh bili sumnjivi navukao je Karla u dubinu ruskog ratišta, sistematskim uništavanjem svih mesnih sredstava lišio ga je mogućnosti opstanka i oduzeo mu operativnu slobodu, kidanjem komunikacija izolovao ga je od pozadine, a neprekidnim udarima brzih odreda i pobedom kod Ljesnjaje prepolovio mu je vojsku. Planski i postupno doveo je Petar svog protivnika do sloma kod Poltave.

Konačni cilj ratne veštine je pobjeda sa što manje sopstvenih žrtava. Petar I je to postigao u sukobu sa vrlo opasnim protivnikom. Njegovi postupci, koliko celishodni toliko i originalni, kao činoci smišljenog operativnog plana sračunatog na uništenje neprijatelja, opravdano ga izdižu iznad njegovog vremena i stavljaju ga u red velikih vojskovođa.

IV

RAT ZA ŠPANSKO NASLEĐE

(1701 — 14)

1. KARAKTERISTIKE I TOK

Uporedo sa Severnim ratom, u zapadnoj Evropi vodio se i Rat za špansko nasleđe. Oba su bila koalicioni ratovi protiv dominantnih evropskih sila, Švedske i Francuske. Oba su izraz nove misli o evropskoj ravnoteži. Inače su vrlo malo uticali jedan na drugi.

Povod ratu dao je testamenat španskog kralja Karla II (1665—1700) koji je svoj presto i sve svoje zemlje¹²⁹ ostavio Filipu Anžujskom, unuku francuskog kralja Luja XIV, koji je kao Filip V u januaru 1701 proglašen španskim kraljem. Ovim je rat između Francuske i Austrije postao neminovnim, jer je i car Leopold I (1658—1705) svojatao španski presto za svog drugog sina Karla. Austriji se pridruže Engleska i Holandija, u bojazni da bi sve špansko nasleđe moglo pripasti francuskoj kruni, ma koliko jedna klauzula testamenta to isključivala. Između njih dođe 7 septembra 1701 do *Velikog saveza*. Izuzev izbornih kneževa Bavorske i Kelna, njima se pridruže svi nemački dinasti, zajedno sa Brandenburgom čijem je knezu car tada podario naziv *kralja u Pruskoj* (Roi en Prusse). Dve godine kasnije Velikom savezu pristupaju Portugalija i Savoja. Uz Francusku, sem Bavorske i Kelna, bila je samo Savoja do 1703.

Austrija je za 1702 predvidela 120 000¹³⁰ ljudi, Holandija 137 000¹³¹, nemački kneževi 14 000¹³¹, Pruska 8000¹³² Engleska 40 000¹³³ svega 319 000. Francuska vojska je početkom 1702 pojačana na 222 000 od čega je 185 000 bilo pešaka i 35 000 konjanika¹³⁴. Sem toga, Francuska je mogla računati još na 40 do 50 hiljada Španaca, Pijemontinaca i Bavaraca. Snage su dakle bile prilično izjednačene, naročito ako uzmemo u obzir da je francuska vojska bila bolje organizovana, imala veliko ratno iskustvo i nalazila se pod jedinstvenom komandom. Sem toga, Francuska je bila geografski prikupljena i sa svog centralnog položaja mogla je dejstvovati po unutrašnjim pravcima. Za uzvrat, njenim protivnicima je prevlast na moru omogućavala veliku slobodu manevrovanja duž zapadnih obala Evrope i u Sredozemlju. Usto, Engleska i Holandija, moćne trgovačke sile, raspolagale su velikim finansiskim sredstvima, čime su mogle podržavati napore svojih siromašnijih saveznika.

Rat za špansko nasleđe je tipičan rat iznuravanja. Zarađene strane nemaju dovoljno snaga da bi mogle ići za rešavajućim rezultatima, a tamo gde to pokušavaju ne mogu ih postići. Vrlo složene operacije, u kojima caruje manevar, vode se

¹²⁹ Osim kolonija, Španiji je tada pripadala južna Nizozemska (Belgija), Milano, Napulj, Sicilija i Sardinija.

¹³⁰ *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I serija tom III, str. 51.

¹³¹ *Ibid.*

¹³² *Ibid.*, str. 47.

¹³³ D. H. Cole i E. C. Priestly, *British Military History*, str. 31.

¹³⁴ *Weygand*, *Histoire de l'Armée Française*, str. 157.

oko perifernih ciljeva — u Nizozemskoj, na Rajni i Južnoj Nemačkoj, u Italiji i Španiji — bez dovoljno međusobne veze. Vrlo često su snage rascepkane na istom ratištu. Upravo u ovom ratu izgrađena je uzdržljiva strategija i operatika XVIII veka koje su ranije ocrtane. I osnovni taktički postupci tog stoleća utvrđeni su praksom ovog rata.

Rat između Austrije i Francuske je otpočeo 1701 u Italiji. Princ Eugen je otpočeo ofanzivu, imao je uspeha u nekim sudarima, ali su Francuzi sačuvali svoje posede u severnoj Italiji. Iduće godine (1702) komandu nad francuskim trupama u Italiji prima Vandom i potiskuje Eugena iza Minčija. U Nizozemskoj na čelo englesko-holandskih trupa dolazi Englez vojvoda od Molbroa, u ovom ratu najodlučniji predstavnik energičnog ratovodstva, ali je sputavan oprežnošću holandskih generala pa ne uspeva da Francuzima nametne bitku; zauzima samo neke tvrđave. Francuzi pod Vilarom su uzalud pokušali da se preko Švarevalda probiju svojim saveznicima u Bavarsku. Jedni i drugi su zauzeli samo neke gradove. U Španiji još nijedna strana nije mogla angažovati jače snage.

Tek naredne, 1703 godine je Francuzima uspelo da se probiju u Bavarsku i da se 10 maja sjedine sa bavarskom vojskom kod Ridlingena na Dunavu. To je bio veliki uspeh koji je otvarao široke operativne perspektive. Shvativši to, Vilar je hteo da francusko-bavarske snage krenu na Beč čemu bi sadejstvovao i Vandom iz Italije. Bio je to najznačajniji i najsmelij plan ovog rata. Ali Maks Emanuel, bavarski izborni knez, je radije upao u Tirol odakle ga je narodni ustanak, koji je poveo Martin Štercinger, ubrzo prinudio da se povuče, pa nije mogao da sačeka Vandoma koji je već bio stigao do Trenta. Vilar je 20 septembra kod Hehšteta tukao znatan deo carske vojske pod Štirumom, ali pošto se sa Maksom Emanuelom nije mogao sporazumeti kako da se pobjeda iskoristi, na njegovu molbu kralj ga je zamenio maršalom Marsenom i poverio mu ugušenje ustanka u Sevenama (Kamizarski rat, 1702—06). I na Rajni je te godine francusko oružje pobeđivalo. Ali prelaskom Savoje u suprotan tabor, situacija se u Italiji znatno izmenila u korist koalicije, naročito kada se austriski odred Gvida Štarhemberga probio u Savoju učinivši je osnovicom za upade u južnu Francusku kojom će se kasnije Saveznici često koristiti. Kao protivteg, u Madžarskoj izbija te godine Rakocijev ustanak koji će sve do 1711 vezivati dosta austriskih snaga.

Na Pirenejskom Poluostrvu je došlo takođe do preokreta pristupanjem Portugalije Saveznicima, ali će to početi da se oseća tek iduće godine.

Za Saveznike je u 1704 težište rata bilo u Bavarskoj. Pobedonosni Francuzi i Bavarci su ozbiljno ugrožavali Austriju. Stoga je energični Molbro s glavnom snagom svojih snaga dojurio iz Nizozemske — protiv volje Holandana i engleske vlade koja nije imala razumevanja za operacije u dubini Kontinenta, i sa princom Eugenom 13 avgusta potpuno pobedio Francuze i Bavarce u krvavoj bici kod Blenhajma (Hehštet). Ova bitka je iz osnova izmenila odnose snaga u Nemačkoj: Bavarsku su okupirali Austrijanci, njenu vojsku raspustili, a Francuzi su potisnuti na Rajnu i bačeni u odbranu. U Italiji, međutim, Francuzi su osvojili gotovo ceo Pijemont. I u Španiji je francuska stranka Filipa V imala izvesnog uspeha osvojivši nekoliko tvrđava u Portugaliji gde se iskrcao austriski pretendent na španski presto, Karlo III. Engleski admiral Ruk je 4 avgusta osvojio Gibraltar, ključ Sredozemnog Mora. To je bio najvažniji događaj te godine na Pirenejskom Poluostrvu. U Nizozemskoj je nastalo zatišje odlaskom Molbroa u Nemačku.

Iduće, 1705 godine Saveznici nisu iskoristili veliki uspeh postignut kod Blenhajma. Istina, Molbro je pokušao da prođe u dubinu Francuske, ali sam nije mogao imati uspeha. Princ Eugen je krenuo u Pijemont da bi podržao savojskog vojvodu kome je ostao samo glavni grad Torino pa i tu bio opsednut. Njemu se pridruži pruski kontingent Leopolda Desauskog, ali ih Vandom obojicu tuče kod Kasana 16 avgusta. Blagodareći osvajanju Gibraltara, Englezi su prodrli u Sredozemno More, zauzeli Barcelonu, a s njom je sva Katalonija pridobijena za austriskog pretendenta. Na Rajni nije bilo važnijih događaja. Bavarski ustanak je krvavo ugušen kod Zendlinga 25 decembra.

Godina 1706 je bila porazna za Francuze. Molbro tuče francuskog maršala Vilroa kod Ramijia 23 maja čime mu pada u ruke ceo Brabant sa Briselom i Antverpenom. Eugen tuče kod Torina vojvodu od Orleana 7 septembra i zauzima severnu Italiju. Jedino u Španiji su Francuzi zabeležili uspeh, preotevši Madrid koji su Saveznici bili zauzeli.

Za 1707 godinu Francuska čini izvanredne napore i svoju vojsku u Nizozemskoj pojačava na 124 bataljona i 193 eskadrona. Ovu svoju najveću armiju koju je dotle postavila, poverila je nepobedenom Vandomu ali sa defanzivnim instrukcijama, pa do bitke i ne dolazi jer ju je i Molbro izbegavao

kao slabiji. Najzapaženiji događaji odigrali su se na jugu Francuske i u Italiji. Saveznici su pokušali da kombinovanom operacijom iz Savoje i s mora zauzmu Tulon, ali su odbijeni sa velikim gubicima. U Italiji su zauzeli Napulj. U Španiji je za uzvrat Bervik tukao Saveznike kod Almanše 25 aprila. U svemu, godina se završila uspešno za Francusku. Ali u 1708 pođe za nju opet rđavo. Molbro i Eugen su 11 jula kod Oudenarda tukli Francuze pod vojvodom od Burgunda i Vandomom, koji se međusobno nisu slagali, zatim je Molbro zauzeo i Lil, a usred zime Gent (Gan) i Brige (Briž).

Francuska je bila iscrpena. Luj XIV poveo je pregovore za mir, nudio mnogo, ali su Saveznici postavili neprihvatljive uslove, pa se rat nastavio i 1709. Te godine je bila od značaja samo bitka kod Malplakea, 11 septembra, gde su Molbro i Eugen pobedili Francuze pod Vilarom, koji je zamenio dvojicu nesložnih generala, ali sa toliko gubitaka da svoju pobedu nisu mogli iskoristiti. Francuzi ponovo nude mir, ali uslovi protivnika bivaju još teži. Rat se tako prenosio i u 1710 godinu. Na severu nema značajnih događaja. Francuzi izbegavaju bitku, a Molbro i Eugen zauzimaju neke gradove. U Španiji je za Saveznike stvar pošla dobro, Karlo III je ušao u Madrid, ali kada je dojurio Vandom sa francuskim snagama situacija se ponovo izmenila u korist Filipa V. Godine 1711 nije bilo značajnih događaja.

Smrću cara Josipa I (1705—1711), prvog Leopoldovog sina, na carski presto došao je njegov drugi sin Karlo VI (1711—1740), dosadanji pretendent na španski presto. Engleska, zabrinuta za evropsku ravnotežu koja je poremećena spajanjem austriskog i španskog prestola, pristupila je pregovorima za mir koji su otpočeli krajem januara 1712, pošto je ratobornom Molbrou prethodno oduzeta komanda. Instrukcije novog engleskog komandanta, vojvode od Ormonda, su mu praktično zabranjivale da se tuče sa Francuzima. Princ Eugen, kome su prišli nemački najamnici dotle u engleskoj službi i Prusi pod Leopoldom Desauskim, nastavio je operacije, zauzeo nekoliko tvrđava, no kada je Vilar 24 jula bezmalo uništio znatan deo njegove vojske kod Denena, morao se povući u odbranu. Uprkos žestokom austriskom protestu, mir između Francuske i Engleske potpisan je 11 aprila 1713 u Utrehtu. Njemu su pristupile Španija, Holandija, Pruska, Portugalija i Savoja. Utrehtskim mirom Španiju je zadržao Filip V pošto se prethodno

odrekao francuske krune za sebe i svoje potomstvo. Engleska je dobila Gibraltar, Minorku i neke ustupke u Severnoj Americi, a Savoja Siciliju. Austrija je nastavila rat sama ali ne za dugo. I pored teških gubitaka koje je pretrpela u toku rata, Francuska je još uvek bila nadmoćnija od Austrije i Carstva zajedno. Vilar je 1713 prešao u ofanzivu i zauzeo Landau i Frajburg. Princ Eugen nije smeo da primi bitku. Najzad je i Austrija potpisala mir u Raštatu 7 marta 1714 kome je pristupilo i Carstvo 7 septembra iste godine. Austrija je dobila špansku Nizozemsku (Belgiju), Napulj, Milano, Mantovu i Sardiniju koju je kasnije zamenila sa Sicilijom. Bavarskom i kelnskom izbornom knezu vraćene su njihove zemlje. Evropska ravnoteža je bila sačuvana.

2. BITKA KOD BLENHAJMA

(13 avgust 1704)

Spajanje francuskih i bavarških snaga u Bavarskoj prethodne godine i Štirumov poraz kod Hehšteta, doveli su Austriju u težak položaj. Energičnije voćstvo moglo je ugroziti Beč i dovesti u pitanje Veliki savez. Molbro je to shvatio, ali je teško bilo uveriti u to Holandane čije je granice imao da brani. Za prvi mah mogao ih je samo nagovoriti da zajednički krenu na Mozal, odakle se pod povoljnim uslovima moglo nastaviti za Pariz. Ostavivši slabe holandsko-britanske snage za zaštitu južne holandske granice, stigao je 16 maja u Bedburg blizu Kelna sa 51 bataljonom, 90 eskadrona i 30 topova od čega je samo 14 bataljona i 19 eskadrona bilo britanskih. Francuzi, čija je jedna armija pod Vilroaom bila na Mezi, a druga pod Talarom kod Kela blizu Strasburga, nisu još mogli prozreti njegove namere. Vilroa je dobio naređenje iz Pariza da krene za njim na Mozal, a Talar je zauzeo položaj kod Landaua da zaštiti Alzas. Tek kod Manhajma otkrio je Molbro svoje namere, kada je krenuo prema jugoistoku, ali je bilo kasno da se zaustavi. U Modelhajm je stigao 10 juna gde se sastao sa Eugenom Savojskim i Ludvigom Badenskim. Tu je rešeno da Eugen na Štolhofenskim položajima (severoistočno od Strazbura) sprečava prelaz Francuza preko Rajne, a da Molbro i Ludvig Badenski operišu na Dunavu smenjujući se svakodnevno u komandi. Njihove snage su se spojile kod Vesterštetena

blizu Ulma 22 juna. Obe armije zajedno imale su 96 bataljona, 202 eskadron i 48 topova — u svemu oko 60 000.

Knez Maks Emanuel sa oko 45 000 Bavaraca nalazio se u utvrđenom logoru kod Lauingena i Dilingena, na levoj obali Dunava. Francuzi, oko 18 000, pod Marsenom bili su na desnoj obali kod Lajphajma. Jedan odred od 10 000 pešaka i 2500 konjanika upućen je na položaj Šelemberg kod Donauverta važnog dunavskog prelaza, čim se iz pokreta Saveznika moglo zaključiti da će to biti njihov prvi objekat napada. Molbro je 2 jula stvarno napao Šelemberg i gotovo potpuno uništio njegove braniocce, Francuze i Bavarce. Maks Emanuel i Marsen su se zbog toga povukli na Augzburg da tu sačekaju Talara koji je sa Rajne dovodio oko 26 000 ljudi. On je stigao kod Augzburga 3 avgusta. Tri dana kasnije krenuli su zajedno za Nerdlingen da bi se postavili između Saveznika i njihovih magazina. Maks Emanuel je želeo bitku, da jednim udarcem oslobodi svoju zemlju, dok ju je Talar izbegavo računajući da će se Molbro pred zimu morati vratiti u Holandiju i bez prolivanja francuske krvi. Na putu za Nerdlingen prešli su Dunav kod Lauingena i 10 avgusta zauzeli stari logor između Lauingena i Dilingena. Dva dana kasnije krenuli su za Hehštet. Dotle je Molbro pustošio Bavarsku da bi Maksa Emanuela sklonio da pređe u njihov tabor. Nedaleko od Hehšteta njemu se 11 avgusta pridruži Eugen sa 10 000 ljudi. Oni su bili čvrsto rešeni da napadnu protivnika iako je u međuvremenu Ludvig Badenski krenuo da opsedne Ingolštat.

Molbro i Eugen pošli su 13 avgusta u 3 časa u 8 kolona: desno krilo obrazovale su 4 kolone pod princom Eugenom — svega 18 bataljona i 78 eskadrona, sa 18 360 ljudi i 20 topova; levo krilo činile su 4 Molbroove kolone — svega 46 bataljona i 86 eskadrona sa 33 560 ljudi i 32 topa; ukupno 51 920 ljudi (32 000 pešaka i 19 920 konjanika) i 52 topa. Pred front su izbačena 40 eskadrona, oduzeta od oba krila. Nešto kasnije formirana je na levom krilu deveta kolona od 9 bataljona koja je nastupala neposredno duž leve obale Dunava. Oko 6 časova čela kolona stigla su na Augraben gde je trupama dat odmor da bi se mogla izdati naređenja za razvoj.

Na francusko-bavarskoj strani je neočekivana pojava neprijatelja iznenadila trupe i komandante. Borbeni poredak je improvizovan pod pritiskom događaja, bez prethodnog dogovora ili savetovanja. Trupe su postrojene onako kako su logorovale. Desno krilo obrazovao je Talar sa 36 bataljona i 68 eskadrona

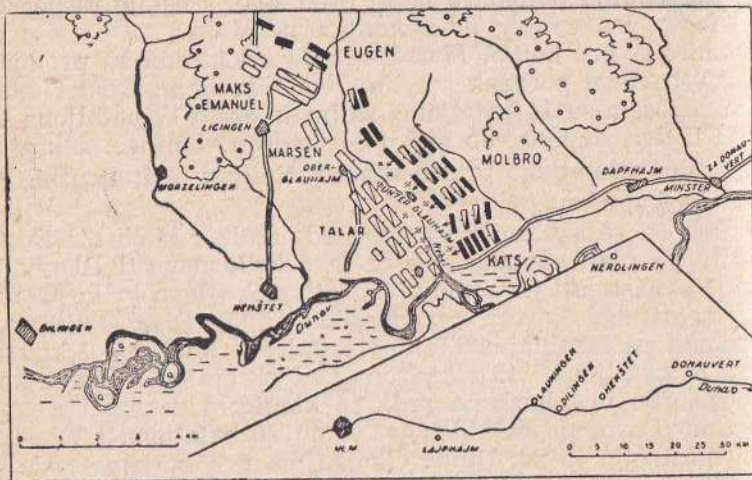
(od kojih 16 bez konja); levo krilo Marsen i knez Maks sa 35 bataljona i 60 eskadrona Francuza i 5 bataljona i 23 eskadrona Bavaraca. Ukupno 76 bataljona i 151 eskadron sa 56 000 ljudi (39 000 pešaka i 17 000 konjanika) i 90 topova¹³⁵. Konjica oba krila nalazila se protivno običaju u sredini, onako kako je logorovala, jer nije bilo vremena da se obrazuje redovan borbeni poredak. Front je iznosio oko 6400 m. Talar je pomišljao da postroji borbeni poredak ispred sela Blenhajma, da bi udovoljio zahtevima onog vremena koji su preporučivali da se izbegnu izdužena naseljena mesta, ali pošto do potoka (Nebel) nije bilo mesta za dva stepena, rešio je da selo pretvori u oslonac i odredio mu posadu od 27 bataljona. Oni su se postrojili u liniju duž ivice, izuzev 9 bataljona koji su ostavljeni u rezervi. Levo od Blenhajma Talar je stavio 64 eskadrona u dva stepena. Četiri teška topa postavio je na jedno uzvišenje kod Blenhajma radi flankiranja potoka, 8 lakih pred selo, a ostale rasporedio pred front. Iza desnog krila konjice postavio je 9 bataljona i 4 eskadrona bez konja. Marsenovà 32 eskadrona su produžila Talarov borbeni poredak sve do Ober Glauhajma. Ober Glauhajm zaposela su 14 bataljona, zatim je došlo 17 bataljona pešadije u dva stepena, do njih 51 eskadron konjice, a krajnje levo krilo, zalomljeno prema severu, činili su 7 francuskih i 2 bavorska bataljona.

Dok su se savezničke kolone odmarale, Molbro i Eugen utvrdili su plan napada: dok će levo krilo napasti Blenhajm, desno će nastojati da obuhvati protivničko levo krilo. Glavni udarac je trebalo izvesti između Blenhajma i Ober Glauhajma. Za napad na Blenhajm, Molbro je odredio ojačanu 9 kolonu, svega 20 bataljona i 15 eskadrona pod generalom Katsom koja se postrojila u 4 borbena reda sa konjicom u rezervi; svoju glavninu (Corps de bataille), u svemu 26 bataljona i 71 eskadron, postrojio je iza Unter Glauhajma u 4 borbena reda od kojih je 1 i 4 činila pešadija sa razmaknutim bataljonima, a 2 i 3 konjica. Postrojavanje levog (Molbroovog) krila završeno je do 10 časova. Desno (Eugenovo) krilo, koje se rokiralo nešto u levo, postrojilo se tek u 12 časova ovako: desno krilo, 18 bataljona u dva stepena; centar (Corps de bataille) pod neposrednom Eugenovom komandom — 57 eskadrona u dva reda; levo krilo, kao rezerva (Corps de reserve) celog borbenog poretka,

¹³⁵ Jačina protivnika data je prema radu austriskog *Kriegsarchiv-a*, *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I serija, tom VI, str. 484—487.

21. eskadron. Neposredno pred početak napada odredio je Molbro 10 bataljona iz prvog stepena za napad na Ober Glauhajm.

Napad je otpočeo nešto posle 12.30 časova. Napadi na Blenhajm i Ober Glauhajm su odbijeni sa vrlo teškim gubicima. Ni princ Eugenovo krilo nije imalo uspeha. Dotle je glavna Molbroova snaga u teškom rvanju forsirala potok Nebel, pa se njena konjica postrojila za konačan napad u dve velike linije, a pešadija zadržala iza levog krila u međuprostorima. Talar je tada postavio napred svojih 9 bataljona, koji su bili postavljeni kao rezerva pozadi desnog krila konjice, i tu su oni hrabro trpeli artiljerisku vatru, ali su ubrzo posećeni i pregaženi od engleske konjice kada je ponovo krenula u napad. To je izazvalo opasnu pukotinu u francuskom rasporedu, jer se desno Marsenovo krilo, pobjavši se za svoj bok, naglo povilo ka centru. Osetivši se izolovan, Talar je od Marsena za-

Sk. 17. — Bitka kod Blenhajma, 13 VIII 1704

tražio hitnu pomoć, a iz Blenhajma je pokušao da izvuče pešadiju. Ali je bilo prekasno. Molbroova konjica odbacila je Talarovih 30 eskadrona koji su u divljoj panici poleteli ka Dunavu. Stotine ih se udavilo, stotine su posećene, a veliki broj je zarobljen. Vrlo malo se moglo povući u kakvo-takvom redu.

Videvši Talarov poraz, Marsen i bavarski knez Maks su zapalili Ober Glauhajm i Lucingen i otpočeli povlačenje. Eugen

je krenuo za njima. Molbro je pokušao da izvrši bočni napad na odstupajuće kolone, ali se njegova konjica u sumraku zabunila pa je krenula na Eugenove trupe umesto na neprijatelja. Tako se Marsen i Maks izvukoše, mada sa potresenim i demoralisanim trupama. Francuske trupe opkoljenog Blenhajma — 24 pešadiska bataljona i 4 dragunska puka, položili su oružje, neki a da nisu ni metka opalili. Talar je takođe zarobljen.

Saveznički gubici izneli su 4635 mrtvih, 7676 ranjenih i 273 nestala; Francuzi su kasnije javili za 5 do 6 hiljada mrtvih i 7 do 8 hiljada ranjenih. Saveznici su podelili 1466 zarobljenih oficira i 9726 vojnika. Tim ciframa treba dodati i dezertere od kojih je oko 3000 prešlo Saveznicima. Ceni se da su Francuzi i Bavarci imali zajedno oko 28 000 gubitaka¹³⁶.

Bitku kod Blenhajma dobilo je bolje voćstvo. Francuzi i Bavarci nisu zapravo bili ni načisto da li je hoće ili neće. Njima je bitka nametnuta iznenadno u nepovoljnom trenutku kada su fortifikaciski radovi bili tek otpočeti, kada se dakle ona nije mogla izbeći manevrom, niti se neprijatelj mogao zaplašiti jačinom položaja. Već u operativnoj sferi proigrali su Francuzi i Bavarci dobar deo svojih izgleda. Ipak bitka nije bila rešena pre no što je otpočela. Talar i Marsen nisu još bili osuđeni. Vrlo povoljan trenutak nastao je za njih kada su odbijeni saveznički napadi na Blenhajm i Ober Glauhajm. Tada su mogli preći u protivnapad sa vrlo povoljnim perspektivama. Ali oni su se rešili na apsolutnu odbranu. Hladnokrvnom Molbrou nije stoga bilo teško da pregrupiše snage i da probije centar čime su i oba ova oslonca izgubljena.

3. BITKA KOD MALPLAKEA

(11 septembar 1709)

Francuska armija kojom je maršal Vilar otpočeo operacije uproleće 1709, imala je defanzivni strategijski zadatak — da nastavi rat dok Saveznici ne budu pristali na mir. Ona nije uspela da spreči Molbroa i Eugena da zauzmu grad Trune, ali kada su se okrenuli na Mons, dojurio je Vilar i postavio se kod sela Malplakea, toliko blizu tvrđave da su ga morali odbaciti ako su hteli da je opsednu. Francuski položaj nije bio povoljan,

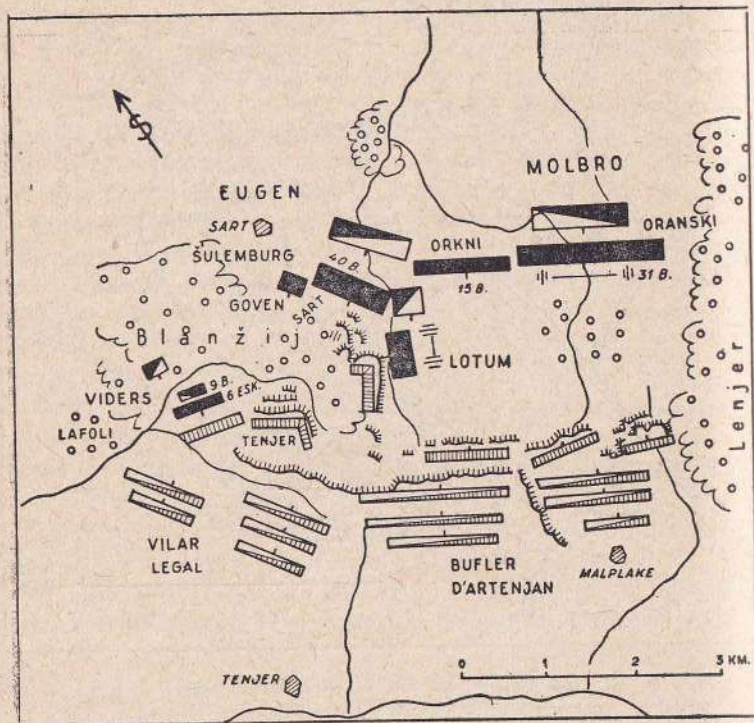
¹³⁶ *Feldzüge des Prinzen Eugen*, I serija, VI tom, str. 523—24.

ali je Vilar pristupio hitnom utvrđivanju, zašta su mu Saveznici ostavili dva dana vremena. Protezao se između dva šumska kompleksa, Lenjera i Vlanžija (Tenjer, Sart). Front je bio utvrđen raznovrsnim utvrđenjima — svaki se komandant utvrđivao kako je znao i umeo, a krila su bila zaštićena zasekama i šancima, naročito levo, u šumi Sart, koje je bilo istureno napred da bi flankiralo položaj. Pešadija i artiljerija postavljene su u utvrđenja i iza zaseka. Osam eskadrona bilo je ispred položaja, a ostala konjica iza njega. Desnim krilom komandovao je maršal Bufler i general D'Artenjan, a levim Vilar i general Legal. Glavni nedostatak francuskog položaja činila je mogućnost prikrivenog prilaznja krilima, naročito levom. Ukupne francuske snage iznosile su 120 bataljona, 260 eskadrona i 80 topova, oko 95 000 ljudi.

Pojava Francuza je iznenadila Saveznike. Oni su još bili sasvim rastureni. Vilar je 9 novembra mogao da izazove bitku pod povoljnim uslovima, ali se on čvrsto rešio na odbranu i dao neprijatelju vremena da za napad prikupi 162 bataljona, 300 eskadrona i 120 topova, oko 110 000 ljudi. Molbro i Eugen su rešili da obuhvate levo francusko krilo, a da na centar i desno krilo izvedu demonstrativan napad. U zoru 11 novembra, po gustoj magli postavljena je artiljerija — jedna baterija od 40 oruđa prema francuskom levom krilu, druga od 28 oruđa prema suprotnom krilu — a ostala oruđa su podeljena brigadama. Uporedo su formirane napadne kolone: 28 bataljona pod Lotumom upućena su prema istočnoj fasi (strani) ispadnog ugla levog francuskog krila u šumi Tenjer; 40 bataljona pod Šulenburgom protiv severne faze; 2000 ljudi na desnom Šulenburgovom krilu pod generalom Govenom imali su zadatak da dejstvuju u neposrednoj pozadini francuskih utvrđenja; sasvim desno je general Viders sa 19 bataljona i 6 eskadrona dobio zadatak da zaobiđe krajnje francusko levo krilo koje se nalazilo kod sela La Foli; pozadi i levo od Šulenburga postavljeno je 15 bataljona u jednoj liniji, pod lordom Orknijem, spremni da krenu protiv centra čim Lotum i Šulemburg budu savladali ispadni ugao na francuskom levom krilu; trideset jedan bataljon pod princom Oranskim imao je da izvede demonstrativan napad protiv francuskog desnog krila. Konjica je postrojena neposredno pozadi pešadije sa zadatkom da je podržava ali ne izlažući se kartečnoj vatri, a kada centralna utvrđenja budu savladana da

očisti bojište od neprijatelja. Desnim krilom komandovao je Eugen, a levim Molbro.

Magla se digla nešto posle 7 časova i odmah je artiljerija otvorila vatru. Zatim je pešadija krenula napred. Lotumova kolona razvila se levo od desnokrilne baterije u tri stepena frontom prema zapadu, dok se Šulemburg razvio prema jugu takođe u tri linije. Oko 9 časova, na znak plotuna od 40 topova, Lotum i Šulenburg krenuli su u napad. Posle nekoliko naleta i uz teške gubitke zauzeli su francusko ispadno utvrđenje, ali su Francuzi nastavili borbu u šumi. Obostrano rasturile su se linije i borba je nastavljena po malim grupama. Vilar je tada zatražio pojačanje sa desnog krila, ali Bufler nije mogao da odvoji snage, jer je princ Oranski umesto demonstracije izvršio energičan napad, zauzeo čak i prvi šanac, pa su se sve snage fran-

Sk. 19. — Bitka kod Malplakea, 11 IX 1709

uskog desnog krila morale angažovati da bi se odbacio. Vilar je bio prinuđen da protiv Lotuma i Šulemburga reorganizuje svoje levo krilo, a protiv Vidersa, koji je došao u vezu sa Šulenburgom, uputio je trupe iz centra. U vrlo oštroj borbi je savezničko desno krilo uspelo da probije francuske linije na više mesta, ali je front upostavljen intervencijom francuske konjice pod ličnim Vilarovim vođstvom. Tom prilikom, oko 14 časova, Vilar je teško ranjen u koleno. Komandu nad francuskom vojskom preuzeo je Bufler.

Gubitkom levokrilih šančeva i odvajanjem snaga za levo krilo, francuski centar je izgubio svoju dotadanju stabilnost. Tu je udario Orkni i u prvom naletu zauzeo utvrđenja. Za njim je krenula i konjica prema utvrđenom planu. Ali čim je prešla utvrđenja, naišao je Bufler sa francuskom konjicom i odbacio je nazad. Ni Francuzi nisu mogli dalje, dočekani jakom vatrom pešadije i unakrsnom vatrom velike savezničke baterije koja se u međuvremenu bila podelila na dva dela. Tu je angažovano sve više konjice s obe strane. Razvila se vrlo žilava konjička borba sa promenljivom srećom.

Odluka je pala na desnom francuskom krilu. Tu je princ Oranski ponovo krenuo u napad, zauzeo prvu i drugu liniju utvrđenja i stao pred treću. Dotle je Bufler povukao bliže centru deo konjice sa desnog krila. Tako je između krila i centra nastala praznina koju je iskoristila konjica levog savezničkog krila da se probije u pravcu Malplakea s namerom da desno francusko krilo napadne s leđa. Da bi uspostavio front, Bufler je povukao ostatak konjice s desnog krila što je izazvalo pad treće linije u ruke princa Oranskog. Tada je oko 15 časova maršal Bufler naredio opšte povlačenje. Saveznici su dotle izgubili 22 939 mrtvih i ranjenih¹³⁷. Nisu mogli ni pomisliti na gonjenje protivnika koji je izgubio samo 11 000 ljudi, zajedno sa 1200 oficira.

O operativnim rezultatima bitke ovako se izrazio Goslinga, holandski pretstavnik u Molbroovom štabu: „Mi ćemo biti vrlo zadovoljni ako budemo zauzeli Mons. Zar je malo zauzeti dve tvrđave (prva je bila Turne) među najjačim u Evropi i dobiti bitku, najuporniju i najkrvaviju koja je ikad tučena? Ipak izgleda kao da vi verujete da mi možemo krenuti pravo na

¹³⁷ *Spanischer Successionskrieg*, II serija, II tom, str. 108. Po H. Delbrücku (IV, 372) na savezničkoj strani bilo je 30 000 mrtvih i ranjenih.

Pariz. Dozvolite mi da vam kažem da to ne može izvršiti armija bez hleba kao kakav putnik¹³⁸. Jasnije se nisu mogla izraziti operativna ograničenja vremena. Saveznici su stvarno osvojili Mons 21 oktobra, a odmah zatim su obe strane zauzele zimske kvartire. Ali pohod na Pariz nije bio onemogućen samo nedostatkom hleba. Francuska vojska nije bila razbijena. Ona je pretrpela taktički neuspeh — i operativni ako imamo u vidu da nije mogla da spreči opsadu Monsa, ali strategijski je bitka kod Malplakea više francuski nego saveznički uspeh. Na kraju godine je odnos snaga bio povoljniji za Francuze. Njihova uzdržljivost se objašnjava nastojanjem da sačuvaju snage za dalji rat iznuravanja.

Francuzima se u toku bitke pružila jednom zgodna prilika za protivnapad, kada je u samom početku princ Oranski prešao okvire demonstrativnog napada i bio odbijen uz teške gubitke. Tada su protivnapadom mogli sasvim razbiti levo savezničko krilo, ali se Bufler, koji je komandovao, iz čisto odbrambene koncepcije u kojoj je bitka zametnuta, nije mogao izdići do takve energične odluke. A i utvrđenja, toliko korisna u odbrani, otežavala su pokret povezanih linija u kojima se onda vodila borba.

4. EUGEN SAVOJSKI, MOLBRO, VANDOM, VILAR

Eugen Savojski (1663 — 1736), poznatiji kao princ Eugen, pripada pobočnoj liniji Savojske kuće koja je bila nastanjena u Francuskoj. Porodica ga je namenila sveštenučkoj karijeri, ali se on više interesovao za vojničku. Kada su mu Luj XIV i Luvoa odbili da daju puk, navodno zbog fizičke nesposobnosti, 1683 stupio je uvređen u službu Austrije, tu se odmah istakao u ratu protiv Turaka, pa je već iste ove godine dobio čin pukovnika i komandu nad jednim dragunskim pukom. U službi Austrije ostaje sve do smrti iako je kasnije dobio iz Francuske vrlo primamljive ponude¹³⁹.

U austriskoj službi Eugen je vrlo brzo napredovao. Učestvuje 1688 u opsadi Beograda kao generalmajor. Odmah zatim komanduje austriskim trupama koje je austriski car poslao u pomoć Savojski, toliko uspešno da je 1693 postao feldmaršal.

¹³⁸ Citirano po *Spanischer Successionskrieg*, II serija, II tom, str. 109.

¹³⁹ Da bi pokazao svoje italijansko poreklo, francusku narodnost i nemačku domovinu, znao se potpisivati *Eugenio* (it.) von (nem.) *Savoie* (fr.).

Prvu samostalnu komandu prima 1697 protiv Turaka koje tuče kod Sente. Za njegov način rada vrlo je karakterističan smeli upad u Bosnu koji ga je doveo do Sarajeva. U Ratu za špansko nasleđe istakao se već 1701 prelazom Alpa. Vrlo značajna je i njegova pobjeda kod Torina kojom je konačno odbacio Francuze iz Italije. Ali se najviše proslavio u ratu protiv Turaka 1716 — 18 pobjedom kod Petrovaradina i Beograda.

Eugenu Savojskom su prebacivali preteranu borbenost, da izlaže velikom riziku sebe i trupe, ali je u tome bilo više intriga nego objektivne kritike. Što je Austrija izašla iscrpena iz ratova koje je gotovo neprekidno vodila od 1683 do 1718 nije bila Eugenova krivica. Svakako njegova borbenost je odudarala od metodičnosti koja je u to vreme počela da koči operacije. Borbenost i smelost pokazao je i kao samostalni komandant armije, najpre kod Sente a zatim u mnogim drugim prilikama. Ali je svoje smeje odluke sprovodio vrlo pažljivo i precizno. Sa svojim prijateljem Molbroom saradivao je iskreno na bojištu i vojištu. Svoju dužnost vojskovođe nije ograničavao samo na operacije već je, kao Gustav Adolf i Valenštajn, svoju pažnju posvetio celokupnom komplikovanom organizmu armije, od popune, opreme i snabdevanja do operacije. Kao predsednik Dvorskog ratnog saveta mnogo je učinio za organizaciju austrijske vojske. Princ Eugen pripada najznačajnijim vojskovođama svog vremena, a najveći je austriski svih vremena.

Džon Čerčil kasniji vojvoda od Molbroa (1650—1722) vrlo se rano oduševio za vojni poziv, navodno lektirom Vegecija. U 16 godini bio je zastavnik u gardi, a u 22 je kao kapetan u engleskom ekspedicionom korpusu koji je Karlo II stavio na raspolaganje Luju XIV u ratu protiv Španije i Holandije (1672—79). Tu je služio pod Kondeom i Trenom čiju je pažnju privukao svojom hrabrošću. Vraća se 1677 u Englesku kao potpukovnik da bi ubrzo kao pukovnik dobio puk. Brzo se penje vojničkim i društvenim lestvicama, postaje baron i grof, generalmajor i generallajtnant — više političkom akcijom i dvorskom naklonošću nego vojničkim zaslugama. Kada je izbio Rat za špansko nasleđe poverena mu je komanda nad engleskom armijom u Holandiji, a jednovremeno su mu potčinjene i sve holandske snage. U tom ratu dao je punu meru svog velikog talenta, vojničkog, političkog i diplomatskog. Od drugih generala razlikovao se najviše agresivnošću svojih operacija. U više mahova njegovu borbenost kočio je čak i njegov prijatelj i

ratni drug princ Eugen. Otuda neki kažu da je zadao udarac sistemu pasivnog ratovodstva¹⁴⁰, što treba da znači strategiji iznuravanja. Ovo je gledište onih koji smatraju da je strategija obaranja jedino ispravna za sve epohe. Ipak je Molbro postigao svoje izuzetne istoriske uspehe upravo zbog toga što nije forsirao strategiju obaranja u eposi u kojoj se ona nije mogla sprovesti¹⁴¹. Plodonosna saradnja sa princom Eugenom i njegova je zasluga. I on se mnogo brinuo za svoje vojnike, za njihovo odelo, hranu, platu, za ranjene i bolesne. Sprovodio je disciplinu više poštovanjem prema svojoj ličnosti nego strahom, što je u ono doba bio izuzetak. Vojnici su mu se odužili nazvavši ga „kaplar Džon” ili „stari kaplar”. Molbro spada među velike komandante svih naroda i vremena, a od engleskih je besumnje najznačajniji.

Francuski generali ovog rata su manje značajni. Zaslužuju da budu pomenuti Vandom i Vilar.

Vojvoda od Vandoma (1654 — 1712) počeo je vojničku karijeru kao običan gardist 1672 u ratu protiv Holandije. Tu se ističe pod Tirenom i maršalom Krekijem u Flandriji i na Rajni, pa ubrzo postaje brigadni general (maréchal de camp). Godine 1688 — 1689 učestvuje u operacijama u Flandriji kao generallajtnant, komanduje zatim jednim odredom u Italiji u armiji maršala Katinaa, a 1695 dobija prvu samostalnu komandu u Španiji. U početku Rata za špansko nasleđe operiše sa uspehom protiv princa Eugena, a zatim protiv Savoje, kada se ova okrenula protiv Francuske. Posle bitke kod Ramijija primio je komandu nad francuskom vojskom u Flandriji gde je vešto operisao protiv Molbroa, a zatim je sa puno uspeha komandovao u Španiji. Malo je generala o kojima ima toliko oprečnih gledišta, ali su oprečna i njegova dela. Pored snalažljivosti, hladnokrvnosti i hrabrosti, bio je lenj, indolentan i neoprezan. Njegova aktivnost oživljavala je samo u borbi i u važnim operacijama.

Vilar (1653 — 1734) je počeo svoju karijeru kao konjički oficir pod Tirenom i Kondeom; u 21 godini bio je već komandant konjičkog puka. Posle pobede kod Fridlingena 1702 nad Ludvigom Badenskim, njegove trupe su ga proglasile maršalom što je kralj kasnije potvrdio. U Ratu za špansko nasleđe bacio je u zasenak sve francuske generale. Njegove opera-

¹⁴⁰ J. W. Fortescue, A History of the British Army, I, str. 588.

¹⁴¹ E. Daniels, Geschichte des Kriegswesens, V, str. 72.

cije i planovi u Nemačkoj imali su neobičnog zamaha za ono doba. U 81 godini sa sardinskim kraljem osvojio je Milano i vojvodstvo od Mantove, za nepuna tri meseca. Temeljito obrazovan, živog duha i bogate mašte, raspolagao je i velikim vojničkim znanjem i pravilnim pogledom. Bio je brižljiv u planiranju, a brz u izvođenju.

SEDMOGODIŠNJI RAT

(1756 — 63)

1. TOK OPERACIJA

Koreni Sedmogodišnjeg rata nalaze se u Ahenskom miru koji je 1748 učinio kraj Ratu za austrisko nasleđe ne rešivši pritom osnovne suprotnosti među evropskim silama: spor oko Šlezije između Austrije i Pruske i kolonijalne sukobe između Engleske i Francuske. Austrija se nije htela odreći Šlezije, svoje najbogatije pokrajine, koju je u Ahenu morala ustupiti Pruskoj, a V. Britanija bacila je oko na prostrane francuske kolonije u Severnoj Americi. Pruska se spremala da otme Saksionsku, od Poljske zapadnu Prusku i od Švedske Pomeraniju, a Rusija istočnu Prusku od Pruske. Tražeći saveznika na Kontinentu, V. Britanija našla ga je u Pruskoj koja je bila dovoljno moćna i imala je dobar geografski položaj da odbrani Hanover, posed britanske kraljevske kuće. Zaprepašćena odlaskom svog dotadanjeg saveznika u britanski tabor, Francuska je bila primorana da stupi u savez sa Austrijom, svojim protivnikom od gotovo tri veka. Ostale sile svrstavaju se prema svojim interesima. Na jednoj strani su Austrija, Rusija, Francuska, Saksionska, Poljska, Švedska, kasnije dolaze još Španija i Kraljevina obeju Sicilija, a na drugoj Pruska i V. Britanija.

Sedmogodišnji rat je prvi opšteevropski rat u kome su bile angažovane sve značajne sile Evrope sem Turske. I početkom stoleća su Severni rat i Rat za špansko nasleđe bacili u borbu gotovo sve evropske države, ali to su bila dva odvojena rata koja su se nezavisno odigravala u isto vreme. Sedmogodišnji rat je možda najveći rat koji je svet dotle video, ne samo po angažovanim efektivima i materijalnim sredstvima već i po prostranstvu jer se vodio na tri kontinenta. U njemu se prepliću interesi svih zaraćenih država, ali će imati dva odvojena

ratišta: evropsko — kontinentalno i pomorsko — kolonijalno. Na prvom će se Pruska uz izvesnu pomoć V. Britanije naći usamljena protiv nadmoćnije koalicije kontinentalnih država, a na drugom će se sukobiti V. Britanija i Francuska. Poslednjoj će kasnije pristupiti Španija.

Od Rata za špansko nasleđe do Sedmogodišnjeg rata, organizacija i upotreba vojske doživljava veliki skok. Na čelu razvoja je bila Pruska. Fridrih Vilhelm I i Fridrih II učinili su prusku vojsku najefikasnijom svog vremena. Iskoristio ratno iskustvo koje je stekao u Šleskim ratovima (1740 — 42, 1744 — 45), Fridrih je znatno pojačao i poboljšao svoju vojsku u mirnom periodu od Sedmogodišnjeg rata, izgradio tvrđave u Šleziji i sakupio 16 miliona talira ratne rezerve. I u neposrednim pripremama za rat bio je daleko ispred svojih protivnika, Saksonske i Austrije. Stoga je udario prvi, ali tek krajem avgusta (1756) da bi te godine onemogućio francusku intervenciju. Smatrao je da će do zime postići svoje ograničene ciljeve — zauzeti Saksonsku, razoružati njene trupe, zatim upasti u severnu Češku i tu prezimiti. Računao je da ga Austrijanci neće napasti te godine, da se uopšte neće odvažiti severnije od Praga.

Pruska glavnina, oko 66 000 pod Fridrihovom komandom, prešla je saksonsku granicu 29 avgusta a jedna armija od 26 000 ljudi pod maršalom Šverinom dobila je zadatak da brani Šleziju, s tim da pod izvesnim uslovima može preći češku granicu. Fridrih se nadao da će saksonske trupe razoružati u njihovim garnizonima, ali produženjem zategnutosti zbog Francuza dao im je dovoljno vremena da se prikupe u Pirni, u utvrđenom logoru. Tu su one — svega oko 19 000 ljudi, izdržale u blokadi duže no što se očekivalo. Fridrih je odustao od nasilnog napada da bi uštedeo gubitke sebi i njima, jer je nameravao da zarobljene Saksonce strpa u svoju vojsku. U međuvremenu su Prusi upali i u Češku, iz Saksonske i Šlezije. Očekujući glavni udar iz Šlezije, Austrijanci su svojih 55 000 ljudi grupisali delom kod Kolina, a delom u Moravskoj, ali kada su Prusi prešli granicu pomerili su se napred što je 1 oktobra 1756 dovelo do nerešene bitke kod Lovozica, koju maršal Braun, austrijski komandant, iako nadmoćniji, nije tukao do kraja zbog toga da ne izlaže svoju vojsku za ljubav Saksonaca. Ipak je odabranim odredom od 8000 ljudi pokušao da deblokira Pirnu, ali bez uspeha. Izgladneli Saksonci predali su se 16 oktobra. Njih je Fridrih uvrstio u svoju vojsku, ali su kasnije gotovo svi dezer-

tirali. Već krajem oktobra je Fridrih smestio svoje trupe u zimске stanove u Saksonskoj, a ne u Češkoj kako je ranije name-
ravao, očigledno zbog aktivnosti Austrijanaca.

U toku zime i proleća 1757 dovršila se velika antipruska koalicija. Polarizovanje evropskih sila u tome smislu otpočelo je mnogo ranije, ali je širina saveza i odlučnost saveznika ipak iznenadila Fridriha. Pred tom silnom nadmoćnosti trenutno je ustuknuo. Rešio se na strategisku defanzivu, da se s glavninom grupiše u Saksonskoj i odavde da dejstvuje prema situaciji. Bio je spreman da žrtvuje i Šleziju, ukoliko nije bila zaštićena tvrđavama. Njegovi generali su mu ipak predložili da iskoristi gotovost svoje armije i da izvrši prepad na austriske magazine u severnoj Češkoj, pre no što austriska armija bude spremna za akciju. Fridrih je predlog prihvatio, ali ga je strategiski uzdigao dajući mu objekat od značaja za celo ratište. Koristeći se svojom obuhvatnom osnovicom, odlučio je da koncentrično upadne u Češku, da sve svoje snage prikupi u rejonu Litomeržice-Lovozice, a zatim da potraži i tuče glavnu neprijateljsku snagu, pre no što Francuzi i Rusi budu jače pritisli. U tom planu je prepad na austriske magazine igrao veliku ulogu. Bez austriskih zaliha ne bi se moglo operisati na tako dugačkom operaciskom pravcu, u rano proleće kada na terenu nema gotovo ništa.

Pruska vojska je krajem marta 1757 bila raspoređena u 4 grupe: 20 000 kod Hemnica pod knezom od Anhalta; 40 000 kod Drezdena (glavna grupa) pod neposrednom Fridrihovom komandom; 20 000 kod Citaua pod vojvodom od Beverna, a u Šleziji je pod maršalom Šverinom bilo oko 35 000 ljudi. Austrijanci su na suprotnoj strani imali 15 000 ljudi u Moravskoj i u austriskom delu Šlezije pod generalom Nadaždijem; 27 000 kod Hradeca Kralovog pod Serbelonijem; 23 000 kod Libereca (Rajhenberga) pod Kenigsegom; 40 000, pod Braunom između Budina i Praga; 25 000 kod Plane pod Arenbergom.

Fridrihov plan je potpuno uspeo, iako ne onako kako je bio zamišljen. Iznenađeni Austrijanci, bez koncepcije i voćstva (glavnokomandujući Karlo Lorenski je kasno stigao), nisu se mogli odupreti povezanoj akciji pruskih kolona koje su upale u Češku preko Tratnova (Trautenau), Libereca, Naklerzova (Nolendorf) i Homutova (Komotau). Izmanevrovani na celom frontu, povukli su se na Prag izgubivši mnogo netaknutih magazina, toliko važnih za tadanji način ratovanja. Zajedno sa garnizonom od 13 000 ljudi, kod Praga se našlo 74 000 Austrijanaca

pod Karlom Lorenskim koji je najzad stigao iz Beča. Prusi su tu prikupili 97 000 ljudi. Bio je to vanredan operativni uspeh, stvoriti na bojištu takvu relativnu nadmoćnost pri apsolutnoj inferiornosti na vojištu. Austrijanci su doduše mogli odstupati i u toku povlačenja prikupiti sve svoje raspoložive snage, pre no što se upuste u velike taktičke sudare. To bi dovelo Fridriha u tešku situaciju, jer bi morao odvojiti znatne snage za cerniranje Praga. Karlo je ipak primio bitku kod Praga (6 maja), bio tučen, pa se zatvorio u tvrđavu. Ali bitka nije bitno izmenila situaciju. Njeni glavni elementi ostali su isti, utoliko pre što je pobedilac imao više gubitaka od pobeđenog. Fridrih nije mogao da nastavi pokret ka Beču, narednom strategiskom cilju od značaja, s velikom neprijateljskom vojskom u svojoj pozadini, a redovna opsada takvog velikog garnizona kao što je bio praški nije bila mogućna. Bombardovanje bi bilo neefikasno, a izgladivanje nije moglo dati rezultata za dogledno vreme, bar dok ne naiđe austriska deblokadna vojska. Kada je ova naišla pod Daunom (54 000), Fridrih joj pođe u susret sa delom snaga (33 000) i bude tučen kod Kolina 18 juna, posle čega je morao napustiti blokadu Praga i evakuisati svu Češku.

Ne bi bilo pravilno zaključiti iz ishoda, da je ideja o pruskoj prolećnoj ofanzivi bila pogrešna — ako joj se ne prida rešavajući karakter u smislu strategije obaranja, kao što čini delo nemačkog Generalštaba¹⁴² — koji ona očigledno nije imala. U osnovi, upad u Češku bio je prepad — *coup*, kako ga je nazvao sam Fridrih, doduše velikog stila, čijeg zamašaja nije ni bio sasvim svestan, ali nije imao za cilj da Austriju izbaci iz rata ili da njenu vojsku onesposobi za duže vreme. To se jasno vidi iz situacije koja je nastala posle bitke kod Praga. U njoj se Fridrih nije sasvim snašao, jer nije imao jasne ideje o nastavku operacija. Bitka kod Kolina sa znatno slabijim snagama nije bila nikakvo rešenje. Posle povlačenja iz Češke Fridrih se vratio svom prvobitnom planu — strategijskoj defanzivi. U centralnom položaju sačekao je razvoj događaja i počesno tukao glavne neprijateljske vojske, Francuze kod Rosbaha 5 novembra 1757, a Austrijance kod Lojtena mesec dana kasnije. U međuvremenu je ruski general Apraksin upao u istočnu Prusku, tukao 30 avgusta pruskog maršala Levalta kod Gros Jegersdorfa, ali se u septembru povukao s one strane Memela

¹⁴² *Der Siebenjährige Krieg*, II, str. 151.

zbog teškoća snabdevanja. Treba zapaziti da je Apraksinu rečeno u Petrogradu da osvojenje istočne Pruske, ili još veće teritorije, ne znači ništa ako Levalt ne bude tučen.

Godine 1758 nalazila se Pruska u istoj situaciji — opkoljena moćnom koalicijom. Stekla je ipak veću slobodu akcije poredama kod Rosbaha i Lojtena, a i jačim angažovanjem Engleza na Kontinentu koji su se obavezali da će na nemačkom ratištu održavati vojsku od 55 000 ljudi. U toku zime Ferdinand od Braunšvajga, koji je primio komandu nad englesko-pruskim snagama, potisnuo je francusku Severnu armiju (Klermona) preko Rajne, što je paralizovalo i Južnu armiju (Subiza) koja se posle poraza kod Rosbaha odlučila za zimovanje na donjoj Majni. Sa zapada nije dakle neposredno pretila nikakva opasnost. Svu svoju pažnju je Fridrih mogao posvetiti istoku gde se situacija pogoršala. Iskoristivši odlazak Levaltovog korpusa iz istočne Pruske, koji je Fridrih uputio protiv Šveđana i Francuza, Rusi su početkom januara zauzeli istočnu Prusku. Fermoru, koji je smenio Apraksina, je bilo naređeno da početkom proleća izbije na reku Necu odakle bi ugrozio Brandenburg i Šleziju.

Fridrihova glavna briga bila je da spreči spajanje Rusa i Austrijanaca. Zato je rešio da s glavninom (oko 98 000 ljudi po spisku) upadne u Moravsku i opsedne Olomouc. Olomouc zbog toga, što je bio na dohvat u njegovih glavnih snaga koje su se nalazile u Šleziji. Nije imao vremena za dangubna pregrupisanja. Uspeh je zavisio pre svega od iznenađenja. Nadao se da će privući sebi glavne austriske snage koje su se nalazile u Češkoj i da će mu se pritom pružiti povoljna prilika za bitku. U svakom slučaju — smatrao je on, pomeranje austriskih snaga iz Češke u Moravsku pružiće priliku njegovom bratu princu Hajnrihu, koji se nalazio u Saksonskoj sa 22 000 ljudi, da zauzme ogoličeni Prag. Ako i ne dođe do bitke, nadao se Fridrih da će Austrijance toliko zabaviti (amuser) da će mu ostaviti slobodne ruke protiv Rusa.

Bez otpora stigao je Fridrih pred Olomouc 4 maja. Opsadu je otpočeo tek 22 maja kada je stigao i opsadni tren. Dotle je i Daun došao iz Češke i zauzeo položaj na 2 do 3 dana marša od Olomouca. Daunov položaj je bio prejak da bi se mogao napasti, pa je Fridrih bio primoran da vrši opsadu pod neposrednim njegovim pritiskom. Daun se kasnije još više približio, a 30 juna uspelo mu je da probije blokadnu liniju i da dođe u

vezu sa posadom tvrđave. Istog dana su Austrijanci oteli jedan pruski transport hrane i municije od 3000 kola namenjen opsadnoj vojsci. Pod tim uslovima se opsada nije mogla nastaviti. Narednog dana je Fridrih otpočeo povlačenje. U njenom toku se Daun pružila sjajna prilika da Pruse počesno tuče, ali je on do kraja ostao veran manevru kojim je bez bitke postigao tako veliki strategijski uspeh. Uzalud ga je Marija Terezija savetovala da rizikuje bitku, pa i po cenu da je izgubi, jer je trebalo oslabiti Pruse pre no što se okrenu protiv Rusa.

Fridrih je sada pošao protiv Rusa sa polovinom konjice i trećinom pešadije da bi se spojio sa pruskim snagama koje su se nalazile pred njima. Do bitke dođe kod Corndorfa 25 avgusta. Taktički ona nije dovršena, ali strategijski znači pruski uspeh jer su Rusi nekoliko dana kasnije otpočeli povlačenje. Fermorova instrukcija je zahtevala da se ruska armija i njena čast moraju sačuvati. To je u priličnoj kontradikciji s onim što je ranije bilo rečeno Apraksinu. Takvih kontradikcija bilo je tada i u teoriji. Znalo se da bitke rešavaju mnoge probleme ali se uporedo zaziralo od gubitaka koji su i za pobedioca mogli biti fatalni, jer bitka ipak nije rešavala sve. Posle Corndorfa, Fridrih se ponovo okreće protiv Austrijanaca koji su upali u Saksonsku i kod Hohkirha bude ponovo tučen od Dauna 14 oktobra. Odavde je krenuo za Šleziju gde je deblokirao nekoliko tvrđava, pa se ponovo vratio u Saksonsku, deblokirao i tu neke tvrđave i primorao Dauna da se povuče u Češku. Na kraju godine Rusi su bili istočno od Visle, Austrijanci u Češkoj, Šveđani na ostrvu Rigenu i u Štralzundu, Francuzi na levoj obali Rajne i na Majni.

Fridrih se mogao pohvaliti da je odbio koncentričan napad. Ali se mora znati da nije bilo lako koordinirati dejstvo pet saveznika (računajući tu i vojsku Carstva) po spoljnim operaciskim pravcima takve dužine. Moglo se ipak učiniti više da su svi dejstvovali po jedinstvenom planu, znatno smelije no što je činio Daun, i da su svi imali više u vidu slom protivnika nego sopstvene trenutne interese.

Pruska je dotle bila znatno oslabljena. Novčana rezerva je bila utrošena, a prihodi su znatno opali. Engleska pomoć od 670 000 funti nije mogla pokriti deficit. Morao se pogoršati kvalitet novca. Gubici koje je pretrpela vojska nisu se ni kvalitetno mogli nadoknaditi. Pruska vojska je taktički bila još uvek nadmoćnija od svojih protivnika, ali se raspon smanjivao.

U svojoj Instrukciji od 27 decembra 1758, Fridrih je naročito isticao odbranbenu sposobnost Austrijanaca¹⁴³. Pod tim uslovima nije se moglo misliti na strategiske prepade kao prethodne dve godine.

Saveznici su 1759 pokušali da bolje povežu svoje operacije. Bilo je predviđeno da se Saltikov, novi ruski komandant, sjedini sa Daunom na srednjoj Odri, da se jedna austriska pomoćna vojska pridruži trupama Rajha u Saksonskoj, a da jedan ruski odred uhvati vezu sa Šveđanima u Pomeraniji. Daun je krajem juna krenuo iz Libereca u Šleziju, ali se zadržao u utvrđenom logoru kod Marklise na reci Kvajs, a Saltikovu uputio samo 20 000 ljudi pod Laudonom. Dotle su Rusi kod Kaja 23 jula tukli Pruse pod Vedelom. Kada je dotrčao Fridrih sa pojačanjima i on je potpuno potučen 12 avgusta kod Kunersdorfa od ujedinjenih Rusa i Austrijanaca (Saltikova i Laudona).

Poraz kod Kunersdorfa doveo je Prusku u kritičan položaj. Fridriha je sasvim zahvatila malodušnost. Mislio je da je sve izgubljeno, pa je jedno vreme hteo da abdicira. Izgleda da Saveznicima nije ništa stajalo na putu da dotuku prusku vojsku i da zauzmu Berlin. To je i zahtevao bečki Dvorski ratni savet, ali Saltikov nije hteo da rizikuje treću bitku bez sadejstva glavnih austriskih snaga (kod Kunersdorfa izgubio je 17 000 ljudi), a Daun je i posle Kunersdorfa gledao više unazad na svoje komunikacije nego na protivnika. Saltikov i Daun su se lako saglasili da su operacije protiv Berlina nesigurne i sebi postavili skromnije ciljeve u duhu strategije iznuravanja. Zauzeće Drezdena 15 septembra, glavnog grada Saksonije, bio je najveći uspeh koji su Saveznici postigli posle Kunersdorfa. Na zapadu je Broji tukao Ferdinanda Braunšvajgskog još 13 aprila kod Bergena, ali se ovaj revanširao pobedom kod Mindena 1 avgusta nad Kontadom i 1 novembra zauzeo Minster. Fridrih je spasen, ali je ipak u sporazumu s Engleskom pokušao da dođe do mira. Francuska, koja je pretrpela teške poraze u kolonijama i na moru, bila je takođe sklona miru. I Austrija je bila premorena, ali kada je njenim trupama uspelo da kod Maksena opkole i prinude na predaju 15 000 Prusa generala Finka (21 novembra), Marija Terezija se rešila da nastavi rat i u tome se složila sa caricom Jelisavetom.

¹⁴³ Réflexions sur la tactique et sur quelques parties de la guerre, ou Réflexions sur quelques changements dans la façon de faire la guerre (Oeuvres, XXX, 151) — izvodno *Der Siebenjährige Krieg*, X, str. 64.

Sva tri poraza koje su Prusi pretrpeli 1759 — kod Berge-na, Kaja i Kunersdorfa — imaju zajedničku crtu. Sva tri puta naišli su na razvijenog i spremnog protivnika čiji položaj nisu dovoljno poznavali. Prirodno, Fridrih je posle toga došao do zaključka da bitke ne treba tako često zametati, već samo u slučaju kada nema drugog izlaza. U narednim godinama on će ih stvarno izbegavati.

Godine 1760 Fridrih je pod svojom komandom grupisao 60 000 ljudi u Saksonskoj, 35 000 je pod komandom svoga brata Hajnriha uputio na srednju Odru, 10 000 je ostavio u Šleziji pod Fukeom, 5000 je bilo prema Šveđanima, a na zapadu je ostala prusko-engleska armija pod vojvodom Braunšvajgskim. Austrijanci su imali u Saksonskoj 90 000, u Šleskoj 40 000, a Rusi na Odri 74 000 ljudi. Iako su bili znatno nadmoćniji brojno, Saveznici nisu imali određenog ofanzivnog plana. Bilo je reći samo o sadejstvu Rusa i Austrijanaca. Prvi su se obavezali da će preći Odru tek kada Austrijanci budu krenuli napred.

Operacije su se uglavnom svodile na manevre. Težište je bilo najpre u Saksonskoj, zatim u Šleziji pa ponovo u Saksonskoj. U svemu je bilo tri sudara. Kod Landeshuta je Laudon sa 40 000 ljudi uništio Fukea 23 juna, Fridrih je kod Lignica 15 avgusta potpuno porazio Laudona koga je izolovanog iznenadio, a najzad 3 novembra je Fridrih tukao Dauna kod Torgaua u Saksonskoj u najkrvavijoj bici ovog rata. Ipak ova bitka nije rešila čak ni sudbinu Saksonske jer su Austrijanci zadržali glavni grad Drezden. Na zapadu nije ni dolazilo do bitaka. Na severu, Šveđani nisu bili mnogo aktivni.

Rusi i Austrijanci su ove godine izveli reid na Berlin. Fridrihov glavni grad je 4 dana (9-12 oktobra) bio u neprijateljskim rukama.

Ove godine su Saveznici dali inicijativu za mir. Engleska i Pruska su je prihvatile — zamorenost je bila opšta, ali su pregovori prekinuti, jer nije moglo doći do prethodnog neposrednog sporazuma između Francuske i Engleske. Rat se tako nastavio i u 1761 godini.

Posle krvavog iskustva koje je stekao kod Torgaua, Fridrih se konačno rešio da izbegne napade na utvrđene položaje. Dopustio je da se glavne ruske (Buturlin) i austriske snage (Laudon) spoje kod Lignica (19 avgusta). On se povukao u utvrđeni logor Buncelvic gde ga nisu napadali, ali odakle nije mogao sprečiti pad tvrđave Švajdnica koji su zauzeli Austrijanci 1

oktobra, niti pad Kolberga koji su zauzeli Rusi 16 decembra. Te godine su Rusi i Austrijanci prvi put prezimili na pruskoj teritoriji, prvi u Pomeraniji, a drugi u Šleziji. Na zapadu su Francuzi izgubili bitku kod Vellinghauzena 15 i 16 jula posle čega su prešli u defanzivu zadovoljivši se posedom od prošle godine.

Fridrihova situacija postala je kritična kada je Engleska izašla iz rata. Uzalud je Tursku i krimske Tatare nagovarao protiv Austrije i Rusije. Srećom za njega, 5 januara 1762 umre carica Jelisaveta, a njen naslednik Petar III, njegov oduševljeni obožavalac, sklopi s Pruskom mir, a odmah zatim i savez protiv Austrije. Rusi i Prusi su već počeli operisati zajedno. Ali ubrzo nastao je u Rusiji nov preokret: Petar III je ubijen, a na prestolu ga je nasledila njegova žena Katarina II (9 jula). Ona je priznala mir s Pruskom, ali se povukla iz saveza s njom. Fridrih je ponovo ostao sam i dalje manevrovao izbegavajući bitke.

Obe su strane bile iznurene. Mirovni ugovori u Parizu (10 februara 1763) i Hubertusburgu (15 februara 1763) doneli su velike dobiti Engleskoj u Severnoj Americi na štetu Francuske, a u Evropi samo potvrdili *status quo ante*. Fridrih nije dobio Saksonsku zbog koje je 7 godina ranije pošao u rat i za koju je žrtvovao toliko krvi i dobara. Njegovi branioci obično navode da je kroz Sedmogodišnji rat potvrdio položaj Pruske kao velike sile, što joj kasnije nije smetalo da trpi osetne neuspehe protiv francuskih revolucionarnih armija i da bude pregažena od Napoleona. Priznaćemo samo da je Pruska pod Fridrihovim vođstvom pokazala izvanredno veliku upornost. Izišla je čitava iz rata protiv neuporedivo nadmoćnije koalicije — ako uzmemo u obzir brojni odnos stanovnika, 5 prema 90 miliona. Ali pravilniji odnos snaga pokazivale su operativne vojske. Koalicija je protiv pruske vojničke države bacila u borbu samo nekoliko desetina hiljada vojnika više, a to nije bilo dovoljno da se ona obori. Ne treba potcenjivati ni doprinos Engleske, njenu novčanu pomoć Pruskoj i akciju na moru i u kolonijama kojom je toliko vezivala Francusku da se nije mogla jače angažovati u srednjoj Evropi.

2. BITKA KOD ROSBAHA

(5 novembar 1757)

U toku 3 novembra Fridrih je prikupio kod Braunsdorfa 27 bataljona, 45 eskadrona i 25 teških topova, svega oko 22 000 ljudi. Desno krilo njegovog logora se naslanjalo na močvarnu dolinu potoka Gajzel, južno od Naundorfa, a levo na selo Braunsdorf. Front, oko 1700 m, bio je okrenut prema zapadu ili tačnije, jedva primetno prema severozapadu. U prvoj i drugoj liniji bila je pešadija, a u trećoj konjica. Grenadirski bataljoni zaposeli su sela Braunsdorf, Nojmark i Vernsdorf, a husari Bedin. U to vreme su Saveznici bili prikupljeni kod Sankt Mihelna. Bilo je tu oko 30 000 Francuza pod Subizom (48 bataljona i 40 eskadrona sa 33 teška topa) i oko 11 000 trupa Rajha pod Hildburghauzenom (14 bataljona, 42 eskadrona i 12 topova). Front njihovog logora, širok nešto preko 2 km, bio je okrenut prema severu, a samo je konjica gledala na istok. Saveznici su dakle svoj desni bok izlagali Prusima. Uočivši to, Fridrih je doneo odluku da napadne protivnika i uveče oko 22 časa naredio je da se idućeg dana u 3,45 časova sva konjica prikupi kod Bedre pod generalom Zajdlicom, iza nje da se postavi jedan puk pešadije kao neposredni oslonac, a ostala pešadija da u 4 časa krene s leva po stepenima pravcem prema zapadu.

Osetivši pojavu Prusa na svom boku, Subiz je u toku noći 3-4 novembra premestio logor i postavio se između sela Branderoda i Sankt Mihelna frontom prema istoku, upravo poprečno na pravac pokreta koji je bio naređen pruskoj pešadiji. Saznavši za to, u zoru Fridrih pođe u rekognosciranje i kada se uveri o jačini bokova neprijateljskog položaja protiv kojih nije moglo šta da se učini, on odluči da se povuče iza potoka Lejhe. Dotle je njegova konjica stigla na Grester Higel gde se zadržala u tri stepena, a pešadija je stala u dva stepena zapadno od Šortaua. Sada je sve krenulo nazad da bi se između Bedre i Rosbaha podigao nov logor. Fridrih je računao da će Saveznici zbog nedostatka hrane biti primorani da ga napadnu ili da se povuku na reku Unštrut.

Stvarno, Saveznici nisu mogli dugo ostati na mestu usred iscrpenog područja, a povlačenje pred slabijim, ali pažljivim i pokretljivim neprijateljem bilo je koliko sramno toliko i opasno. Stoga oni reše uveče 4 novembra, da se idućeg dana sviju udesno i krenu prema Tageverbenu da bi ugrozili Fridrihov

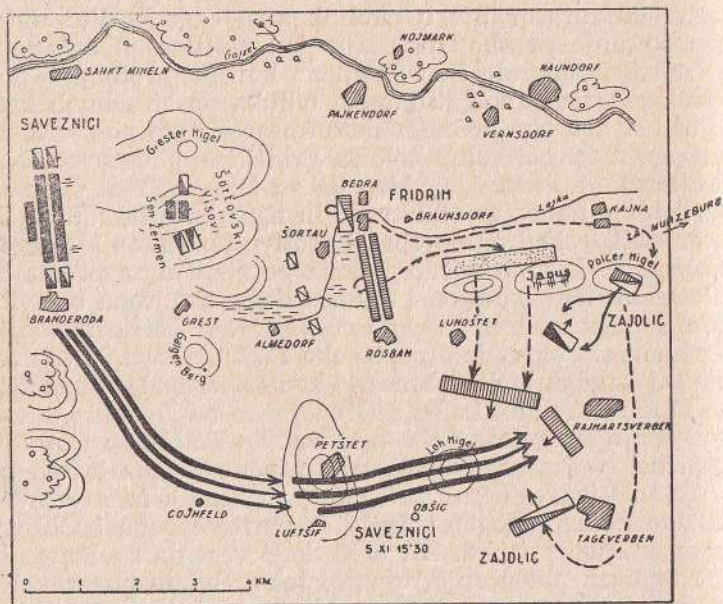
levi bok i njegovu vezu sa pozadinom koja je išla preko Vajsenfelsa. Očekivalo se da će ovim manevrom Fridrih biti primoran na odstupanje ili napad. No, ako Fridrih ostane na mestu, napao bi se 6 novembra sa linije Rajhartsverben—Obšic na kojoj bi se prethodno podigao logor. Iz obostranih odluka vidi se jasno kako se u operativnoj sferi odražava strategija iznuravanja, kako se klati između manevra i bitke. Ujutru 5 novembra, dok su trupe vršile furažovanje u okolini, sav je generalitet izvršio rekognosciranje pruskog položaja pod zaštitom 8 bataljona i 12 eskadrona generala Sen Žermena koji su prethodno poseli Šortauske visove. Tada je doneta odluka da se odmah krene.

Pošli su tek oko podne, s desna prema jugu po (borbenim) stepenima, u tri paralelne kolone. Fridrih je poverovao da idu za Frajburg. No, kada je video da su kod Cojhfelda skrenuli prema istoku, doneo je odluku da ih napadne. Naredio je Zajdlicu da sa 38 eskadrona prepreči protivniku put za Merzeburg, a pešadiju je krenuo nazad, s leva po stepenima prema selu Kajni. Jedan laki bataljon i 7 husarskih eskadrona ostavio je između Šortaua i Lejhe prema trupama Sen Žermena radi zaštite manevra. Pokret je otpočeo oko 14, 30 časova. U to vreme se čelo savezničkih kolona nalazilo kod Loh Higela, severoistočno od Obšica, sredina kod Luftšifa, južno od Petšteta, a začelje kod Štajn Berga, na pola puta između Petšteta i Cojhfelda. Saveznička vojska se nalazila dakle tačno prema levom pruskom boku. Njeni generali su se ponovo skupili na savetovanje i rešili da podignu logor između Rajhartsverbena i Obšica, a sutra da krenu u napad. Ali u to dođe vest da su Prusi digli logor i otpočeli povlačenje prema istoku. Svi su poverovali da se Fridrih povlači preko reke Zale, pa je Subiz nastavio pokret da bi ga u tome sprečio, naredivši da sva konjica izbije napred, ukoliko nije bila angažovana za zaštitu boka.

Kada je saveznička konjica oko 15,15 časova izbila severno od Rajhartsverbena, dobila je vatru sa Janus Higela gde je Fridrih postavio bateriju od 18 teških topova. Jedna francuska baterija od 8 topova, koja se postavila zapadno od puta Rajharstsverben—Kajna, nije mogla efikasno odgovoriti na tu vatru zbog nepovoljnog položaja. Pruska pešadija se u to vreme počela da postrojava u liniju na pola puta između Kajne i Lunšteta frontom prema jugu.

Dotle je Zajdlic postrojio svoju konjicu severoistočno od Rajhartsverbena u dva stepena približne jačine. Kada su oko 15,30 časova čela savezničke konjice počela da prelaze put.

Rajhartsverben—Kajna, krenuo je Zajdlic na juriš sa ostoja-
nja od oko 750 m. Početni udarac bio je upravljen na front i
desni bok sasvim iznenađenih nemačkih konjanika koji su bili
na čelu. Zahvaljujući francuskoj bateriji koja je prenela vatru
na prusku konjicu, nemački konjanici su se održali i izvesno
vreme, sve dok ih drugi pruski stepen nije obuhvatio s oba bo-

Sk. 20. — Bitka kod Rosbaha, 5 XI 1757

ka. U to su naišli i francuski eskadroni, ali su i ovi odbačeni
oko 16 časova. Saveznička konjica se tada u neredu povukla na
Štorkau i Obšic, unoseći nered i paniku u pešadijske kolone.
Francuska baterija pala je u ruke pruskih konjanika. Zajdlic
je gonio vrlo malo, a zatim prikupio svoje eskadrone između
Tageverbena i Štorkaua. Dotle se pruska pešadija postrojila,
krenula stepenasto sa istaknutim levim krilom i postavila se
između Lunšteta i Rajhartsverbena, popreko na pravac sa-
vezničkog nastupanja. Njen front je iznosio blizu 2500 m. U
toku razvoja njeno levo krilo je izbačeno nešto napred tako da
se pruska linija negde u sredini tupo lomila. Svi su pokreti pru-

ske pešadije izvršeni po bataljonima, precizno kao na egzerци-rištu. Teška baterija sa Janus Higela prebacila se na levo krilo zapadno od Rajhartsverbena, a druga jedna baterija postavljena je na desno krilo južno od Nolendorfa.

Saveznička pešadija, potresena porazom konjanika, mogla je razviti samo čelne pukove. I artiljerija, zahvaćena panikom, mogla je postaviti samo nekoliko baterija na severnoj padini Loh Higela koje su deјstvovalе samo kratko vreme. Konјice više nije bilo da drži u šahu prusku konјicu koja se preteći grupisala na desnom francuskom boku. Pod tim uslovima ishod bitke nije bio više u pitanju. Tri francuska puka krenuše ipak odlučno na bajonet, u susret pruskom postroju koji je pošao napred, dolaze na 30 m od njega uz vrlo teške gubitke koje trpe od pruske artiljerije, da bi tu bili potpuno razbijeni prvim plotunima pruske pešadije. Tri čelna puka Rajha pokušala su da na mestu dočekaju napad Prusa, ali nisu izdržala. Posle prvog plotuna nadali su nazad. U to je Zajdlic krenuo u napad na saveznički bok. Zahvaćena jednovremeno s fronta i boka, saveznička voјska se sasvim raspala u bezglavom bekstvu prema Fraјburgu. Trupe generala Sen Žermena (8 batalјona i 12 eskadrona) i Laudona (3 graničarska batalјona i 3 eskadrona husara), koje su se kao stalne pobočnice nalazile na Šortauskim visovima odnosno na Galgen Bergu, zauzele su položaj zapadno od Petšteta i zadržale Pruse izvesno vreme. Dotle je pao i mrak. Pruska pešadija je zanoćila u logoru kod Obšica, a konјica u Rajhartsverbenu, Tageverbenu i Štorkauu.

Gubici Saveznika su bili visoki — 650 oficira i 9500 vojnika, a pruski neznatni — 30 oficira i 518 vojnika¹⁴⁴.

3. BITKA KOD LOJTENA

(5 decembar 1757)

Pobeda kod Rosbaha odјeknula je snažno u Evropi i ponovo proslavila pruskog kralja, ali strategiski stvorila mu je samo prostor za operacije protiv Austrijanaca, njegovih opasnijih protivnika.

Pruska voјska prikupila se u Lajpcigu 11 novembra, a već 13 krenuo je Fridrih sa 14 000 ljudi (19 bat. i 28 esk.) forsira-

¹⁴⁴ Podaci iz dela nemačkog Generalštaba *Der Siebenjährige Krieg*, V., str. 222.

nim maršem za Šleziju gde su Austrijanci pod Karlom Lorenskim pritiskivali prusku armiju vojvode od Beverna. Idućeg dana Austrijanci zauzimaju Švajdnic, 22 novembra tuku Beverna kod Vroclava (Breslaua), a idućeg dana ga zarobljavaju. Vroclav pada 24 novembra. O tim nedaćama Fridrih saznaje postepeno na maršu preko Torgaua, Baucena i Naumburga. U Parhvicu stiže 2 decembra gde mu Zajdlic dovodi 18 000 ljudi tučene Bevernove armije. Sada ima u svemu 48 1/2 bataljona i 133 eskadrona i 167 topova, u svemu oko 35 000 ljudi¹⁴⁵. Rešio je ipak da tuče bitku da bi spasao Šleziju koja bi inače ubrzo pala sva u austrijske ruke. Pošto je 3 decembra izdao trupama hleb za nekoliko dana, ohrabrio komandante na skupu generala i viših oficira i reorganizovao komandne odnose izradivši nov *Ordre de Bataille*, pred zoru 4 decembra krenuo je prema Nojmarktu na čelu prethodnice od 14 1/2 bataljona i 60 eskadrona, za kojom je pošla i glavnina u 4 kolone. Kod Nojmarkta odbacio je slabe austrijske delove i zaplenio njihovu pekaru sa 80 000 porcija hleba.

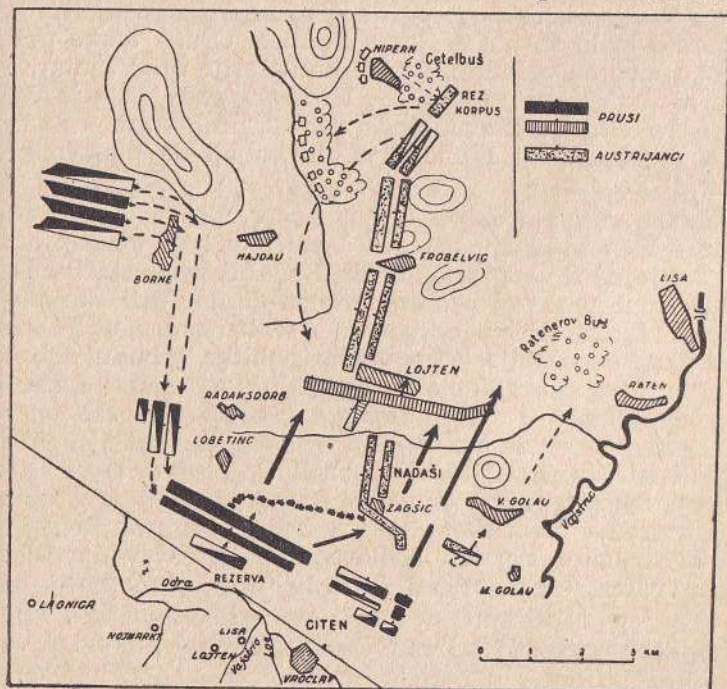
Istog dana, 4 decembra, krenuli su i Austrijanci u susret Prusima, napuštivši vrlo povoljan položaj koji su imali na reci Lou (Lohe), protivno mišljenju maršala Dauna. Ohrabren uspehom kod Vroclava, a pouzdajući se u svoju nadmoćnost, Karlo Lorenski se nadao da će novom pobedom osigurati posed Šlezije. Sa 65 000 ljudi i 235 topova¹⁴⁶ (85 bataljona i 125 eskadrona) zaista nije smeo izbegavati bitku, upravo morao ju je izazvati; nije mogao pretpostaviti da će ga slabiji Fridrih napasti čak iza Loa, što bi svakako bilo povoljnije. Kada je Fridrih saznao u Nojmarktu da je Karlo napustio svoj jaki položaj i krenuo napred, mnogo se obradovao i tu povoljnu vest odmah saopštio trupama. Kada su u isto vreme Austrijanci saznali za pokret Prusa bili su potpuno iznenađeni. Bilo je neizbežno da će idućeg dana doći do sudara, pa je Karlo rešio da obustavi dalji pokret, a idućeg dana zauzeo položaj za odbranu. Desno, konjičko krilo naslanjalo se u dva reda (1—51 esk., 2—41 esk.) na nisku šumu jugoistočno od Niperna (Cetelbuš); linija pešadije, postrojena takođe u dva reda (1—25 bat., 2—19 kat.), išla je zapadno od sela Frobeltvica i Lojtana lomeći se prema jugu da bi obuhvatila poslednje; teška, vanbataljonska oruđa postav-

¹⁴⁵ *Der Siebenjährige Krieg*, VI, str. 136—138, izd. nem. Generalštaba.

¹⁴⁶ Isto, str. 140—142.

ljena su pred front u 4 baterije; Rezervni korpus (8 bataljona) došao je za prvi mah iza desnog krila; njegove grenadirske čete sa nekoliko bataljona *hrvata* zauzele su Cetelbuš; za zaštitu levog boka korpus Nadaždi (33 bat. i 21 esk. i nešto lakih trupa) zauzeo je visove kod Zagšica. Austriski raspored iznosio je oko 7 km. Prethodnica 12 esk., 3 bat. *hrvata* i 4 husarska puka bila je pred frontom.

Iz Nojmarkta, 5 decembra u 4 časa krenula je pruska prethodnica jačine 12 1/2 bataljona, 50 eskadrona i 10 topova. Za njom je pošla glavnina u 4 kolone od kojih su spoljne bile konjičke, a unutrašnje pešadiške. Kod Borne pruska prethodnica odbacila je austrisku. Oдавde je Fridrih jasno uočio austrisku liniju. On je rešio da napadne levo krilo na Zagšickim visovima jer je smatrao da će se zatim sa njih lako „odmotati“ (aufrollen) front. Udarac je trebalo izvesti s juga desnim krilom dok bi levo bilo povučeno unazad. Da bi zavarao protivnika naredio

Sk. 21. — Bitka kod Lojtenu, 5 XII 1757

je da se čela kolona razviju kao da će napasti desno krilo, prema kome su inače bila orijentisana, što je stvarno zavaralo Karla jer je naredio da Rezervni korpus pojača desno krilo, navodno protiv Daunovog mišljenja; njegova tri bataljona zauzela su Nipern, a 5 su postavljena jugoistočno od sela. Ubrzo zatim, oko 10,30 časova naredio je Fridrih da kolone skrenu prema jugu pod zaštitom prethodnice. Austrijanci su uočili skretanje, ali je dalji pokret kolona bio zaklonjen zemljišnim uzvišenjima pa su jedno vreme verovali da Prusi odlaze sa bojišta. Iz marševskih kolona Prusi su se razvili u dva borbena reda koso prema levom austriskom krilu: prvi je imao 20 bataljona, 49 eskadrone i 39 topova, a drugi 11 bataljona, 35 eskadrone i 15 oruđa; oba borbena reda imala su u centru pešadiju a na krilima konjicu; pred pešadijom prvog reda postavljena su 4 bataljona sa 14 topova nazvani *ataka* (Attacke) koji su imali da otpočnu napad. Konjica prethodnice (husari) došla je kao rezerva iza sredine drugog borbenog reda, a 6 bataljona pešadije na krajnje desno krilo za obezbeđenje konjice. Oruđa *atake* postavljena su levo od pešadije, dve teške baterije pred centar, a po jedna pred krila pešadije prvog borbenog reda. Bilo je već 13 časova. Nadaždi je odavno uočio pravac pruskog napada i molio za pojačanja ali Karlo nije bio voljan da ponovo krene Rezervni korpus.

Napad *atake* dočekan je snažnom vatrom Austrijanaca. Ubrzo zatim stupaju u borbu i 6 pruskih bataljona (prethodnice) krajnjeg desnog krila. Tada Nadaždi iznenada baca svoje eskadronu u susret pruskoj konjici desnog krila kojom komanduje Citen, ali oni dospevaju u vatru pomenutih 6 bataljona pruske pešadije, trpe velike gubitke i budu odbačeni. Potučenu konjicu prikupio je Nadaždi iza Golauer Brda. Dottle je desnokrilni bataljon prvog (pešadiskog) borbenog reda krenuo napred i udesno, oko 100 koraka iza *atake*, a za njim su pošli naredni bataljoni. Pruska linija pretvorila se tako iz prave u izlomljenu i ešelovanu. Bataljoni nastupaju odlučno napred prema austriskom levom krilu redajući plotune jedan za drugim. Dejstvo njihove vatre pojačava artiljerija. Pruska vatra, inače brža i disciplinovanija, znatno je nadmoćnija jer, napadajući frontom na krilo, ima više pušaka u akciji. Ne mogavši izdržati vatru, austriski pukovi prve linije okreću front i u neredu povlače sobom i drugi borbeni red. Nadaždi ipak uspeva da svoju pešadiju zadrži iza Gola-

uerovog Rova (Graben), ali je i ovde ubrzo obuhvaćena od onih 6 bataljona krajnjeg pruskog desnog krila, pa bude ponovo odbačena. Dotle, posle teških borbi, i pruska konjica desnog krila odbacila je levokrilnu austrisku konjicu. Tako je sav korpus Nadaždija razbijen. Njegova konjica prikupila se severno od Ratenerovog Buša, a pešadija, u rasulu, tražila je zaštitu od pruske vatre u Ratenerovom Bušu i iza Vajstrica.

Karlo Lorenski je dotle poslao Nadaždiju u pomoć nekoliko bataljona centra koji su se izgubili u porazu levog krila, a zatim je naredio Rezervnom korpusu da preko Lojtena krene na jug. Ali uvidevši da se potpuni poraz može sprečiti samo okretanjem fronta prema jugu, naredio je to trupama centra i desnog krila, pri čemu je Lojten trebalo da služi kao stožer. Ovaj teški manevar ometali su begunci razbijenog krila. Rezervni korpus stigao je kod Lojtena pre no što je izvedeno obrtanje fronta. Kada su prolazili kroz Lojten, njegove bataljone dovela je u nered vatra pruske artiljerije. Stvorili su ipak neki front južno od sela pod zaštitom konjice, ali su ubrzo odbačeni na visove severno od mesta. Dotle se tamo nagomilala masa austriske pešadije na uskom prostoru, nesposobna da se razvije. Njena dubina je bila mestimično 100 redi. Pod tim uslovima nije mogla doći do izražaja austriska brojna nadmoćnost koja je još uvek bila znatna. Selo Lojten držali su neki bataljoni drugog borbenog reda levog krila. U 15.30 časova pao je Lojten u pruske ruke u krvavoj borbi. Posle toga krenula je napred pruska pešadija kroz selo i s obe njegove strane. Sada su njena krila bila poravnata, a rezerve više nije bilo jer su sve trupe bačene u borbu. Ali se tankom pruskom linijom nije dala odbaciti duboka austriska masa. Bitka je dostigla mrtvu tačku, a kratak zimski dan bližio se kraju. Tada je pala odluka na levom austriskom krilu gde se grupisala konjica. Pruska konjica razbila je austrisku, odbacila je u sopstvenu pešadiju i izazvala paniku u njoj. Čitavi bataljoni bacaju tada oružje, ostalo beži da se zakloni iza Vajstrica gde se završava prusko gonjenje jer je Nadaždi našao vremena da osigura prelaze kod Lise i uzvodno. Pruska pešadija se zadržala severno od Vroclavskog puta. Noć je već bila pala. Ipak je Fridrih sa nekoliko bataljona zauzeo Lisu, a oko 19 časova prelazi na desnu obalu, da se Austrijanci ne bi mogli utvrditi na njoj. Prusi su izgubili 223 oficira i 6159 vojnika, od čega mrtvih 59 oficira i

1116 vojnika. Austrijanci — 3000 mrtvih, 6—7000 ranjenih i preko 12 000 zarobljenih, samo na bojištu. Sa Vroclavskim garnizonom broj zarobljenih popeo se kasnije na 40 000 ljudi¹⁴⁷. Do nove godine Austrijanci su evakuisali Šleziju osim Švajdnica.

„ Bitka kod Lojtena — rekao je Napoleon I, je remek-delo pokretâ, manevara i odlučnosti; ona sama bi bila dovoljna da Fridriha učini besmrtnim i da ga uvrsti među najveće vojskovođe”¹⁴⁸. Ocena nije preterana. Napasti nadmoćnijeg neprijatelja tek što je postigao veliki uspeh, sa trupama čija je jedna polovina upravo pretrpela poraz, temeljito ga tući i time rešiti sudbinu operacije i pokrajine koja je toliko značila politički, ekonomski i strategiski — zaista su dela kojima bi se proslavio svaki vojskovođa. Fridrih je mogao računati na veću manevarsku sposobnost svojih trupa i na njihovu veću efikasnost, ali je rizik bio ipak vrlo veliki. Klauzevic ga pravda ozbiljnošću situacije jer „bez ove pobede bio bi izgubljen bez spasa, zakon proste potrebe primorao ga je na tu očajničku odluku, a u takvoj situaciji nema veće mudrosti”¹⁴⁹. Sam Fridrih je smatrao da bi za uvek izgubio Šleziju bez pobede kod Lojtena¹⁵⁰. A da je bitku izgubio da li bi se mogao opravdati?

I u ovom slučaju kvalitet napora je ipak važniji od motiva i ishoda. U strategiskoj i operativnoj sferi nema šta da mu se zameri. Sve je u duhu odluke da se bitka tuče što pre pod što povoljnijim uslovima. U taktičkoj sferi, svojim „kosim poretком” — koji se bitno razlikuje od Epaminondinog jer ne izražava samo prosto težište bitke prema krilu, stvorio je idealni bočni napad iz najtežih uslova (manevrom s fronta) koji u takvom savršenstvu niko nije ponovio. Ali to je bilo nečuveno smelo; da su Austrijanci krenuli napred katastrofa bi bila neizbežna. To ne treba gubiti iz vida. I niz drugih pogrešaka Austrijanaca olakšale su mu rad. Žomini¹⁵¹ im zamera najviše upravo to što su na dugačkoj liniji razvili sve svoje snage da bi pasivno sačekali udarac neprijatelja. Prema njemu trebalo je razviti samo ono što je bilo najpotrebnije da se neprijatelj zadrži (contenir), a sa ostalim

¹⁴⁷ Isto, str. 41, 54, 149.

¹⁴⁸ *Bonnet des Tuves*, Kollin—Austerlitz, Saint—Privat—Leuthen, str. 32—33.

¹⁴⁹ *Clauzevitz*, *Hinterlassene Werke*, X, 67.

¹⁵⁰ *Oeuvres*, IV, 161.

¹⁵¹ *Traité des grandes opérations militaires*, I, str. 295—310.

formirati 3 ili 4 kolone spremne za udar ili manevar. Ali ovo pripada svakako narednoj episi, taktici kolona u kojoj je Žomini živeo i radio.

4. BITKA KOD KUNERSDORFA

(12 avgust 1759)

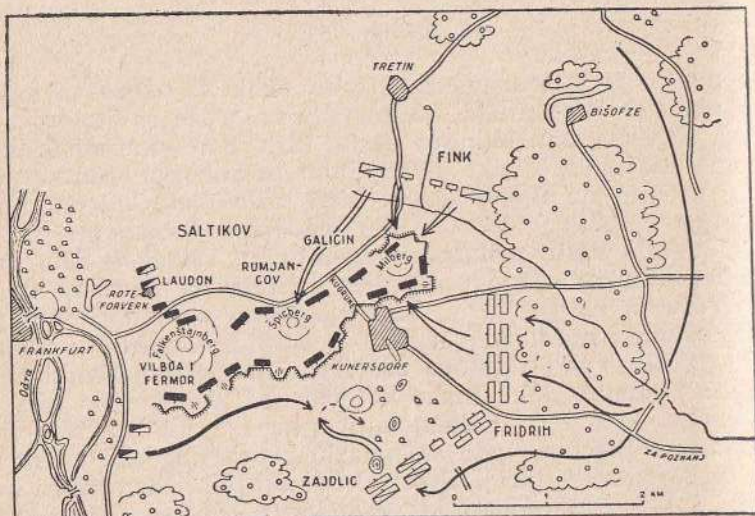
Rusi¹⁵² su zauzeli položaj na kosi koja se na desnoj obali Odre između Frankfurta i Kunersdorfa pruža sa jugozapada prema severoistoku. Njihovo desno krilo pod generalima Vilboam i Fermorom bilo je na Falkenštajnergu, centar pod Rumjancovim na Špicbergu, a levo krilo pod Galicinom na Milbergu. Položaj je bio utvrđen šančevima i zasekama. Prva linija je bila vešto prilagođena zemljištu. Druga je išla približno paralelno s njom. Konjica je bila na desnom krilu. Vanpukovska artiljerija je bila podeljena po baterijama na celom frontu, smeštene većinom u ispadnim redovima bastionskog oblika, pa je gotovo ceo front mogla tući flankirnom vatrom. Glavnina lake ruske konjice pod Tottlebenom bila je na desnom krilu kod Falkenštajnerga, a njeni istaknuti delovi prema Bišofzeu, gde se nalazio pruski logor. U sastavu lake ruske konjice bio je Srpski husarski puk, Novosrpski husarski puk i 5 slovensrpskih eskadrona.

Austrijanci — 14 000 pešaka, 5000 konjanika i 48 topova pod Laudonom — postavljeni su u 3 stepena iza desnog krila. U sastavu Laudonovih trupa bilo je 5 graničarskih bataljona: Križevački, Lički, Ogulinski, Otočački i Petrovaradinski — svega oko 5000 ljudi.

Ruski položaj je bio vrlo jak. Najslabije njegovo mesto pretstavljalo je levo krilo, najviše zbog toga što je Milberg bio Prusima prvi na udaru. Ali pad Milberga ne bi značio kraj odbrane jer se između levog krila i centra (Špicberg) prostirao duboki usek (Kugrund) koji je sprečavao širenje uspeha duž položaja.

¹⁵² Jačinu Rusa je teško utvrditi. Delo nemačkog Generalštaba (X, str. 236—237) pridaje im 50 000 pešaka, 10 000 konjanika i 200 topova. Tačniji će biti podaci *M. Louberta* (*Die Schlacht bei Kunnersdorf*, Berlin 1900, str. 56) koji navodi oko 40 000 regularnih trupa (36 000 pešaka i 5000 konjanika), a 10 000 neregularnih konjanika i 200 topova.

Saltikov se bio odrekao veza sa svojom pozadinom. Njegova otpupnica vodila je na zapad preko Odre. On će tući bitku frontom prema svojoj pozadini. Usto je za ljubav jačine izabrao položaj koji je bio leđima naslonjen neposredno na Odru. Povlačenje sa takvog položaja pretvorilo bi se neminovno u katastrofu.

Sk. 22. — Bitka kod Kunersdorfa, 12 VIII 1759

Prusi — 36 000 pešadije, 13 000 konjice, 160 teških i 126 bataljonskih topova — u svemu oko 50 000 ljudi pod neposrednom Fridrihovom komandom, su 11 avgusta zauzeli logor kod Bišofzea dolazeći s leve obale Odre. Popodne istog dana Fridrih je osmotrio ruski položaj sa Tretinskog Špicberga, odakle se jasno video samo deo na Milbergu. Otuda je došao do pogrešnog zaključka da je ruski front okrenut prema severozapadu, da je na Milbergu desno, a na Falkenštajnbegu levo krilo. To bi bilo logičnije prema opštoj geografsko-strategijskoj orijentaciji obe strane, ali nije bilo tačno. S tim uverenjem je valjda i došao s leve obale Odre. Nije ni uočio da je zemljište južno od Kunersdorfa vrlo nepovoljno za razvoj trupa, zbog niza jezera koja se od tog sela pružaju prema jugoistoku. Na osnovu tih pogrešnih i nepotpunih utisaka

doneo je odluku da ruski položaj napadne obuhvatno, sa 14 bataljona i 40 eskadrona pod generalom Finkom bočno na Milberg, a sa glavninom obostrano Kunersdorfa iz tobožnje ruske pozadine, a ustvari frontalno. General Fink je dobio nalog da prethodno demonstrira sa linije visova južno od Tretina i jugozapadno od Bišofzea, a da stupi u borbu tek kada bude to učinila glavnina na frontu, ili ako protivnik bude okrenuo svoj front prema jugoistoku, koji je, prema Fridrihovom mišljenju, bio sada okrenut severozapadu.

Prusi su okrenuli iz logora još u toku noći između 2 i 3 časa 12 avgusta. Fridrih je izjahao napred da ponovo osmotri ruski položaj sa ivice šume jugoistočno od Kunersdorfa, odakle je ubrzo uvideo svoju zabludu. Utvrdio je da je i teren južno od Kunersdorfa vrlo nepogodan za napad, pa je odlučio da obuhvatno napadne levo krilo na Milbergu, s boka kako je već bilo naređeno Finku, a frontalno s glavninom. Svu artiljeriju je postavio u polukrugu oko Milberga na 700 do 1400 m. Prusi napadaju dakle samo deo ruskog položaja koji se nalazio severno od Kunersdorfa. Na centar i desno krilo neće vršiti nikakav pritisak, što će Saltikovu omogućiti da slobodno manevruje svojim trupama.

Koncentrična vatra pruskih baterija na Milberg otpočela je u 11.30 časova. Posle jednog časa neprekidnog dejstva branioци su tu pretrpeli strahovite gubitke. Tada je pruska prethodnica pošla u napad i lako zauzela Milberg. Odbila je i protivnapade svežih ruskih i austriskih trupa, koje su dovedene s desnog krila, i izbila do Kugrunda, dubokog useka između Milberga i Špicberga. Ali dalje nije mogla. S druge strane useka su ruske i austriske trupe obrazovale nov front i slomile sve napade pruske prethodnice (8 bataljona) koja se tu potpuno istrošila.

U međuvremenu je izbilo na Milberg i desno krilo glavne pešadije, čiji je zadatak bio da podrži prethodnicu, dok se levo krilo postrojilo u dva stepena istočno od Kunersdorfa. Glavnina konjice stala je iza pešadije takođe u dva stepena, prvi pod Zajdlicom, a drugi pod princom Virtenberškim. To je bilo oko 14 časova. Tada je desno krilo krenulo napred prema Kugrundu, na bok savezničkog položaja, i stupilo u borbu pod teškim uslovima. Zbijene mase na uzanom prostoru bile su vrlo dobar cilj za rusku artiljeriju. Fink se međutim spustio u niziju s namerom da sa zapada (iz pozadine) obuhvati protivnički položaj na Kugrudu, ali je u močvarnom

terenu vrlo sporo napredovao, pa će stupiti u akciju tek u 15.30 časova. Za njima je Fridrih bacio u borbu i svoje levo krilo, pa i veći deo konjice. Svi naponi Prusa sasređuju se tako na levi bok ruskog položaja čija je širina iznosila svega oko 600 metara. Tu je dovedena postepeno sva pešadija, veći deo konjice, uprkos vrlo nepovoljnim uslovima za akciju, i veći deo artiljerije. I Saltikov je sve više pojačavao svoj levi bok. To je mogao činiti spokojno jer ga na frontu niko nije napadao ni ugrožavao. Ruski bok se nije mogao obuhvatiti ni s fronta ni iz pozadine. I Fink će od toga odustati. U odnosu na celoviti ruski položaj, napad je bio bočni, ali su borbe ustvari bile frontalne. Talasale su se s obe strane Kugrunda u nizu napada i protivnapada. Fridrih je bio na licu mesta i uporno bacao svoje trupe u napad dok nisu posve iskrvarile. Na ruski front izvršena su samo dva sasvim bezizgledna konjička napada, prvi severno od Velikog Špicberga, a drugi na Veliki Špicberg sam. Tada je krenula u protivnapad i rusko-austrijska konjica, pa je južno od Kunersdorfa došlo tako do konjičkog boja koji se posle pola časa završio porazom Prusa. Bilo je oko 18 časova kada je pruska vojska bila već sva u povlačenju u potpunom rasulu. Nije bilo više ni organizovanih jedinica ni discipline. Ruska i austrijska regularna konjica gonila je Pruse do linije jezera, a zatim su to nastavili kozaci i husari. Ime kozaka unosilo je paniku u bežeće pruske gomile. Do noći se oko Fridriha skupilo kod sela Ečera oko 3000 ljudi, a kod Gericca, zadržano je oko 10 000 koji su poleteli na tamošnji most. Dopodne 13 avgusta skupilo se još oko 5000 begunaca. Fridriha je poraz moralno oborio. Mislio je da je već sve izgubljeno, pa je 13 avgusta predao vrhovnu komandu generalu Finku. Ponovo ju je primio 3 dana kasnije kada je došao k sebi.

U toku bitke, između 16 i 17 časova, jedan pruski odred od 3 laka bataljona i 13 eskadrona husara zauzeo je Frankfurt da bi Rusima sprečio povlačenje na levu obalu Odre. Tu je zarobljeno nešto ruskih vojnika i deo austrijskog prtljaga. Posle poraza, a na pretnju Saltikova da će bombardovati grad, odred se povukao iz grada.

Prusi su izgubili 569 oficira i 18 400 vojnika — mrtvih, ranjenih, nestalih i zarobljenih — dakle skoro dve petine svoje jačine; Rusi: 566 oficira i 13 386 vojnika; Austrijanci:

116 oficira i 2215 vojnika¹⁵³. Prusi su izgubili svu svoju artiljeriju.

Odluka Fridrihova da tuče Saltikova pre no što se spoji sa austriskom glavnom (Daunom), bila je ispravna mada smela. Stati između neprijatelja i njegove pozadine, znači pretiti uništenjem, a ujedno se izložiti uništenju. Ali, upravo takva jedna bitka, gde se išlo za potpunim rezultatom, mogla je najradikalnije rešiti strategijski problem pred kojim se Fridrih nalazio.

Fatalna zabluda Fridrihova o frontu ruskog položaja nije jedini uzrok njegovog poraza. Sve da je Fridrih 11 avgusta popodne pravilno ocenio ruski položaj, ne bi mogao doneti drugu odluku od one koju je doneo — napad s fronta i boka. Izloženi levi ruski bok se nametljivo nudio kao napadni objekat. Mnogo nezgoda je izazvala netačna pretstava o zemljištu pred ruskim položajem i o njemu samom. Fridrih nije imao vremena da ga sam izvidi popodne 11 avgusta, a nije hteo odložiti napad za 13 avgust bojeći se verovatno da će Rusi obrnuti front koji je prema njegovom pogrešnom shvatanju gledao prema severozapadu. Ali ovaj zadatak mogao je poveriti nekom od svojih generala sa dovoljno iskustva. Nije poznato da li se u toku rekognosciranja koristio kakvom kartom, a izjave nekih meštana nisu mogle stvoriti pravu sliku.

Zvanično delo nemačkog Generalštaba o tom ratu¹⁵⁴ smatra da je levo prusko krilo zajedno sa konjicom moralo napasti ruski front — najpre demonstrativno, a zatim stvarno, da se spreči rokiranje ruskih i austriskih snaga na levo krilo — ali dodaje da bi to značilo podeliti vojsku u dve grupe i otstupiti od tadanjeg načela da se borba vodi u povezanoj liniji. Za takvu samostalnu ulogu levog krila ne bi se u pruskoj vojsci našao pogodan komandant. Pruski generali nisu bili osposobljeni za samostalan rad. U svakom slučaju možemo smatrati da je bilo pogrešno uporno naletanje na uzani front od svega 600 m (Kugrund) u strojevima zbijenim više no obično, koji su bili vanredni ciljevi za rusku artiljeriju. Fridrih se tu upustio u iznuravajuću borbu koja se za njega, napadača i slabijeg, morala završiti porazom, utoliko pre što nije učinio baš ništa da priveže ruske i austriske trupe cen-

¹⁵³ *Der Siebenjährige Krieg*, X, str. 380—390. Drugi izvori se vrlo malo razlikuju od tih brojeva.

¹⁵⁴ Isto, str. 322.

tra i desnog krila. Naročito mu se mora zameriti što je konjicu upotrebio pod vrlo nepovoljnim uslovima. Opčinjen ruskim levim bokom, gde je lično rukovodio borbom, izgubio je pregled nad celinom. U ime načela prikupljenosti, Napoleon i Klauzevic¹⁵⁵ mu zameraju što je odvojio snage radi zauzimanja Frankfurta, kada nikako nije mogao biti siguran u pobedu. Svakako, te su se snage (3 bataljona i 13 eskadrona) mogle mnogo korisnije upotrebiti protiv ruskog fronta, ali verovatno ne bi izmenile ishod. Vrlo je teško reći kakvi bi Fridrihovi postupci imali više izgleda na uspeh protiv neprijatelja takve jačine na jakom položaju. Poraz se ipak mogao izbeći da je borba pravovremeno prekinuta. Takve odluke zahtevaju ponekad više hrabrosti od tvrdoglave upornosti.

5. FRIDRIH II

Stupivši na presto 1740, nasledio je uređenu državu sa zdravim finansijama, jaku, dobro organizovanu i obučenu vojsku. Već iste godine stupa u rat protiv Austrije gde je smrt Karla VI ostavila otvoreno pitanje njenog nasleđa. Bilo je to u logici razvoja pruske države i društva, ali je već tada ispoljio svoje osobine državnika, hladnog i bezobzirnog računđžije, mada mu nisu nedostajali ni ljudski kvaliteti. U Prvom šleskom ratu nije se ničim istakao. U Drugom šleskom ratu i Sedmogodišnjem ratu imao je mnogo više uspeha.

Fridrih II se vrlo vešto koristio izvanrednim kvalitetima pruske vojske, nekad i smelije od drugih, tražeći bitku kada bi je drugi izbegavali. I u svojim teoriskim radovima je ponegde isticao značaj bitke. To je dalo povoda da se on proglašati pretstavnikom strategije obaranja, Napoleonovim pretečom. Na toj pretpostavci zasnovano je i delo nemačkog Generalštaba o Sedmogodišnjem ratu¹⁵⁶. U uvodnom delu (I, str. 107) se naglašava da je strategisku ofanzivu sa brzim odlukama na pojedinim ratištima nametao geografski položaj države izložene napadima sa svih strana. Dakle dejstvo po unutrašnjim pravcima, kako je to formulisano u narednoj episi. Ali strategiska i operativna analiza Fridrihovih ratova ne opravdava takva gledišta. On nije izašao iz ograničenja svog vremena, kao što je pokušao Karlo XII, a da je to učinio do-

¹⁵⁵ *Hinterlassene Werke*, tom X, *Der Feldzug von 1759*.

¹⁵⁶ *Der Siebenjährige Krieg*, I XII, Berlin 1901—1913.

živeo bi neuspeh kao i on. Proizvodne snage su doduše bile već dovoljno narasle za energičnije ratovodstvo velikih poteza, ali se to nije još moglo razviti u okovima apsolutističko-feudalnog uređenja. Tek će Francuska revolucija dati novog maha i strategiji¹⁵⁷. Opravdano primećuje Delbrik¹⁵⁸ da se Fridrihu umanjuje značaj pripisujući mu strategiju obaranja u vremenu i prostoru kada ona nije bila izvodljiva. „Hipoteza — kaže Mering¹⁵⁹, da je tobože hteo da ratuje i pobeđuje na napoleonovski način — žigoše ga kao pravog don Kihota”.

Bilo bi nemoguće voditi strategiju obaranja protiv takve koalicije koja je okružavala Prusku. Ali pokoravajući se strategiskim imperativima situacije, on se nije potčinjavao dostignućima vremena. Operisao je doista stvaralački van utvrđenih šablona, prema postojećim prilikama i raspoloživim sredstvima. U njegovim operacijama ima brzine, smelosti i virtuoznosti. Ali nisu bile uvek ni celishodne ni uspešne. Ponekad slabije od njegovih protivnika i savremenika. Ali u taktici bio je iznad svih generala i vojskovođa svog vremena. Izvanredno je znao postrojiti borbeni poredak prema zemljištu i prilikama i organizovati sadejstvo sva tri roda vojske. Kao apsolutni vladalac imao je veliku vlast i potrebna sredstva, ali znao se i koristiti njima. Kao teoretičar — o čemu će niže biti reči, Fridrih nije zaostao za praktičarem. Niko od njega nije bolje povezao obe ove aktivnosti.

Ostale vojskovođe epohe zasenjuje velika figura Fridriha II, ali neki zaslužuju da budu pomenuti.

Moric Saksonski (1696—1750), nezakoniti sin Avgusta II Saksonskog, počeo je da služi već u 12 godini pod Mollbroom, prelazio je zatim iz vojske u vojsku dok 1720 nije najzad stupio u francusku službu gde je ostao do kraja. Tu mu je 1744 poverena samostalna armija i podaren maršalski čin, po kome se često naziva *maršal Saksonski* (maréchal de Saxe). U Ratu za austrisko nasleđe izveo je 4 sjajna pohoda 1745—48 i proslavio se pobedom kod Fontnoa, Rokua i Lafelda. Bavio se i teorijom.

¹⁵⁷ H. Delbrück, istoričar koji je razradio Klauzeviceve ideje o dvoguboj ili dvopolnoj strategiji i koji je skovao pojam *strategija iznuravanja* (Ermattungstrategie), kao pandan Klauzevicevoj *strategiji obaranja* (Niederwerfungsstrategie), uočio je pravu prirodu Fridrihove strategije i dugo vodio borbu sa nemačkim Generalštabom i nizom istaknutih nemačkih istoričara. O tom literarnom ratu vidi njegovu *Geschichte der Kriegskunst*, IV, 439—444.

¹⁵⁸ *Geschichte der Kriegswissenschaften*, IV, str. 434.

¹⁵⁹ *Ogled iz istorije ratne veštine*, „Vojno delo”, Beograd str. 124.

Pjotr Semjonović Saltikov (1698—1772) uzdizao se više naklonošću dvora nego svojim sposobnostima, ali se ne može reći da se nije isticao u ratovima protiv Turske i Švedske. Za komandanta armije koja je operisala protiv Pruske postavljen je 1759 i te iste godine tukao je Pruse kod Kaja i Kunersdorfa, pa je dobio čin maršala. Poslednju pobedu nije operativno iskoristio, delom i krivicom Austrijanaca. Bio je hrabar, a u borbi hladnokrvan i prisutan duhom.

Jozef Daun (1706—1776), bio je pukovnik već 1725, a 1751 feldmaršal. Pobeda kod Kolina 1757, deblokada Olomuca 1758, prepad kod Hohkirha iste godine i okruženje 15 000 Prusa kod Maksena 1759 koja se završila njihovom potpunom kapitulacijom, najveći su njegovi podvizi. Da je bio odlučniji u operacijama i manje sklon manevru mogao je biti značajan vojskovođa.

Laudon (1716—1790) počeo je svoju vojnu karijeru u Rusiji, pokušao je zatim da pređe u prusku službu ali se njegova spoljašnost nije dopala Fridrihu II, pa je stupio u austrisku vojsku gde je 1742 dobio kapetansko mesto kod Trenkovih pandura. Već mu se 1760 poverava samostalna armija kojom iste godine tuče pruskog generala Fukea kod Landshuta. Kao maršal komandovao je austriskim trupama u Rat za bavarsko nasleđe. U Austro-turskom ratu 1788—1791 zauzeo je Beograd i Smederevo. Njegove operacije nose pečat smelosti, brzine i odlučnosti.

Među francuskim generalima Viktor Broji (1718—1804) je najznačajniji u Sedmogodišnjem ratu. Pobedio je kod Bergena 1759 i Korbaha 1760, ali je iduće godine tučen kod Filinghauzena posle čega je pao u nemilost.

VI

AMERIČKI RAT ZA NEZAVISNOST

(1775—1783)

1. AMERIČKA REVOLUCIJA

Sedmogodišnji rat je iz osnova izmenio odnose u Severnoj Americi. Dobitkom Kanade i sve zemlje do Misisipija, engleski kolonijalni posed proširio se u nedogled. Od evropskih kolonijalnih takmaca nije bilo više opasnosti, ali je nastala

nova, iznutra. Trinaest britanskih kolonija su u velikoj meri učestvovala u tom Francuskom ili Indijanskom ratu, kako se tamo nazivao, i vrlo mnogo doprinele konačnom ishodu. Dotle su one bile praktično postigle samoupravu, a sada se njihovo samopouzdanje znatno povećalo. Dotada je i proces formiranja severnoameričke nacije bio već daleko odmakao. To se oštro sudaralo sa centralističkom i merkantilističkom politikom koju je V. Britanija baš u to vreme stala da sprovodi prema svojim kolonijama, smatrajući da njene ratne dugove treba da plate upravo one koje su postigle najviše koristi potiskivanjem Francuza iz Severne Amerike. Drastične mere kojima je V. Britanija pojačala njihovu eksploataciju izazivale su sve veći otpor. Gradske mase, spremne na krajnja sredstva, su njegovi glavni nosioci, suprotno dominantnoj buržoaziji bogatih trgovaca, advokata i činovnika koji su tražili rešenje sukoba sa metropolom bez upotrebe sile. Britanski pritisak je pooštrio socijalne oprečnosti u kolonijama. Britanska vlada je pokušala da slomi otpor oštrim represivnim merama koje su samo pogoršale situaciju. U septembru 1774 pretstavnici 12 kolonija (Džordžija je pristupila kasnije) skupili su se u Filadelfiji na prvom kontinentalnom Kongresu da bi utvrdili zajedničke mere protiv britanske kolonijalne politike. Na Kongresu je nadvladala radikalna ili patriotska struja, ali još nisu donesene konačne odluke. Kongres se odgodio do proleća 1775, ako nepravde ne budu dotle ispravljene.

Američki kolonisti nisu bili nesprenni za oružanu borbu u kojoj će se uskoro naći. Mnogi su imali svoje puške i umeli su dobro da se njima koriste u lovu i u borbi sa Indijancima. Mnogi su učestvovali i u prošlom ratu. Već mesecima, negde i godinama, organizovane su jedinice milicije i povremeno vežbane u strojevoj obuci. Otkako su odnosi sa metropolom postali zategnuti, kolonijalne vlasti su pojačale vežbanje svojih milicija. Patriotske organizacije su u većini kolonija skupljale barut i drugi ratni materijal. U tome pravcu najviše se učinilo u Masačusetsu. Tamo su formirane i čete za uzbunu (emergency companies) koje su odmah mogle stati pod oružje. U Masačusetsu provincijski kongres se otvoreno spremao za rat. Američke milicije ipak nisu bile osposobljene za borbu u stroju po načelima liniske taktike koja je tada vladala u Evropi, pa i u britanskoj vojsci. Daleko su bile i od britanske discipline.

Do rata je došlo kada je general Tomas Gejdž, komandant britanskih snaga u Americi, 18 aprila 1775 uputio deo svojih trupa iz Bostona u Konkord da zaplene ratni materijal koji je tamo bio skupljen. Na putu, kod Leksingtona, dođe do prvog sudara. Tu su Britanci brzo raspršili nekoliko desetina milicionera, ujutru 19 aprila ušli u Konkord bez otpora, ali su se ubrzo morali povući pod pritiskom sve veće mase boraca koji su dotrčali sa svih strana. Povlačenje u Boston pretvorilo se u poraz. Engleska linija je bila nemoćna protiv individualnih strelaca koji su vešto dejstvovali iza zaklona. Na glas o ovom sudaru, u kolonijama Nove Engleske je za nekoliko dana ustalo na oružje nekih 16 000 ljudi koji su pohitali za Boston da pod vođstvom gen. Artemesa Vorda blokiraju grad.

Nadmoćnost V. Britanije bila je očigledna. Sa svojih 9 miliona stanovnika imala je tri puta veći ljudski potencijal od svojih neposlušnih kolonija. Bila je neuporedivo jača od njih industrijski i finansiski. Ipak je rat s njima bio za nju težak poduhvat. Njena profesionalna vojska bila je mala. U proleće 1775 nije dostizala 50 000 ljudi. U Americi imala je svega 8500, gotovo samih pešaka. Problem regrutovanja bio je komplikovan nepopularnošću rata u Engleskoj. Morala je slati u Ameriku vojnike koje je kupovala od nemačkih kneževa. Tako je u toku rata nabavila 30 000 Nemaca od kojih su $\frac{3}{5}$ bili Hesenci. Nemci su među američkim stanovništvom stekli rđav glas, što je još više zaoštrovalo sukob. Za Britance, dok su vladali morem, istočna obala Severne Amerike bila je vrlo povoljna operativna osnovica, ali je za njih utoliko teže bilo dejstvo u divljoj besputnoj unutrašnjosti. Gotovo sve svoje potrebe su morali dovlačiti preko okeana što će kasnije, kada u rat budu stupile Francuska i Španija, biti sve teže.

Drugi kontinentalni Kongres sastao se u Filadelfiji 10 maja 1775. Kao centralna vlada 13 kolonija, postao je opšte rukovodstvo rata. Njegova vlast je bila neodređena, nije imao ni sve potrebne organe, ali je dobio zadovoljavajuću podršku od vlada kolonija. Kongres je odlučio da se digne Kontinentalna armija od 15 000 ljudi, izglasao potrebna sredstva za njeno održavanje, a za vrhovnog komandanta (generala) postavio pukovnika Džordža Vašingtona iz Virdžinije, veterana iz ratova sa Indijancima i Francuzima. Vašingtonovoj vojsci je američki društveni sistem nametao neposredno svoje karakteristike. Američki farmer je bio dobar individualan borac, vrlo upotrebljiv u rasutnoj borbi i u svome zavičaju gde je

branio svoje očigledne interese, ali sasvim nepogodan za uređene borbe ili za duže operacije daleko od njegove kuće. Stupao je dobrovoljno pod oružje, ali se nerado obavezivao na duže rokove. Ipak, uprkos nedostataka vojne obaveze i nenaklonjenosti Amerikanaca prema stajaćoj armiji, Kontinentalna (međukolonijalna, međudržavna) armija je nekako stvorena pored lokalnih (kolonijalnih, državnih) milicija. Iako je u toku rata upisano u svemu 395 858 vojnika (od čega 164 087 u miliciju), retko je bilo na okupu više od 10 000 ljudi.

Kod Bostona dođe do drugog sudara, najkrvavijeg ovog rata. Tu su 17 juna 1775 trostruko nadmoćni Britanci tek u trećem naletu i uz vrlo teške gubitke zauzeli Banker Hil, slabo utvrđenu tačku u blokadnom obruču. Skupo plaćena britanska pobjeda je još jednom uverila Amerikance da se njihova milicija može nositi sa regularnom armijom. Nastavljajući blokadu grada, Vašington je uporedo uređivao svoju šarenu vojsku. Za to vreme su Sjedinjene Kolonije preduzele najambiciozniju operaciju ovog rata. Upale su u Kanadu da bi stvorile od nje 14 koloniju, i tako formirale povezan kontinentalan front prema V. Britaniji. U početku je bilo uspeha, zauzet je i Montreal, ali se pohod najzad završio katastrofalno. Talas obeshrabrenja prostrujao je kolonijama. Poraz u Kanadi nije omeo razvoj Revolucije. Baš u to vreme, 4 jula 1776, Kongres je izglasao Deklaraciju nezavisnosti koju je formulisao Tomas Džeferson. Ovim su Sjedinjene Države Amerike postale slobodne i nezavisne od V. Britanije. U duhu Deklaracije bile su i neke političke i socijalne reforme. Konfiskovani veleposedi lojalista podeljeni su na male delove, glasačima su data veća prava, posebno u pogledu izbora guvernera, sve su države zabranile uvoz robova (Crnaca), a neke severne države krenule su u pravcu njihove emancipacije. Crnci, slobodni ili robovi, želeli su da se bore. Neki slobodni Crnci borili su se i istakli kod Banker Hila. Vašington je 30 decembra 1775 dopustio vrbovanje slobodnih Crnaca što je Kongres odobrio, ali uz ograničenja koja su to praktično onemogućila.

Pod pritiskom blokade, u proleće 1776 Britanci su evakuisali Boston i povukli se u Helifeks u Novoj Škotskoj. Rešili su zatim da zauzmu Njujork, najbolju luku sa velikim procentom lojalnog stanovništva prema britanskoj kruni, koji im je nudio više operativnih mogućnosti. Oni upravo reše da dejstvom duž reke Hadson s juga i severa, iz Njujorka i Kanade,

izoluju i pokore Novu Englesku, gde se nalazila četvrtina stanovništva i odgovarajući deo sredstava buntovnih kolonija. Pre toga će pokušati da podrže lojaliste juga, ali napad na Čarleston, u Južnoj Karolini, 28 juna 1776 su ustanici spremno dočekali i odbili. Dotle je gen. Hau, Gejdzov naslednik, krenuo iz Helifeksa za Njujork sa 32 000 ljudi. Tu se već našao Vašington sa 10 000 ljudi Kontinentalne armije i desetak hiljada milicije iz Pensilvanije, Merilenda i Delevera. Njujork je pao 15 septembra, a Vašington se povukao na desnu obalu Delevera. Vojska mu se naglo osipala. Milicije su ga napuštale čitavim četama. Nešto je popravio duh i situaciju dvama uspešnim udarima na istaknute delove Britanaca kod Trentona 26 decembra i Prinstona 3 januara 1777, posle čega su se ovi povukli iz Džersija za Njujork, a Vašington se smestio u zimske kvartire u Moristaunu. Ujesen 1776 Kongres mu je odobrio 76 000 ljudi, ali sredinom marta 1777 imao je svega 3000, a od toga 2/3 činila je milicija. Krajem maja njegova vojska je narasla jedva na 8000 ljudi od čega je formirao 5 divizija od po 2 brigade.

Tek su 1777 Britanci mogli sprovesti dvostruku operaciju duž Hadsona. Ali je Hau uz odobrenje Londona izmenio plan. Dok je Bergojn sa 10 000 Britanaca, Nemaca i Indijanaca krenuo iz Kanade na Hadson, Hau je sa 15 000 ljudi otplovio iz Njujorka 23 jula i 25 avgusta iskrcao se u zalivu Čise-pik, odakle je krenuo za Filadelfiju. Hau je zauzeo Filadelfiju, ali je ovaj uspeh plaćen porazom na severu. Divergentna operacija se svela. Posle početnih uspeha Bergojn je opkoljen kod Saratoge i 17 oktobra kapitulirao. Bergojnova kapitulacija je prekretnica ovog rata. U Americi je naglo poraslo poverenje u sopstvene snage, a u V. Britaniji ojačala opozicija protiv rata. Ova pobeda uz veliku diplomatsku aktivnost Bendžemina Frenklina je najviše doprinela ulasku Francuske u rat na stranu mladih Sjedinjenih Država Amerike. Njoj će se kasnije pridružiti Španija i Holandija. Dosada su iz Evrope dolazili pojedinci da pomognu borbu za nezavisnost američkih kolonija (Lafajet, Kalb, Košćuško, Štojben), iz Francuske je dolazilo novaca i ratnog materijala, a sada će stizati organizovane snage. V. Britanija biće prinuđena da deli svoje snage, njene okeanske komunikacije biće ugrožene, a povremeno će izgubiti i prevlast u pribrežju Amerike.

Posle gubitka Filadelfije, Vašington se povukao u Veli Fordž. Tu će preživeti teške dane zimi 1778 — 79. Nehat, se

bičnost, špekulacija, intrige, nesposobnost, indiferentnost, lišće njegovu armiju nasušnih životnih potreba. Farmeri su rađe prodavali svoje proizvode Britancima u Filadelfiji za zvečeći novac nego svojoj vojsci za papir. Armiju su kosile bolesti, bekstvo je uzelo maha, a sve manje je bilo onih koji su pristali da se ponovo angažuju po isteku roka. To je pokrenulo Kongres na efikasne mere koje su popravile situaciju. Velika zasluga pripada i bivšem pruskom majoru Štojbenu koji je kao generalni inspektor postavio obuku američke vojske na racionalne temelje.

Posle intervencije Francuske, položaj Britanaca u Filadelfiji nije bio održiv. Po nalogu iz Londona, gen. Klinton, Hauov naslednik, morao je da odvoji snage za druge frontove, a 8 — 10 juna 1778 evakuisao je Filadelfiju i povukao se kroz Nju Džersi u Njujork. Britanci ponovo prenose operacije na jug 1779 da bi ga učinili osnovicom za snabdevanje njihove zapadne Indije. Tamo očekuju i veću podršku lojalističkih elemenata. Do 1780 pokorena je Džordžija i Južna Karolina, a Klinton se vratio u Njujork sa delom vojske, ostavivši gen. Kornvolisa sa zadatkom da zauzme i Severnu Karolinu. Ali je već držanje Džordžije i Južne Karoline bilo vrlo teško iako su lojalistički elementi stali na stranu Britanaca. Raspoložive snage nisu bile u skladu s prostorom. To se naročito osetilo kada su patrioti ustali protiv lojalista i okupatora. Partizani pod Tomasom Samterom, Francisom Marionom i Endruom Pikinsom napali su komunikacije i garnizone, nanoseći Britancima teške gubitke i istrebljujući lojaliste. Kornvolis je 1781 upao u Severnu Karolinu, ali uvidevši da se ne može održati u unutrašnjosti povukao se na obalu u Vilmington. Dotle su se i britanske trupe iz Džordžije i Južne Karoline povukle u Čarlston pod pritiskom protivnika.

Kornvolis je predlagao Klintonu da se težište britanskih operacija prenese u Virdžiniju, makar se evakuisao i Njujork. Klinton se s tim nije složio, ali je Kornvolis 25 aprila krenuo iz Vilmingtona na sever ne sačekavši njegovu odluku. S pojačanjima koja je dobio usput imao je oko 7200 ljudi. S tom snagom nije se mogao održati dugo u unutrašnjosti, pa se povukao na obalu u Jorktaun. Usput je kod Grin Springa tukao Lafajeta 6 jula. Klinton je uzalud tražio da što više trupa pošalje u Njujork koji je smatrao ugroženim. Vašington je stvarno nameravao da napadne Njujork, ali se s tim nije složio Rošanbo, komandant francuskog ekspedicionog korpusa koji

se sa 5500 ljudi leti 1780 iskrcao u Roud Ajlendu i tu prezimio. Iskoristiv pojavu francuske flote De Grasa, koja je leti 1781 preotela Englezima prevlast u vodama Severne Amerike, Vašington i Rošanbo napali su zajednički Kornvolisa u Jorkstanu i 19 oktobra prinudili ga na predaju sa oko 7000 ljudi. Ova druga kapitulacija Britanaca rešila je rat mada se ovim strategiski situacija nije bitno izmenila. Britanci su još držali Njujork, Čarlston i Sevenu, a kako su uskoro povratili prevlast na moru, nije bilo opasnosti da će se ponoviti još koji Jorkstan. Ali nije bilo nikakvih izgleda za operaciju u unutrašnjosti zemlje. U takvoj strategiskoj ravnoteži neprijateljstva su praktično prestala. Postalo je jasno i u Londonu da će posle ovog trijumfa otpor Amerikanaca, koji se nisu mogli savladati za 6 godina, još više porasti. Preliminarni mir potpisan je u Parizu 30 novembra 1782, a konačno 3 septembra u Versaju. V. Britanija priznala je suverenitet SAD na teritoriji od Atlantika do Misisipija i od 31 paralele dotoka Sent Kroa i dalje duž nejasno određene linije južno od velikih jezera. Južno od 31 paralele dobili su Španci.

Američki rat za nezavisnost stvorio je nove taktičke forme. U početku Amerikanci su dejstvovali individualno u streljačkom stroju, a Britanci plotunima u trovrсноj liniji po pruskom uzoru. Kasnije su prvi podržavali svoje strelce zbije-nim strojevima, a drugi su svoju krutu linisku taktiku učinili elastičnijom. Sreli su se nekako na pola puta dolazeći sa dve krajnosti. Iskustva ovog rata preneće u Evropu njegovi učesnici koji su kasnije u Francuskim revolucionarnim i Napoleonovim ratovima zauzeli istaknute položaje, kao Lafajet, Rošanbo, Bertje, Kistin, Žurdan, Pišgri, Džon Mur.

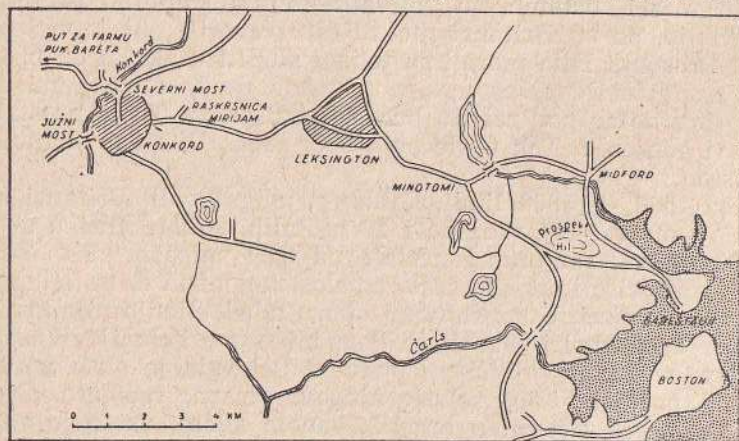
2. LEKSINGTON I KONKORD

Na potsticaj britanskog državnog sekretara za kolonije, koji je smatrao da će manja snaga imati sada više uspeha protiv buntovnih Amerikanaca nego veća snaga kasnije kada im kroz disciplinu bude poraslo samopouzdanje, Gejdž je uveče 28 aprila poslao u Konkord oko 700 ljudi, grenadira i lake pešadije pod komandom potpukovnika Smita i majora Pitkerna. Od mosta na reci Čarlsu odred je krenuo oko 1 čas posle pola noći 29 aprila. O pokretu Britanaca Amerikanci su obavешteni još u toku noći. U Leksingtonu britansku kolonu sačekalo je

oko 70 milicionera — farmera pod kapetanom Parkerom. On je naredio svojim ljudima da ne otvaraju vatru ako to prethodno ne učine Britanci. Na drugoj strani Smit je to isto naredio svojim trupama. To je ponovio Pitkern, komandant prethodnice, kada je pred Leksingtonom naredio da se napune puške.

Kada se Pitkern našao uzoru pred Parkerovom milicijom, dojahao je do nje i naredio da položi oružje. Uvidevši da ne može ostati u formaciji pred velikom nadmoćnosti, Parker je naredio da se razide s oružjem. Pitkern to nije hteo dopustiti, a kada je krenuo svojoj trupi da joj naredi da razoruža farmere, nastala je pucnjava. Ne može se utvrditi ko je počeo. Ubrzo su Britanci dejstvovali plotunima po vodovima a zatim jurnuli napred i potpuno rasturili farmere koji su se već povlačili. Samo su pojedinci odgovarali na vatru. Među njima je bio i Parker; on je jedini ostao na mestu i poginuo od bajoneta u trenutku kada je punio svoju pušku.

Pucnjava u Leksingtonu još više je uzbunila okolinu. Naoružani farmeri počеше da se skupljaju sa svih strana ali se nisu

Sk. 23. — Uz Leksington i Konkord

još upuštali u borbu, pa su Britanci stigli u Konkord oko 8 časova bez otpora. Zauzeli su južni i severni most i u farmi pukovnika Bareta uništili nešto ratnog materijala. U međuvremenu su se Amerikanci prikupili s druge strane mosta. Tu ju ponovo došlo do borbe. Oko podne krenuo je Smit nazad.

Grenadiri su obrazovali marševsku kolonu, a laki pešaci osiguravali su bokove. Do raskrsnice Mirijam išlo je bez teškoća. Ali odavde su Amerikanci počeli da pucaju sa svih strana u kolonu. Odavde je povlačenje Britanaca bivalo sve teže, da bi se kilometar-dva pred Leksingtonom pretvorilo u bekstvo. Srećom, Gejdz im je poslao u susret brigadu sa dva topa pod komandom generala lorda Persija čim je čuo da je narod ustao na oružje. Brigada je prihvatila iscrpene Smitove ljude u Leksingtonu oko 15 časova. Njena oruđa držala su na otstojanju Amerikance koji su ih gonili u stopu. Posle pola časa odmora sve su britanske trupe nastavile povlačenje. Kao i pre, kolona je bila izložena neprekidnoj iscrpljujućoj vatri Amerikanaca koji su dejstvovali iza svih zaklona duž puta. Persi nije gubio glavu i vrlo vešto je upotrebljavao svoja dva topa da se oslobodi pritiska. Kod ustanika nije bilo jedinstvenog vođstva. General Hit i dr Vorin pokušali su da objedine njihov rad što nije bilo lako, najviše zbog toga što su farmeri odlazili kući čim bi utrošili municiju. Ipak je Hit neprekidno pritiskivao Persija. Kada su naišle milicije iz Bruklajna, Roksberija i drugih mesta, ustanici su kod Minotomija trenutno presekli povlačenje, pa su Britanci morali sebi otvoriti put topovima. I kod Prospekt Hila morali su topovi stupiti u akciju da bi se marš nastavio. Persi se mudro povukao preko Čarlstauna da bi što pre došao pod zaštitu brodske artiljerije. Tu je prestala borba i gonjenje. Tek posle pola noći prebacili su se Britanci u Boston.

Od 1500 — 1800 ljudi, koliko su angažovali, Britanci su imali 73 mrtva, 174 ranjena i 26 nestalih. Amerikanci u svemu 93 mrtva, ranjena i nestala od 400 angažovanih. Britance je najviše impresionirala smelost kolonista da se odupru regularnoj vojsci. U suprotnom taboru oduševljenje nije imalo granica. Brzi kuriri razneli su događaj u sve kolonije. Vest o ovom nečuvenom vojničkom podvigu delovala je eksplozivno dobivši značaj koji je prelazio njegove stvarne razmere. „Nevojnički narod potčinjen organizovanom silom, ustao je najzad u svojoj srdžbi i postigao težak ali sjajan trijumf”¹⁶⁰.

¹⁶⁰ W. M. Wallace, Appeal to Arms, str. 26

3. DŽORDŽ VAŠINGTON

(1732 — 1799)

Vašington se nije formirao na isti način kao evropski generali. Napustio je školovanje sa 16 godina da bi stupio u tuđu službu kao šumski nadglednik što se u ono vreme svodilo uglavnom na lov. Dotle je naučio nešto iz knjiga, ali još više u prirodi i u sportovima stekavši ujedno manire dobrostojećeg virdžinskog posednika. Sada će se posvetiti i studiji taktike i upotrebi oružja. Nasledivši položaj svog umrlog brata u virdžinskoj miliciji, postavljen je kao major na čelo jednog od 4 vojna okruga te kolonije. Uskoro zatim na vodećim mestima učestvuje u operacijama protiv Francuza koje su se izvodile sa malo efektivna na ogromnom prostoru. Kada je došlo do spora kolonija sa metropolom, Vašington je odlučno stao na stranu prvih. Bio je delegat na oba kontinentalna Kongresa, jedan od najznačajnijih njegovih članova, ali ga je Kongres izabrao za vrhovnog komandanta pre svega da bi južne države bolje vezao za sudbinu severnih (Nove Engleske) i Revolucije.

Vašington nije imao iskustva za operacije većih razmera niti urođenog talenta, ali je raspolagao mnogim drugim osobinama — elanom i strpljenjem, zdravim razumom, moralnom i fizičkom hrabrošću. Svoje odluke sprovodio je uporno i strpljivo. Niko ga nije mogao optužiti za brzoplete akcije ili lične hirove. Hrabro je podnosio nepopularnost i intrige. Učeći se u toku rata postepeno je stekao veštinu kojom je najzad ovladao. Ali više od rutine i talenta, poverenje koje je ulivao kao čovek učinilo ga je najpogodnijim čovekom za uspešno dovršenje Revolucije. U početku Kongres se mnogo mešao u njegov posao ali ubrzo su mu njegovi članovi poklonili neograničeno poverenje. Njegovu vojničku reputaciju utvrdio je pobedama kod Trentona i Prinstona. Ali u neuspesima bio je veći. Nikad nije pokušao da ih umanji ili da ih prebaci na druge. U kritičnim trenucima, kada je Kongres bio nemoćan da od države prikupi dovoljna sredstva, kada su gladni, goli i bosí vojnici dezertirali ili prelazili neprijatelju, usred opšteg očajanja Vašington je sačuvao veru u Revoluciju i uporno nastavio borbu. Snagom svog karaktera ulazi u red značajnih vojskovođa.

VII

VOJNA KNJIŽEVNOST OD TRIDESETOGODIŠNJEG RATA DO FRANCUSKE REVOLUCIJE

Stvaranje stajaćih armija izvršilo se neosetno i postepeno bez bitnog uticaja literature. A kada je jednom oružana sila prešla takoreći iz privatnih u državne ruke i pod okriljem države naglo se razvila u svima pravcima, dobila je silnog potsticaja i vojna književnost. U ovom periodu već je toliko obimna, da je ovde moguće dati samo glavne misli njenih najistaknutijih pretstavnika. U isto vreme ona se toliko razgranala i izdiferencirala da se mora prikazati po vrstama.

1. OPŠTA DELA

Prvi pokušaj sistematizovanja vojnih nauka učinio je Savornjano još u prethodnoj eposi. Na njega se neposredno naslanjaju mnogi pisci, ali se ovom problemu direktno prilazi tek pri kraju ovog perioda, kada je potreba za klasifikacijom vojnih nauka postala akutna. Virtemberški pukovnik F. F. N i k o l a j u *Pokušaju plana za obrazovanje oficira* (Versuch eines Grundrisses zur Bildung des Officiers, Ulm 1775) ih deli na ratno građevinarstvo, topovsku nauku i taktiku, a holandski pukovnik F. N o k h e r n d e Š o r n koji je svoje delo *Ideje o sistemu vojnih nauka* (Idées raisonnées sur un système général et suivi des toutes connaissances militaire... Nirnberg 1783) sasvim posvetio metodici, smatra da ih ima šest: organizacija, disciplina, taktika, inženjerija, artiljerija i strategija. Poslednju, „najučeniju i najuzvišeniju“, kako je naziva, definisao je kao veštinu komandovanja i vođenja operacija. Neki su među vojne nauke uvrstili i čistu matematiku!

Začeci vojne bibliografije padaju takođe u prošli period, ali se značajnija dela te vrste javljaju tek početkom XVIII veka. J. T. W a g n e r u svom *Nacrtu vojne biblioteke* (Entwurf einer Soldaten — Bibliothek, Lajpcig 1724) obuhvatio je „stara, rimska i nemačka“ dela. Značajnija je L o e n o v a *Vojna biblioteka* (Bibliothèque militaire, Frankfurt 1743) podeljena na dva dela: istoriju i vojne nauke. Najpotpuniji je

rad C. Valtera *Pokušaji jedne potpune vojne biblioteke* (Versuch einer vollständigen Militär — Bibliothek, Drezden 1783).

Enciklopedija ima po materiji i po abecednom redu. Žiletova *Veština čoveka od mača* (Les arts de l'homme d'épée, Pariz, 1681) je prve vrste. Prvu alfabetsku vojnu enciklopediju sastavio je na latinskom jezuita Karoli de Akvino (Lexicon militare, Rim 1724). Čuvena Didroova i Dalamberova velika *Enciklopedija* (Encyclopédie, Pariz 1751-1772) obuhvata i vojne nauke, ali odnosni članci svojim slabim kvalitetom više ukazuju na praznine nego što ih popunjavaju. U velikoj *Metodskoj enciklopediji* (Encyclopédie méthodique par ordre des matières, Pariz, 1782 — 1832) vojni članci nisu ništa bolji. Mnogo nezasluženog uspeha je imala čisto vojna enciklopedija (Dictionnaire militaire) koju je izdao Lašne — Deboa u Lozani i Ženevi 1742. Ovde treba pomenuti i radove J. V. Buršajda *Kurs taktike i logistike u službi strategije* (Kours der Tactik und der Logistik in allen dem Dienste der Strategie schuldigen Pflichten..., Beč 1782) i G. Šarnhorsta *Priručnik za oficire* (Handbuch für Offiziere, Hanover 1787—90).

Vojna periodika se javlja tek u drugoj polovini XVIII veka. Od značaja je samo u Nemačkoj, ali se pokrenuti časopisi ne mogu održati ni tu. Značajni su: *Magazin für Ingenieur und Artilleristen*, Gisen, 1777—95; *Bellona*, Drezden 1781—85; *Militärische Monatsschriften*, Berlin 1785—87. U Francuskoj treba pomenuti mesečnike *Encyclopédie militaire* (1770—72) i *Journal Militaire* koji je počeo da izlazi 1784 i nije imao duži vek od prethodnog.

Klasična vojna literatura nije se obrađivala mnogo. Izdavano su pretežno grčki pisci, u prvom redu Polibije, zatim Arijan. Orbilkije, Mavrikije, Prokopije, pa i autori poliorketike kao Heron, Biton, Filon. Polibije je izdat 1670 u Amsterdamu sa kritičkim napomenama, ali su mnogo značajnija Folarova izdanja od 1727, 1752 i 1759 gde se Polibijev tekst uzima kao osnova za opšte delo o ratnoj veštini koje će se prikazati niže. Među latinskim piscima treba pomenuti samo Cezara koji se izdaje takođe kritički. Objavljene su i monografije o nekim Cezarevim operacijama.

Smatrajući logorovanje i postrojavanje trupa kao geometrijski momenat, u početku ove epohe fortifikatori se upuštaju i u ratnu veštinu. Pomenućemo Vendelina Šildknehta

koji je svoj rad *Harmonia fortalitiis* posvetio 1652 brandenburškom izbornom knezu. U literaturi on je među prvima ukazao na linisku taktiku. Njegovi strelci stoje u trima linijama ali još uvek karakoliraju.

Memoari Tirenovi, najznačajnijeg francuskog vojskovođe XVII veka, mada se bave više istorijom nego teorijom, dragoceni su kao klasičan uzor metodskog ratovanja (strategije iznuravanja). Pisani su 1665, a izdati tek 1738 u Parizu pod naslovom *Mémoires sur la guerre, tirés des originaux de mr. de Turenne*. Kasnije su doživeli nekoliko izdanja u raznim književnim oblicima. Tiren ne daje samo činjenice nego i njihovo obrazloženje. To ga čini vrlo poučnim. Princ de Linj, o čijim će radovima biti kasnije reči, smatrao je Tirenove memoare ratnom enciklopedijom i eliksirom vojne nauke. Od manjeg značaja su memoari starijeg Pijizegira izdati 1691 u Parizu koji se vremenski naslanjaju na Tirenove.

U ovom periodu su vojnici glavni autori, a najbolji su oni koji imaju ratnog iskustva. Retko je koji vojnik imao toliko ratnog iskustva kao austrijski maršal Rajmund Montekukoli (1609—1681), pobjednik kod Sent Gotharda i dostojan protivnik Tirena. On je pisao vrlo mnogo na svom materinjem italijanskom jeziku, nešto i na latinskom i francuskom. Bavio se organizacijom, istorijom, teorijom, fortifikacijom i mnogim drugim posebnim problemima.

Montekukoli je bio odlučan pristalica velikih stajaćih armija. On je uočio tendenciju vremena, prihvatio je i dao joj uverljivu teorisku osnovu. Može se slobodno reći da je Montekukoli začetnik te ideje u literaturi, ako ne prvi onda svakako njen najsnažniji predstavnik. Smatrao je da bi vojnika trebalo stvarati (vaspitati) u posebnim zavodima koje je korisnije podizati nego manastire i svišnje škole. Tu se jasno oseća uzor janičara. U pogledu naoružanja i taktike on je samo formulisao iskustva svog vremena, koja su interesantna baš zbog toga što predstavljaju kraj epohe, jer odmah posle njega dolazi stajaća vojska sa bajonetom i liniskom taktikom. Ofanzivni rat smatra Montekukoli korisnijim i lakšim za vođenje, zbog toga što se mesna sredstva mogu bezobzirno koristiti (u tuđoj zemlji) i što greške vojskovođe ne padaju toliko u oči jer se ide napred. Odbranbeni rat donosi po njemu manje slave, a traži više veštine, izdržljivosti i neustrašivu čvrstinu. Uostalom, u oblasti strategije je Montekukolijev rad više epigramski; sadrži duhovitih dosetki i misli, ali nedovoljno proučenih i me-

todski povezanih. Montekukoli nam daje i 6 opštih principa ratne veštine: 1) lagano proučavati, brzo izvršiti, 2) interes vojski je vrhovni zakon, 3) srećnom slučaju treba ostaviti otvorena vrata, 4) iskoristiti priliku, 5) zaplašiti protivnika, 6) ko misli na sve, ne uradi ništa; ko misli na malo, lako se vara. Ovi principi su zaista toliko opšti da se mogu primeniti na svaku ljudsku delatnost.

Montekukoli se najviše koristio Makijavelijem i Lavom Taktičarem. Učinio je vrlo veliki utisak tek na iduću generaciju kada je postao poznatiji.

Dela Montekukolijeva izdavana su često. Pregledno je nemačko izdanje bečkog Ratnog arhiva: *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli*, I—IV, Beč 1889—1900.

Nemački filozof i matematičar G. V. Lajbnic bavio se i vojnim naukama. On ih je podelio na vojnu politiku, vojno pravo, vojnu ekonomiju, vojni sanitet, vojnu matematiku i vojnu mehaniku. Zalagao se za profesionalnu stajaću vojsku, što je na prelomu XVII i XVIII veka — kada je on pisao, bila već svuda činjenica, ali i za službu vitezova u konjici, što je spadalo u Srednji vek. Ima i interesantnih predloga: da se stajaća vojska upotrebi za javne radove, da bi što manje koštala, a obuka u taktici da se izvodi pomoću ratnih igara. Neke njegove strategiske ideje su takođe vredne pomena: vojsku treba što više deliti na maršu i stanovanju, a sjediniti je za borbu; napad je pogodniji od odbrane; neprijatelja treba iznenadivati bočnim akcijama i diverzijama, uproleće treba rano otpočeti sa operacijama da bi se neprijatelj pretekao.

Početkom XVIII veka ređaju se nekoliko vrlo značajnih francuskih pisaca.

Na čelu je Antoan de Fekijer (1648—1711), francuski general vrlo velikog ratnog iskustva i zasluga. Pri kraju karijere postao je žrtvom dvorskih intriga, pa je stao da piše svoje *Ratne memoare* (*Mémoires sur la guerre*) da bi mogao kritikovati svoje neprijatelje i takmace. Izdati su tek 1725, ali izgleda da je to drugo izdanje. Posle toga su publikovani nekoliko puta i prevedeni na nemački (1732) i engleski (1737). Imali su vrlo velikog uticaja svuda u Evropi, a naročito na Fridriha II koji je Fekijera nazvao „učiteljem generala”. I Volter ga je mnogo koristio za svoje delo *Vek Luja XIV*, ali ga optužuje da nije sasvim objektivan.

U Fekijerevim memoarima idu paralelno dva dela — načela i istoriski primeri. On je pretstavnik strategije iznuravanja,

što se jasno vidi u delu gde govori o defanzivi. Tu on savetuje generalima da se ne upuštaju u velike opasnosti (bitke) već da skupljaju sitne prednosti. Ali u ofanzivi on uviđa sav značaj bitke. Kada je tučena u početku rata i u pravo vreme — naglašava on, može rešiti čitav rat, ali odmah zatim da je baš zbog toga ne treba olako zametati, a uvek izbeći ako se u slučaju pobeđe očekuju mali rezultati, a u slučaju poraza velike štete. Fekijeru prebacuje modernija kritika da je svoj predmet zahvatio suviše zanatski, iako se obraćao više majstorima nego šegrtima. To se vidi najviše po njegovim suhim, apodiktičkim receptima na vođenje operacija. Zameraju mu takođe da je dao maha zajedljivoj kritici ogorčena čoveka.

Među francuske pisce treba ovde ubaciti španskog maršala Alvara de Santa Krus (1687—1732), kao kontrast Fekijeru. Santa Krus dopušta da se tuče bitka samo u izuzetnim slučajevima, a nikako radi dobijanja operacije ili rata. On je bio više čovek svog vremena nego Fekijer. Njegova obimna *Vojna razmatranja* (*Reflexiones militares*), izdata 1724—30 u Torinu i u Parizu (II knjiga), su zbog toga imala velikog uspeha kod savremenika čija je gledišta iznosio. Prevedena su na francuski, nemački, italijanski. Dospela su čak i u Tursku. Cenio ga je i Fridrih II i ubrojio među klasične pisce. Kasnije je doživeo oštru kritiku koju je zaslužio.

Žan Šarl de Folar (1669—1752) je bio takođe vojnik. Već u 18 godini stupio je u vojsku kao običan musketir i rano upoznao rat. Kao potporučnik napisao je raspravu o partizanima (*De la guerre de partisans*) koja nije štampana. Smatrajući Karla XII najvećim vojskovođom svih vremena, pošao je kod njega u Štokholm da bi pred njegovim očima dovršio svoj rad o ratnoj veštini čime se bavio u periodima mira. Kao okvir izabrao je Polibijevu istoriju koju je pod njegovom vojničkom kontrolom preveo sa grčkog benediktinac Tije i izdao u Parizu 1727—30. Uz svaki odeljak dao je Folar svoje komentare, a u uvodu svoju raspravu o koloni (*Traité de la Colonne. . .*) koja je zainteresovala stručnjake i kritiku više nego ijedno vojno delo XVIII veka.

Inspirisan antičkom pešadiskom taktikom, a uočivši i nedostatke liniske taktike, Folar je stao na stanovište da snaga pešadiskog tela raste u upravnoj srazmeri s njegovom dubinom i da jedinica u dubokom postroju mora tući odgovarajuću jedinicu plitkog rasporeda. Njegove kolone ne dejstvuju vatrom

nego udarom, zato 1/5 svoje pešadije naoružava skraćenim kopljima (partizanama). Kolone mogu biti razne jačine, od jednog do šest bataljona od po 600 ljudi. Grenadiri obrazuju bočnu zaštitu, a kopljanici (pertuisanniers) uokviruju fizelire. Kolona je široka 16 do 30 redova. Dubina, podeljena na sekcije, zavisi od širine i jačine trupa. Svoje kolone je Folar smatrao u napadu jurišnim otnovima, a u odbrani pokretnim tvrđavama.

Folarova gledanja sudarila su se sa razvojem tehnike i taktike. Ona su izazvala veliko interesovanje, ali i odlučne protivnike. U Saksonskoj su izvršene i probe koje su navodno ispale na zadovoljstvo pruskog i poljskog kralja. Ali na bojištu nisu nigde primenjene. Niko se nije mogao vratiti na koplje. Sloboda kojom je govorio o savremenim događajima, navela je francuski dvor da mu kod 6 knjige zabrani dalje izdavanje dela. Zato nije ni dovršeno.

Oduševljeni pristalica Folarovih ideja bio je Menil — Diran. Iz njih on je stvorio nacionalno francuski poredak (Projet d'un ordre français en tactique... Pariz 1755). Drugi uveren Folarov pristalica bio je Žoli de Mezroa koji je u nizu eseja branio duboki poredak (ordre profond).

Moric Saksonski (1696—1750) čuven je po svojim *Sanjarenjima* (Mes Revêries), koja je napisao zimi 1732 za 13 besanih noći. Sadržaj odgovara nazivu, jer su to zaista nevezane misli, originalne, slobodne od konvencija i običaja. Po njemu rat je nauka obavijena mrakom gde se tapka u mestu. Nema pravila, niti se može naučiti iz istorije. Glavno je srce, moral. Psihološki momenat je u prvom planu njegovih razmatranja. Na to se stalno vraća kod organizacije, strategije, taktike. Zauzima se za opštu vojnu obavezu. Prebacuje Folaru što sve ljude smatra herojima. U taktici nije ni za liniju ni za kolonu. Ideal mu je modernizovana rimska legija koja se može nazvati pretečom divizije. Protivnik je velikog pucanja (tirerie). Pešadiju i konjicu isprepliće u borbenom poretku. Protivnik je običaja da se operacije otpočne s proleća. Smatra da bi u toku leta neprijatelja trebalo zanimati tvrđavskom vojnom i malim ratom, a ujesen ga napasti jakom armijom. Predlaže da se i neplemićima otvori oficirska karijera, protiv je grenadira koji oduzimaju pešadiji najbolje snage, kritikuje postavljanje nesposobnih viših oficira i generala od strane dvora, zalaže se za biblioteke i vojne škole u garnizonima, pristalica je kon-

skripcije. Ima i čudnih predloga: sandale za pešadiju i perike umesto prirodne kose.

Sanjarenja su izdata, izgleda, prvi put u Hagu tek 1756. Ocene su raznolike. Princ Linjski, koji je o svakom piscu rekao nešto zanimljivo, mnogo ih je cenio. Napoleon nije mario ni čoveka ni njegovo delo. Kasnije ocene se slažu u tome da je doprinos Morica Saksonskog značajan za razvoj vojnih misli.

Vrlo značajno je delo mlađeg Pijizegira (Žaka Fransoa, 1655—1743) *Ratna veština* (Art de la guerre). Prvi njegov deo govori pretežno o taktici, a drugi o strategiji. Savremenicima se učinio najvrednijim zbog isticanja koristi naučne studije za izučavanje ratne veštine. To je zaista imalo jakog uticaja na razvoj teorije i prakse. Preterana važnost koju je pridavao matematici navela ga je da načela tvrđavske vojne prenese na manevarski rat. Zaslužan je i za razvoj elementarne taktike. Naglašava kosi borbeni poredak, više u smislu zaštite boka, kao što je postupio Cezar kod Farsala. Smatrao je da je slavnije pobediti neprijatelja manevrom, bez bitke. Kao aplikaciona studija značajan je njegov *Projekat pohoda između Sene i Loire*. U teoriji ratne veštine Pijizegir je najzrelija pojava epohe.

Pijizegirova *Ratna veština* izdata je 1748 u Parizu, a odmah zatim je preštampana u Hagu 1749. Prevedena je 1753 na nemački i italijanski.

Fridrih II je vrlo mnogo čitao i pisao. Njegova ukupna dela izdata su u Berlinu 1846—1857 na francuskom originalu u 30 tomova pod nazivom *Oeuvres de Frédéric le Grand*, a 1873 objavljena su i u nemačkom prevodu. Poslednja tri toma (28—30) obuhvataju vojna dela. Tu su ušle njegove dispozicije i instrukcije za određene slučajeve, koje daju službena uputstva, a i oni radovi koji izlažu opšta gledišta, dakle koja su naučnog karaktera. Njegovi egzercirni propisi, katehizam njegovih oficira kako ih je on nazivao, pisani su na nemačkom i nisu ušli u ovo francusko izdanje. Svi Fridrihovi radovi naučnog značaja izdati su Berlinu 1882 pod nazivom *Fridrich der Grosse, Militärische Schriften*.

Glavni Fridrihov rad su *Opšti principi rata* (Les principes généraux de la guerre) napisani 1748, dakle u vremenu između Sleskih ratova i Sedmogodišnjeg rata. Prevedeni su na nemački tek 1752, ali ne za javnost. To je bila poverljiva instrukcija za njegove generale koju nisu smeli nikom da pokažu. Austrijanci su je našli 1760 kod jednog zarobljenog pruskog generala

i objavili. Izazvala je veliku pažnju Evrope kao otkriće tajne Fridrihovitih uspeha.

Gledište o naučnoj vrednosti Fridrihovitih pismenih radova svelo se na pitanje da li je on u teoriji raskrstio sa strategijom iznuravanja — što zastupaju Jens, mnogi drugi Nemci i raniji pruski i nemački (carski) Generalštab — ili se kretao u njenim granicama, što zastupa Delbrik sa mnogo više opravdanja. U svakom slučaju osnovne Fridrihove ideje o strategiji odgovaraju njegovom vremenu, a o pojedinostima njegova gledišta se menjaju uticajem iskustva, razmišljanja i trenutka. Nezavisno od toga, Fridrih je mnogo doprineo i teoriji ratne veštine, a naročito pruskoj doktrini i efikasnosti pruske vojske.

Mnogi se Fridrihovi savremenici moraju preskočiti da bi se došlo do autora čiji se uticaj jače osećao.

Početkom sedamdesetih godina XVIII veka naglo se proslavio mladi francuski pukovnik Žak de Giber (1743—1790) svojom *Opštom taktikom* (*Essai général de tactique*, London 1770). U uvodu kritikuje vojne i političke prilike Evrope, zamerajući najviše što je najprezrenijim slojevima (najamnicima) poverena odbrana države. On je za vojnu obavezu tvrdeći da će Evropom zavojevati onaj narod koji bude postavio narodnu vojsku. To ne znači da je predviđao velike nacionalne armije koje je kasnije ostvarila Revolucija. Naprotiv, on je pristalica malih armija od oko 50 000 ljudi kojima se lako komanduje.

Giberova taktika podeljena je na dva dela: prvi se bavi *elementarnom*, a drugi *velikom taktikom*. U uvodnom delu elementarne taktike žali se na retkost dobrih knjiga o ratnoj veštini. On uviđa nacionalni uticaj na taktiku, ali piše za sve vojske. Elementarnu taktiku deli na pešadisku, konjičku, lakih trupa i artiljerije.

Interesantnija je *velika taktika*. Ovaj naziv je on prvi primenio. Ustvari to je operatika, ali raspravlja i o organizaciji, fortifikaciji i snabdevanju — na vrlo zreo način za mladog čoveka. Insistira na pokretljivosti i zauzima se za divizije kao operativne jedinice. Volter je bio oduševljen Giberovim radom. Pozdravio ga je pesmom *La tactique*. Kasnije je Giber putovao u Prusku gde je upoznao Fridriha II i njegovu vojsku. Prisustvovao je i pruskim manevrima. Tom prilikom je stekao utisak da pruski kralj nije doterao do savršenstva ni teoriju ni praksu, ali se vratio sa uverenjem da je liniska taktika jedino ispravna. Duboki poredak Menil — Dirana pobio je potpuno

u raspravi *Défense du système de guerre moderne* izdatom u Nešatelu 1779. Tu naglašava da kolone služe za podilaženje, a linija za borbu, ali uporedo preporučuje individualnu (nišanjenu) vatru koju počinje da nameta najnoviji model francuske puške. Uveren je pristalica i kosog borbenog poretka. Autor je i mnogih drugih radova. Među njima ima i tragedija koje su mu otvorile vrata Francuske akademije (1786). Gibera smatraju najvećim francuskim vojnim piscem¹.

Maštanje i vojne predrasude (Mes Fantaisie et Préjugés militaire) austriskog maršala princa Šarla Žozefa de Linja, koja su izdata u Kralovoj Huti 1780, potsećaju na *Sanjarenja* Morica Saksonskog, jer i njima nedostaje logične veze. Ima više duha od ovoga, ali manje dubine. Princ od Linja je pristalica plitkih strojeva (Ordre mince). Izdao je mnoge druge radove, naročito istoriske i biografije.

Englezi nisu dotle mnogo učestvovali u razvoju teorije ratne veštine. Ali pri kraju perioda javlja se čovek koji je od svih pisaca ove epohe privukao najveću pažnju. To je Henri Lojd (oko 1720—1783).

Lojd je formiran na Kontinentu. Služio je kao oficir u svim vojskama kontinentalnih velikih sila — u francuskoj, pruskoj, austriskoj i ruskoj gde je dostigao generalski čin. Kada je otpušten iz Rusije, povukao se u Englesku, a zatim u Holandiju da bi se posvetio peru.

Njegova *Istorija prošlog* (Sedmogodišnjeg) rata u Nemačkoj (The History of the late War in Germany...) izašla je anonimno 1760 u Londonu, a zatim s imenom autora 1781. Rađena je na oskudnim izvorima pa nije od velike vrednosti. Klauzevic je o njoj dao oštru kritiku. Zamera joj pre svega dogmatizam, što se sve hoće da objasni teoriskom nužnosti. „Prema Lojdu — kaže Klauzevic, izgleda da se armije mogu kretati samo putevima koje je on naznačio, a hraniti se samo iz magazina koji se nalaze u utvrđenim mestima”². Pri oceni ove Klauzeviceve kritike ne treba zaboraviti da pisca i kritičara razdvaja Francuska revolucija.

Značajniji je Lojdov uvod u njegovu istoriju, tzv. *Vojni memoari* (Military Memoires) izdati u Londonu 1781 i 1783, prevedeni na nemački 1783 i 1785, a na francuski 1784 i 1801.

¹ L. — M. Chassin, Anthologie des classiques militaire français, str. 114.

² M. Jähns, Geschichte der Kriegswissenschaften, III, str. 1872.

Lojdovi memoari dele se na uvod i 5 odeljaka. *Uvod* se bavi osnovnim načelima ratne nauke i nacionalnim karakteristikama evropskih armija: načela su nepromenljiva, me-
nja se samo njihova primena; ratna veština ima mehanički deo koji se može naučiti, i bezimena deo koji se ne može ni naučiti ni objasniti, gde ne pomaže ni istorija, ni studija, ni iskustvo, koji je stvar genija, prirodnog dara; puška je najbolje oružje, ali je šteta što je odstranjeno koplje, toliko korisno protiv konjice; geometrija i topografija su osnovni elementi ratne veštine; ko se u njih razume može neprekidno voditi rat sa matematičkom preciznosti a da ne bude primoran da ikad tuče bitku, vojskovođa treba da poznaje statistiku i nacionalni karakter vojske kome treba podesiti disciplinu. *Prvi odeljak* govori o organizaciji armija: pojavom puške su ratovi postali manje krvavi, jer je puška defanzivno oružje; Stari (Grci i Rimljani) su smatrali bitku jedinom sredstvom za vođenje rata, nisu znali da se rat može odugovlačiti. *Drugi odeljak* bavi se filozofijom rata, a *treći odeljak* odnosom karaktera vlade (oblici vladavine) prema ratnim operacijama. *Četvrti odeljak* govori o logorima, marševima, operaciskim linijama (on je prvi upotrebio ovaj pojam), ofanzivnom i defanzivnom ratu — uglavnom u smislu tadanje prakse koju je on formulisao. *Peti odeljak* posvećen je granicama.

Francuska vlada je poverila Lojdu izradu plana o invaziji Engleske. On je objavljen 1779 u Londonu pod naslovom *Rhapsody on the present system of French Politics; on the projected invasion and the means to defeat it*. Preveden je na nemački, francuski i italijanski.

Mišljenja o Lojdomom memoaru su podeljena. Klauzevic ga je osudio isto tako oštro kao i njegovu istoriju Sedmogođšnjeg rata. Ruski vojni teoretičar Ler ga je mnogo cenio. On smatra da sa Lojdom počinje strategiska literatura. Uopšte, Lojd je bio najviše cenjen u carskoj Rusiji. Iz Rusije se ovo gledište o Lojdu prenelo i kod nas, u Srbiju, a iz Srbije u predratnu Jugoslaviju. Razlika u gledanju između Klauzevica i Lera objašnjava se njihovim osnovnim idejnim stavovima prema ratnoj veštini. S dogmatizmom XVIII veka Klauzevic je odbacio i strategiska načela, a Ler se njih drži vrlo kruto. U svakom slučaju, u teoriji strategije Lojd je završna karika XVIII veka, a nikako osnova XIX veka, mada su se neki njegovi pojmovi preneli u XIX vek, naročito preko Žo-

minija. Ali u taktici on ima ideja koje će se u idućem periodu dalje razvijati (sadejstvo i laka pešadija), mada i tu ima stvari koje vuku nazad (koplje, nipodaštavanje artiljerije). Lojdova je posebna zasluga što je u ratovodstvo uneo moral kao elemenat koji je pre njega jedva dodirnut u literaturi.

U opšta dela spadaju i radovi koji su obrađivali odnos rata prema državi, pravu i veri. Ima ih vrlo mnogo. Treba navesti samo *Vojna zapazanja* (Observationes militares, Gota 1743—57) J. E. Bojsta jer je u njima skupljeno sve znanje i sva mišljenja epohe o ratnom i međunarodnom pravu.

O ratu je pisao i Monteskjje. U persiskim pismima (Lettres persanes, pismo 95, Pariz 1721) odobravao je odbranbeni rat. Kasnije u *Duhu zakona* (Esprit des lois, Ženeva 1748) dopuštao je i preventivan rat. Ima i projekata večitog mira (Projet de paix perpétuelle, Utreht, 1713) o čemu je pisao Abe de Sen Pjer.

U ovoj eposi pojavljuju se istoriska dela o ratnoj veštini. Dotvil, saradnik čuvene *Enciklopedije*, pisao je o konjici (Essai sur la cavalerie tant ancienne que moderne, Pariz 1756); Gram o barutu (Über die Zeit der Erfindung des Pulvers, Berlin 1782, prevod sa danskog); drugi o istoriji artiljerije, fortifikacije, kolskog logora, palisade. Posebno treba pomenuti rad kasnijeg francuskog revolucionara grofa Miraboa koji je pisao o pruskom vojnom sistemu (Système militaire de la Prusse..., London 1788).

2. ORGANIZACIJA I FORMACIJA

Nije moguće sasvim odvojiti ovu vrstu radova od opštih dela teorije ratne veštine. Ranije, kada je govoreno o ovima, dodirnuti je mestimično organizacija i formacija. Ovde će se razmotriti takva specifična dela koja za uzvrat sadrže često i taktiku rodova.

Po pitanju popune vojske, u literaturi idu paralelno dva gledišta: obaveza i najamnici. Obavezu zastupaju filozofi (Lajbnic, Spinosa), a vrbovanje vojnici (Montekukoli). Tek pri kraju epohe i među vojnicima čuju se glasovi o potrebi obaveza (Giber).

Ima mnogo radova koji govore o vojničkom staležu, o njegovim zadacima, dužnostima i njegovim prednostima nad ostalim staležima. U tome smislu govori, naprimer, diserta-

cija Joh. Menkena *De Viris militae*... (Lajpcig 1708). Oseća se i tendencija da se među vojnicima istaknu oni koji su bili učeni i obrazovani. Takvi spisi su G. Loabera *De eruditis militibus* (Jena 1708) i G. Vagnera *Eruditi milites* (Vitenberg 1715).

Dela te vrste se povremeno pojavljuju sve do kraja epohe. Da pomenemo još Loenov *Le Soldat ou le métier de la guerre* (Frankfurt 1751). Tu treba pomenuti i odeljak Giberove taktike koji govori o vaspitanju vojnika. Više se pisalo o spremi i položaju oficira. O tome su se pobrinuli vladaoци kojima je bilo stalo da formiraju onakav oficirski kadar kakav im je trebao. Najbolju sliku pravnog, vojničkog i društvenog položaja oficira daje prusko pravilo od 1726/27 koje je 1743 prihvatio i Fridrih II gotovo bez promene.

U tom periodu svuda se javljaju vojne škole, a u vezi s tim i nastavni planovi i programi. Oni u prvom redu izjednačuju kavalira i oficira. U tome smislu je od interesa plan tajnog savetnika Berlepša izrađen 1717 po nalogu pruskog kralja. Daleko potpuniji je plan pukovnika Nikolaja od 1781 za ratnu školu svih rodova. O francuskoj vojnoj školi ima nekoliko radova. Pomenućemo samo Renalov *École militaire* izrađen 1762 po nalogu francuske vlade.

Unutrašnja služba u vojsci izrađivala se postepeno kroz praksu, a uporedo se regulisala pozitivnim propisima. Kao osnova dobro je poslužio rad Sola i Abarke *Obligacion y glosa de órdenes militares* (Napulj 1681). Osnova stajaće vojske bila je uredna plata. O tome piše P. Miler u radu *De stipendiis militum* (Vitenberg 1691). Ima uputstava o vođenju prepiske, potsetnika za vođenje kancelariskih poslova, priručnika o snabdevanju, šematizama. A. Pisecki daje u svom *Ratnom sekretaru* (Kriegs — Sekretarius, Nirnberg 1683) spisak činova sa odgovarajućim platama. Iz njega vidimo da maršal ima 1500 forinata mesečno, konjički pukovnik 225, peš. pukovnik 200, peš. kapetan 70, poručnik 25, a običan vojnik 4 forinte.

U tu oblast spadaju mnogobrojni zvanični propisi o ustrojstvu vojske koje izdaju sve zemlje. Ima i posebnih radova o pojedinim vojskama. Rad Miraboa o pruskoj vojsci je pomenut. Dobar pregled nad francuskom vojskom daje Rusel u svome *État militaire de France* (Pariz 1779). U tome pregledu su od posebnog značaja memoari Sen Žermenovi,

francuskog ministra rata, izdati 1779 u Amsterdamu i u Švajcarskoj.

Sva četiri roda vojske — pešadija, konjica, artiljerija i inženjerija (pioniri) dobijaju u ovoj eposi svoja zvanična pravila. Uporedo ide vrlo mnogo individualnih dela o njihovoj organizaciji i elementarnoj taktici.

Vredno je osvrnuti se posebno na lake trupe i mali rat³. Videli smo ranije da je o lakoj konjici pisao Basta još početkom XVII veka, a o partizanskom ratu Folar. U drugoj polovini XVIII veka nastaje o tome čitava literatura izazvana vrlo uspelim učešćem naših graničarskih jedinica u Ratu za austrisko nasleđe. O tome najpre pišu Francuzi. De la Kroc izdaje 1752 u Parizu *Raspravu o malom ratu* (Traité de la petite guerre) koja je izvodno prevedena i na nemački. Odmah za njim piše o istoj temi Granmazon (La petite guerre, Pariz 1756), a zatim Žene (Le partisan, ou l'art de faire la petite guerre, Hag 1759). Dolaze zatim Nemci: P. J. Platen (Der Husar im Felde, Lajpcig 1762). O istoj temi je pisao i Klajst (Regeln und Anmerkungen für Officiers überhaupt und Husarenofficers insbesondere, Frankfurt 1780). Dolaze ponovo Francuzi: Virst (L'art militaire du partisan, Hag 1768). Zanimljivo je da je Giber u svojoj taktici zauzeo negativan stav prema lakim trupama. Najzad Englezi: Kerkpetrik (Observations on the expediency of a plan for a corps of light troops, London 1781); A. Emerič (The Partisan in War, London 1789).

3. ORUŽJE I NJEGOVA UPOTREBA

Tehnički napredak artiljerije nije bio značajan u drugoj polovini XVII veka. Literatura samo raščlanjava i pregrupisava ranije rezultate. Veći napredak beleži ručno vatreno oružje ali mu nedostaje naučna obrada. Krajem veka mnogo se piše o balistici na novim naučnim osnovama.

Kazimir Simjenovič, pomoćnik komandanta poljske artiljerije kako bismo danas rekli, po nalogu poljskog kralja Vladislava VI izdao je 1650 u Amsterdamu prvi deo o artiljeriji (Artis magnaе artilleriae) u kojoj obrađuje gotovo isključivo pirotehniku. Delo je jasno, dobro složeno i na visini vremena. Još u XVIII veku bilo je u dnevnoj upotrebi kao kapitalni rad artiljerije. Nažalost, drugi deo, predviđen za

³ Naziv su mu dali Francuzi: La petite guerre.

artiljerijski materijal, nije uspeo da izda. Simjenović je reč *artillerie* izvodio iz italijanskog *artigli* (kandže).

Johan Jirgenson fon Drahenfels je u svojoj ikonografiji (*Pyriotormentographia*) dao izvanredan pregled nad celokupnim artiljeriskim materijalom sredine XVII veka. Izrađena je 1655 i ostala u rukopisu.

Napomene Lajbnica o artiljeriji razbacane su po raznim njegovim delima. Godine 1670 pisao je Spinosi da bi se sa nekim novim sočivom mogao izraditi durbin koji bi ujedno bio i dalekomer.

Ernst Braun je svoj rad o artiljeriji postavio na solidne matematičke osnove (*Novissimum Fundamentum et Praxis Artilleriae*, Dancig 1682). Mihael Mit objavio je 1683 u Frankfurtu i Lajpcigu dobar pregled artiljeriskog materijala poslednje četvrti XVII veka.

Parabolična teorija kao osnova teorije gađanja probila se među vojnike najpre u Engleskoj delom Roberta Andersona (*The genuine use and effects of the gunne...*, London 1667.). Nešto kasnije je rad Fransoa Blondela iz iste oblasti (*L'art de jeter les bombes*, Pariz 1683) dobio mnogo širi publicitet.

Artiljeriska literatura XVIII veka je po obimu i značaju slabija od prethodne. To naročito važi za prvu polovinu veka. Izuzetak čini balistika koja sada mnogo napreduje.

Od interesa su memoari Švajcarca (Bernjanina) Vurstembergera o topu ostraganu koji je on izumeo 1715. Desetak godina kasnije izradio je 12 takvih topova, namenjenih uglavnom kartečnoj vatri. Za njih dobio je od svog grada 2500 kruna nagrade i pukovnički čin, s tim da ih niko nije smeo videti ni podražavati.

Početkom XVIII v. živele su još vrlo primitivne pretstave o dejstvu barutnih gasova. Bigo de Morog je prišao ovom problemu samostalno (*Essai de l'application des forces centrales aux effets de la poudre à canon*, Pariz 1757) ali ni on nije prodro u suštinu procesa. Po njemu, zapaljeni barut stvara vrtloge loptastog oblika čija se potisna snaga u određenim uslovima skuplja u centralnu silu (rezultantu).

Parabolična teorija vladala je u balistici i u početku XVIII veka, bez obzira na Ajzeka Njutona koji je približno formulisao zakon otpora vazduha (*Tractatus de motu*, 1684). Njuton je bio rešio pitanje kako se utvrđuje otpor vazduha iz date balističke krive, ali suprotan problem, kako se

određuje kriva, ostao je otvoren. Njega je rešio Ž. Bernuli ali toliko komplikovano da se nije moglo primeniti na praktičnu artiljeriju. Kasnije, 1723, je Njuton objavio svoje nove rezultate o kretanju u vazдушnom prostoru koji još uvek nisu bili sasvim tačni. Bez obzira na teoriju, profesor Artiljerijske škole u La Feru, Forest de Belidor, je izradio tablice gađanja na bazi praktičnih opita i publikovao ih u svom delu *Francuski artiljerac* (Le Bombardier francais ou nouvelle méthode pour jeter les bombes avec précision, Pariz 1731). On je takođe utvrdio da barutno punjenje koje ima $\frac{1}{3}$ težine zrna daje isti domet kao svako drugo veće. Belidorov rad je imao vrlo velikog uspeha.

Stanje dostignuto u Pruskoj sredinom XVIII veka daje rukopis poručnika Paula Jakobija, nastao između 1750 i 1754. Jakobi je 1756 napisao i jednu raspravu o rikošetiranju. U Francuskoj je artiljeriski general Žandela Valjer na osnovu kraljevog ukaza od 7 X 1732 izvršio preoružanje artiljerije. Otada kao propisni kalibri važili su topovi od 24, 16, 12, 8 i 4 funte, merzeri od 12 i 8 coli, kameni od 15 coli, a haubice od 8 coli. U doba Sedmogodišnjeg rata, o artiljeriji nas dobro obaveštava Le Blon svojim radom *Artiljerija* (L'artillerie raisonnée... Pariz 1761). Posle Sedmogodišnjeg rata pečat francuskoj artiljeriji daje Griboval. Po nalogu Šoazela on je 1764 pristupio zamašnoj organizaciji artiljerije o čemu govori *Pregled konstrukcija* (Table des constructions des principaux attirails de l'artillerie proposées et approuvées depuis 1764 jusqu'en 1789 par Mr. de Gribeauval), oštampalog u Parizu 1789 u 120 primeraka. To je artiljeriski materijal koji se proslavio u Revolucionarnim i Napoleonovim ratovima.

Bendžamin Robins stigao je dalje od Njutona i Bernulija u pirotehničkim i balističkim problemima. Njegovi *Artiljerijski principi* (Principles of gunnery, London 1742) su epohalno delo. Ipak ni njemu nije uspelo da otkrije pravu prirodu zakona o kretanju. Matematički proračuni nisu se slagali s iskustvom, najviše zbog toga što se rotacija zrna nije uzimala u obzir. Nije bio jasan ni problem sagorevanja gasova.

U drugoj polovini XVIII veka počinje naučna obrada ručnog vatrenog oružja, ali se rezultati još ne osećaju u praksi. Među radovima ove vrste treba pomenuti delo člana Petrogradske akademije J. G. Lojtmana o izoluenim puškama (Nachrich von gezogenen Büchsen... Frankfut 1752).

I u Starom veku bilo je pokušaja da se pomoću svetla prenese govor na daljinu. Eneja i Polibije govore o takvim uređajima Grka. Na taj problem pažnju XVII veka je privukao Francuz Teveno svojim delom *Opera Veterum Mathematicorum*. Englez Robert Huk izradio je 1684 prvi optički telegraf. Čitav vek kasnije (1785 — 88) Biningnus Bergstreser je objavio svoje radove o *sintematografiji* ili o problemu „korespondencija na nepreglednim daljinama”. Nižu se zatim mnogi drugi koji ulaze u narednu epohu.

Braća Mongolfje, Etjen i Žozef, izradili su 1783 prvi balon napunjen ugrijanim vazduhom i uporedo su objavili nekoliko radova o tome: *Discours sur l'aérostat* (Pariz 1783), *Mémoire sur la machine aérostatique* i *Les vouageurs aérienne* (oba Pariz 1784). U kratkom razmaku do Francuske revolucije ovaj problem obrađuju mnogi pisci u Francuskoj, Engleskoj, Italiji i Nemačkoj. Prva upotreba balona u vojne svrhe pada već u narednu epohu (1793).

4. FORTIFIKACIJA

Obimna fortifikaciska literatura tog perioda potiče najvećim delom od naučnika, najčešće iz pera univerzitetskih profesora matematike. Imajući više rutine u pisanju od ratnika i praktičara, njihov uticaj je u nauci bio značajan. Izražavao se igrom formi gde je preovladavao geometrijski elemenat na štetu taktičkog i psihološkog. Takvi se radovi mogu gotovo sasvim zanemariti jer je njihov uticaj na praksu bio neznatan.

Posle Tridesetogodišnjeg rata u fortifikaciji vlada još uvek holandska škola. Literatura je uglavnom objašnjava i popularizuje. Prvi značajniji praktičar je Alen Maneson Male (1630—1706), ratnik i graditelj, autor *Radovi Marsa* (*Les Travaux de Mars*, Pariz 1671/72). Male je eklektičar koji je pokušao da elemente mnogih autora slije u sopstveni manir. Njegovo delo u 3 knjige je imalo veliki publicitet.

Opsada Kandije je za drugu polovinu XVII veka bila isto toliko značajna fortifikaciska škola kao opsada Ostenda za prvu. Tu su se formirali neki istaknuti fortifikatori perioda. Johan Bernhard Šajther objavio je po povratku iz Kandije *Najnoviju vojnu praksu* (*Novissima Praxis Militaris* ili *Neu — Vermehrte und Verstärckte Festung — Baw, Braun-*

švajg 1672) u kojoj je dao i neke svoje ideje, naprimer, reduti na skrivenom putu. Georg Rimpler (1634 ili 1635—1683) je takođe učestvovao u odbrani Kandije i po povratku objavio *Trostruku raspravu o tvrđavama* (Ein dreyfacher Tractat von den Festungen, Nirnberg 1673), a zatim *Utvrđenu tvrđavu* (Befestigte Festung... Frankfurt 1674). Rimpler odbacuje poligonalnu trasu koja se bliži obliku kruga, a umesto nje predlaže kvadratne forme tvrđava kao što se u njegovo vreme postrojavala pešadija. Samo na uglovima predviđao je tenalje u raznim oblicima, radi flankiranja. Ideja nije sasvim nova, ali Rimpler nije verovatno znao za odnosnu literaturu. Između Šajthera i Rimplera nastala je gruba polemika u kojoj su uvrede često zamenjivale argumente. Među fortifikatorima onog vremena nije to bila retka pojava.

Holandsku fortifikaciju razvili su dalje Voban i Kuhorn. Voban (1633 — 1707) je učestvovao u svima ratovima od 1651 do 1706, u 47 opsada od kojih je 40 vodio lično. Izuzev jedne (Valansjen), gde je bio ranjen, sve su bile uspešne. Učestvovao je u 300 borbi i 8 puta je ranjen. Rekonstruisao je ili iz osnova podigao 160 tvrđava⁴. Na polju fortifikacije nije bilo čoveka sa većim iskustvom. Pisao je vrlo mnogo, ali publikovao je samo jedan rad iz nacionalne ekonomije (Dixme Royale). Njegove pismene radove čine: projekti tvrđava, memoari kako ih treba braniti i napadati i relacije o izvedenim napadima i odbranama. Projekata ima vrlo mnogo. Svi se oni odlikuju dotle nedostignutom jasnoćom i preciznošću. Kolber i Luvoa su ih izvanredno cenili.

Memoara ima takođe mnogo. Najznačajniji su: *Memoar o vođenju opsada* (Mémoire sur la conduite des sièges, 1669); *Instrukcija za odbranu* (Instruction pour la défense 1675), namenjena komandantima gradova Le Kenoa i Verdena; *Memoar o tvrđavama nove granice* (Mémoire sur les places de la nouvelle frontière, 1679) gde predlaže kako treba utvrditi severnu granicu Francuske; *Rasprava o napadu na tvrđave* (Traité de l'attque des places 1703), što predstavlja preradu gore navedenog memoara o istom predmetu. Ta rasprava sadrži Vobanovu metodu napada koju je on upotrebljavao u 30 svojih poslednjih opsada i koja je s uspehom praktikovana sve do sredine XIX veka; *O značaju Pariza za Francusku* (De l'import-

⁴ Ove cifre su po Jähnsu, II, 1439. Po drugima, (Feldzüge des Prinzen Eugen, I ser. I tom) on je iznova podigao 33 tvrđave, modernizovao 300, a upravljao sa 33 opsade.

tance dont Paris est á la France . . . 1689) gde predlaže utvrđivanje Pariza; *Rasprava o poljskoj fortifikaciji* (Traité des fortifications de campagne ou camps retranchés, 1705); *Rasprava o odbrani tvrđava* (Traité de la défense des places, 1700).

Originalni Vobanovi radovi — projekti, memoari, relacije, korespondencija — razbacani su po raznim arhivama, javnim i privatnim. On ih je sam bio grupisao u 12 svezaka pod nazivom *Mes Oisivetés*, ali su sedam od njih izgubljeni. Iako nije želeo da se njegovi radovi publikuju — nije dopuštao čak ni da se prepisuju, ipak još za njegova života javljaju se mnogi spisi na francuskom, engleskom i nemačkom koji govore o njegovim metodama. U svojim radovima Voban nigde ne govori o sistemima. Vobanove sisteme, o kojima je ranije bilo reči, formulisao je matematičar Sovera koji ga je zamenuio na položaju predsednika ispitne komisije za inženjere, a javnosti su ih predali Di Fej i De Kambre.

Kuhorn (Cochorn, 1641 — 1704) je bio savremenik i protivnik Vobanov. On se primio zadatka rekonstrukcije holandskih tvrđava koje su tako lako padale u francuske ruke. On je time uspeo da ograniči uticaj koji je Vobanov talenat imao na tok operacija. Tu je stekao veliko iskustvo koje je oformio u svom glavnom delu *Nova gradnja tvrđava* (Nieuwe Vestingbouw . . . Levarden 1685).

Kuhornov prvi manir deli odbranu na dva dela po vremenu: u prvoj fazi spoljni bastioni vode daljnu borbu i štite tvrđavu od protivničke artiljerijske vatre, a u drugoj primaju borbu unutrašnji bastioni. Drugi njegov manir je spoj tenaljne i bastione trase. Treći manir predviđa širok vodeni rov u kome se nalaze odvojeni bastioni ispred kurtine. U Holandiji su građene tvrđave samo po prvom njegovom maniru. Po drugom izgrađeni su Temišvar i Beograd.

U prvoj polovini XVIII veka ima mnogo pisaca koji se bave fortifikacijom. Uočavaju se nedostaci bastione trase — pre svega nedovoljna vatra na flankama bastiona, što dovodi do ogorčene polemike kako da se to popravi. Trase se pretrpavaju svakojakim izveštačenostima, pri čemu se vojnički elemenat sve više baca u pozadinu. Uočavaju se uglavnom dve škole — francuska i nemačka.

Francuzi se čvrsto drže Vobanovog bastionog sistema i dalje ga izgrađuju. Veliki glas je uživalo delo carskog generala G u l o n a, *Memoari o napadu i odbrani tvrđave* (Mémoires pour l'attaque et la défense d'une place, Vezel 1706). I on

je učestvovao u odbrani Kandije, pa je odande poneo mnogo utisaka o minskom ratu. On je tvorac kontraminskog sistema na 3 i 4 sprata. Ranije pomenuti Belidor je pisao mnogo i o fortifikaciji, kao veran učenik Vobanov. I on je znatno unapredio minski rat. Kormontenj je vrlo mlad uputio francuskom dvoru svoj prvi rad o fortifikaciji (*Mémoire sur les Fortifications*) koji je bez njegovog znanja otštampan u Hagu 1741. To ga je navelo da ga 1741/42 još jednom preradi. Memoar sadrži dva sistema: prvi se zasniva na Vobanovom prvom maniru, a drugi na trećem. Kormontenjov prvi manir je dugo bio klasičan obrazac francuske fortifikacije.

U međuvremenu muče se Nemci da pronađu nove trase i pri tome gube iz vida opsadnu vojnu. Početkom XVIII veka Šturm je najjači znalac fortifikacije u Nemačkoj, a i najoštriji kritičar fortifikacije XVII veka. On je interpretator Rimplera. Najznačajniji Šturmov epigon bio je Landzberg. I on je u početku bio beskompromisni pristalica tenaljne trase, ali se u kasnijim radovima vratio bastionoj. Bilo jedno ili drugo, on je množio spoljne dodatke stvarajući više pojaseva, a uporedo je smanjivao reljef. Pisao je na francuskom vrlo mnogo. Prvi njegov rad je *Fortifikacija za sve* (*Les Fortifications de tout le monde*, Hag 1712). Kasnije ga je dopunio jednim dodatkom (*Supplement*, Drezden 1740). Valrav, pruski fortifikator, izradio je mnogo tvrđava koje se bliže tenaljnoj trasi. On je autor i nekoliko projekata.

Francuzi su za bastionu trasu, Nemci pretežno za tenaljnu, ali u praksi gradi se svuda po bastionoj trasi, čak i u Nemačkoj. Samo u Pruskoj ima elemenata nemačke teorije, ali u manje izraženoj meri (Ščećin, Magdeburg).

Šezdesetih godina je u Francuskoj cvala tzv. Mezjerska škola koja je nastojala da popravi Kormontenjski sistem, ali je stala na pola puta.

Najznačajniji pisac druge polovine XVIII veka je Montalamber. On daje nov impuls fortifikaciji svojim radom *Vertikalna fortifikacija* (*Fortification perpendiculare*, 1776 — 1784) gde predlaže poligonalnu trasu sa dvostrukim pojasom odvojenih forova da bi braniočevoj artiljeriji dao nadmoćnost u vatri. On je bliži nemačkoj, nego francuskoj školi. Nemci su ga prihvatili, a Francuzi odbacili. Njegovo delo je izazvalo kritiku pristalica bastione trase na koju je on umeo da odgovori. Polemika se prenela i u doba Revolucije. Montalam-

ber je 1793 izdao sve svoje radove pod nazivom *Obrana jača od napada* (L'art défensif supérieur à l'offensif) gde je obuhvatio i svoj udeo u polemici. U svakom slučaju, Montalamberova pojasna tvrđava ukazuje na budućnost.

Do sredine XVIII veka minski rat je bio pod Gulonovim uticajem. Kasnije iskustvo su obradili Valjer i Orm u delu *Nov sistem za odbranu tvrđava sredstvom protivmina* (Nouveau Système sur la Manière de défendre les places par le moyen des Contremines, Frankfurt 1744). Do kraja perioda ređaju se mnogi radovi iste vrste. Minski rat je bio ušao u modu.

U drugoj polovini XVIII veka pojavljuje se poljska fortifikacija kao posebna naučna disciplina. Dotle se ona obrađivala zajedno sa kastramentacijom. Voban ju je prvi obrađio samostalno (1705). Od narednog dela ove vrste deli ga čitava generacija. Napisao ga je Klerak: *Poljski inženjer ili rasprava o prolaznoj fortifikaciji* (L'Ingénieur de campagne ou Traité de la Fortification passagère, Pariz 1749), koje je ubrzo prevedeno na nemački i engleski. Za njim o tome pišu mnogi drugi.

IZVORI I LITERATURA

I. DREVNI ISTOK

- Avdijev V. I.*, Vojennaja istorija drevnogo Egipta, I. Moskva 1948.
- Avdijev V. I.*, Istorija starog Istoka (prevod sa ruskog izdanja 1948 od M. Markovića), Beograd 1952.
- Barre Duparq E.*, Historie de l'art de la guerre, Pariz 1860
- Berneck K. G.*, Die Welt in Waffen, I, Lajpcig 1868.
- Bon G.*, Les civilisations de l'Inde, Pariz 1887.
- Contenau G.*, La civilisation phénicienne, Pariz 1949.
- Delaporte L.*, Les Hittites, Pariz 1936.
- Dunbar G.*, History of India, I-II, London 1949.
- Erman A.*, Ägypten und ägyptisches Leben in Altertum, Tübingen 1887.
- Franke O.*, Geschichte des chinesischen Reiches, I — V, Berlin — Lajpcig 1939—1952.
- Fuller J. F. C.*, The Decisive Battles of the Western World, I, London 1954.
- Hall H. R.*, Ancient History of the Near East, London 1952.
- Herodot.*, Povijest, knj. I — 4, (prevod A. Musića), Zagreb 1887.
- Hunger J.*, Heerwesen und Kriegführung der Assyrer, Lajpcig 1911.
- Jähns M.*, Atlas zur Geschichte des Kriegswesens, Berlin 1878.
- James D.*, The Rise and Fall of the Japanese Empire, London 1951.
- Junker H.* — *Delaporte L.*, Die Völker des Antiken Orients, Frajburg 1933.
- Justi F.*, Geschichte des alten Persiens, Berlin 1879.
- Kenneth Scott Latourette*, A Short History of the Far East, Njujork 1947 (sa iscrpnom bibliografijom).
- King L. W.*, A History of Sumer and Akad, 1910.
- *Ksenofon*, Izabrani spisi, I deo, (prevod S. Senca), Zagreb 1898.
- Lefmann S.*, Geschichte des alten Indiens, Berlin 1890.
- Lenjin V. I.*, O državi, Beograd 1948.
- Letourneau Ch.*, La guerre dans les diverses races humaines, Pariz 1895.

- Majumdar R. C. — Raychaudhuri H. C.*, An Advanced History of India, I (Ancient India), London 1951.
- Manojlović G.*, Povijest staroga Orijenta, knjiga I, Zagreb 1923.
- Marković Č.*, Zakonik Hamurabija, Beograd 1925.
- Marselli N.*, La guerra e la sua storia I—II, Rim.
- Maspéro G.*, Poviest iztočnih naroda u starom vieku (prevod s francuskog G. Manojlovića), Zagreb 1883.
- Maspéro G.*, Au Temps de Ramsès et d'Assourbanipal, Pariz 1930.
- Meyer E.*, Geschichte des alten Aegyptens, Berlin 1887.
- Meyer E.*, Reich und Kultur der Chetier, Berlin 1914.
- Mihnević N. P.*, Istorija ratne veštine (prevod s ruskog od N. Kovačevića — Graovskog), Cetinje 1908.
- Moscatti S.*, Nuovi aspetti della cronologia dell'antico oriente anteriore (referat na Desetom međunarodnom kongresu istoriskih nauka), Firenca 1955.
- Murdoch J.*, A History of Japan I-III, Kobe, London 1903—1926.
- Petrie W. M. F.*, History of Egypt II-III, 1899, 1905.
- Pietschmann R.*, Geschichte der Phönizier, Berlin 1889.
- Rawlinson G.*, Egypt and Babylon, London 1885.
- Razin E. A.*, Istorija vojnoga iskusstva, I, Moskva 1955.
- Schmitthenner P.*, Krieg und Kriegführung im Wandel der Weltgeschichte, Potsdam 1930.
- Stade B.*, Geschichte des Volkes Israel, I, Berlin 1887.
- Strokov A. A.*, Istorija vojnoga iskusstva, I, Moskva 1955.
- Sun Cu Vu.*, Veština ratovanja, Beograd 1952.
- Winckler H.*, Geschichte Babyloniens und Assyriens, Lajpcig 1892.
- Xénophon*, Cyropédie (prevod L. Humbert-a), Pariz 1889.

II. GRČKA

- Arijan*, Aleksandrova vojna (Anabaza), prevod M. Stahuljka, Zagreb 1952.
- Barbagallo C.*, Le déclin d'une civilisation (prevod s italijanskog od G. Bourgin-a), Pariz 1927.
- Bauer A.*, Die griechischen Kriegsaltertümer, Nerdlingen 1886.
- Beloch J.*, Griechische Geschichte, Strazbur 1893—1899.
- Berneck K. G.*, Geschichte der Kriegskunst, Berlin 1867.
- Bevan E.*, Histoire des Lagides (prevod sa engleskog od E. I. Lévy), Pariz 1934.
- Cary M.*, A History of the Greek World from 323 to 146 B. C., London 1932.
- Cary M.*, The Geographic Background of Greek and Roman History, Oksford 1949.
- Curteis A.*, Rise of Macedonian Empire, London 1913.
- Curtius E.*, Histoire Grecque I (prevod s nemačkog od Bouché — Leclercq-a), Pariz 1883.
- Curtius Rufus Q.*, Geschichte Aleksanders des Grossen (prevod s latinskog od W. Felsing-a), Lajpcig, Reclam.
- Daniels E.*, Geschichte des Kriegswesens, I, Lajpcig 1910.
- Delbrück H.*, Die Perserkriege und Burgunderkriege, Berlin 1887.

- Delbrück H.*, Geschichte der Kriegskunst, I, Berlin 1920.
- Dörpfeld W.*, Troja und Ilion, Atina 1902.
- Droysen J. G.*, Herwesen und Kriegführung der Griechen, Frajburg 1889.
- Droysen J. G.*, Geschichte Alexanders des Grossen, Berlin 1917 (6. izdanje).
- Durić M.*, Istorija starih Grka do smrti Aleksandra Makedonskog u odabranim izvorima, Beograd 1955.
- Engels F.*, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Zagreb 1945.
- Evans A.*, Essai de classification des époques de la civilisation Minoenne, London 1906.
- Fergusson W. S.*, Greek Imperialism, London 1913.
- Geyer F.*, Alexander der Grosse und die Diadochen, Lajpcig 1025.
- Glötz G.*, La civilisation égéenne, Pariz 1952.
- Gregor J.*, Alexander der Grosse, Minhen 1940.
- Grote K.*, Das griechische Söldnerwesen der hellenistischen Zeit, Berlin 1908.
- Grundy G. B.*, The great Persian War and its Preliminaries, London 1901.
- Grundy G. B.*, Thucydides and the History of his Age, I i II deo, Oksford 1948.
- Guhl E.* — *Korner W.*, The Life of Greeks and Romans (prevod s nemačkog trećeg izdanja), London.
- Herodot.* Povijest, II deo (prevod A. Musića), Zagreb 1888.
- Hertzberg G. F.*, Geschichte von Hellas und Rom, Berlin 1879.
- Homerova Ilijada*, prevod T. Maretića, Zagreb 1948.
- Homerova Odiseja*, prevod T. Maretića, Beograd 1904.
- Jähns M.*, Geschichte der Kriegswissenschaften, I, Minhen 1889.
- Kornelije Nepot.* Knjiga o odličnim vojskovođama tuđih naroda (prevod M. J. Majznera), Beograd 1911.
- Kromayer J.*, Antike Schlachtfelder in Griechenland, I — II, Berlin 1903, 1907.
- Kromayer J.* — *Veith G.*, Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer, Minhen 1928.
- Ksenofon*, Izabrani spisi (prevod S. Senca i M. Kuzmića), Zagreb 1899.
- Lesquier J.*, Les institution militaire de l'Égypte sous les Lagides, Pariz 1911.
- Mering F.*, Ogledi iz istorije ratne veštine, Beograd 1955.
- Meyer E.*, Geschichte des Altertums, Stuttgart, Berlin 1884—1902.
- Mohr E.*, Von Miltiades bis Ludendorff, Frankfurt na Majni 1940.
- Moreno G.*, Storia militare, I, Modena 1892.
- Nikolić V.*, Bitka kod Kunakse, Beograd 1904.
- Oman C. W. C.*, History of Geece to Death of Alexander, London 1890.
- Oman C. W. C.*, History of Geece to Death of Alexander, London 1891.
- Plutarh.* Životopisi znamenitih Grka (prevod Stjepana Senca), Zagreb 1892.

- Plutarh*, Aleksandar Makedonski i Gaj Julije Cezar (prevod M. Đurića), Novi Sad 1950.
- Preston R. Wise S.* — *Werner H.*, Men in Arms, Njujork 1956.
- Ridgeway W.* The Early Age of Greece, I—II, Kembridž 1901.
- Roloff G.*, Probleme aus der griechischen Kriegsgeschichte, Historischen Studien 39/1904.
- Rüstow W.*, Geschichte, der Infanterie, Nordhauzen 1864.
- Rüstow W.* — *Köchly H.*, Geschichte des griechischen Kriegswesens, Aarau 1852.
- Rüstow W.*, *Köchly H.* Griechische Kriegsschriftstellern, Lajpcig 1853—1855.
- Schliemann H.*, Troja, London 1884.
- Schwarz F.*, Alexander des Grossen Feldzüge in Turkestan, Minhen 1893.
- Spaulding—Nickerson—Wright*, Warfare, Vašington 1937.
- Svečin A.*, Evolucija vojennoga iskusstva, I, Moskva — Lenjin-grad 1927.
- Tarn W. W.*, Hellenistic Military and Naval Developments, Kembridž 1930.
- Thomson G.*, Studies in Ancient Greek Society, The Prehistoric Aegean, London 1954.
- Thukydides*, Geschichte des Peloponesischen Krieges. (prevod A. Wahrmund-a). I—II, Berlin.
- Weigall A.*, Alexandre (prevod s engleskog), Pariz 1934.
- Wilamowitz — Moellendorf U.*, Homerische Untersuchungen, Berlin 1884.
- Woodhouse, W. J.*, King Agis of Sparta, Oksford 1933.
- Xénophon*, Cyropédie et Retraite des dix — mille (francuski prevod de Gail-a), Pariz 1889.
- Xenophons* Griechische Geschichte (prevod K. Wernicke-a), Lajpcig 1899.

III. RIM

- Bailly A.*, Giulio Cesare (ital. prevod od Giuseppe Morelli-a), Firenze 1933.
- Bang M.*, Die Germanen im römischen Dienst, Berlin 1906.
- Bennet Ch.*, Caesar's Gallic War, Boston 1903.
- Berversdorf G.*, Die Streitkräfte der Karthager und Römer im zweiten punischen Kriege, Berlin 1910.
- Brady S. G.*, Caesar's Gallic Campaigns, Herisburg, 1952.
- Brandis G.*, Julius Caesar (nemački prevod od E. Magnus-a), I—II, Berlin 1952.
- Burckhardt J.*, Die Zeit Constantins des Grossen, Beč.
- Cezar G. J.*, Galski i gradanski rat (prevod Kolomana Raca), Zagreb 1897.
- Colin J.*, Annibal en Gaule, Pariz 1904.
- Colin J.*, Les grandes batailles de l'histoire, Pariz 1915.
- Cornelius F.*, Cannae, Lajpcig 1932.
- Coussin P.*, Les armes romaines, Pariz 1926.
- Delbrück H.*, Geschichte der Kriegskunst, II. Die Germanen, Berlin 1921.

- Ferrero G.*, *Grandezza e decadenza di Roma*, Milano 1907.
- Francisci de P.*, *La comunità sociale e politica romana primitiva* (referat na Desetom međunarodnom kongresu istoričara), Firenca 1955.
- Fröhlich F.*, *Das Kriegswesen Cäsars*, Cirihi 1891.
- Fuchs J.*, *Hannibals Alpenübergang*, Beč 1897.
- Frank T.*, *Roman Imperialism*, Njujork 1914.
- Friedländer L.*, *Sittengeschichte Roms*, Beč 1934.
- Gaj Salustije Krisp*, *Jugurtin rat* (prevod L. Perovića) Beograd 1926.
- Gibbon E.*, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, — I—VII, Oksford 1925.
- Gregorovius F.*, *Glanz und Untergang Roms*, Berlin 1932 (doba Hadrijana).
- Grenier A.*, *Les Gaulois*, Pariz 1945.
- Grosse R.*, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920.
- Hertzberg G. F.*, *Geschichte des römischen Kaiserreiches*, Berlin 1880.
- Homo L.*, *Les institutions politiques romaines*, Pariz 1927.
- Jähns M.*, *Heeresverfassungen und Völkerleben*, Berlin 1885.
- Kromayer J.* — *Veith G.*, *Antike Schlachtfelder in Italien und Afrika*, I—II, Berlin 1912.
- Liddell Hart*, *Die Taten des Publius Cornelius Scipio Africanus* (prevod sa engleskog), Minhen 1938.
- Meyer E.*, *Caesars Monarchie und das Principat des Pompejus*, Stuttgart 1922.
- Momsen Th.*, *Römische Geschichte*, I—V, Berlin 1854—1885.
- Napoléon III*, *Histoire de Jules César*, I—II, Pariz 1865.
- Pais E.*, *Storia di Roma durante la guerra punica*, I—II, Torino 1935.
- Pallottino M.*, *La civilisation étrusque* (prevod sa italijanskog od R. Bloch-a), Pariz 1949.
- Pastenaci K.*, *Die Kriegskunst der Germanen*, Lajpcig.
- Plutarhovi izabrani životopisi*, II (prevod S. Senca), Zagreb 1891
- Polybe*, *Histoire* (franc. prevod od Thuillier-a sa Follard-ovim nomenama) Amsterdam 1774.
- Rüstow W.*, *Heerwesen und Kriegführung C. Julius Cäsars*, Nordhauzen 1862.
- Rüstow W.*, *Cäsar's gallischer Krieg* (Atlas), Stuttgart.
- Scala E.*, *Storia delle fanterie italiane*, I, *Le fanterie di Roma*, Rim 1950.
- Schubert R.*, *Geschichte des Pyrrhus*, Kenigsberg 1894.
- Scullard H. H.*, *Scipio Africanus in the Second Punic War*, Kembriđž 1930.
- Seek O.*, *Geschichte des Unterganges der antiken Welt*, I—VI, Stuttgart 1921.
- Serre*, *Études sur l'Histoire Militaire et Maritime des Grecs et des Romains*, Pariz 1888.
- Seston W.*, *Faits politiques, armées, finances* — *Die Konstantinische Frage*, referat na Desetom međunarodnom kongresu istoričara). Firenca 1955.

Stoffel E., La guerre civile, Pariz 1887.

Stoffel E., Guerre de César et Ariovist, Pariz 1890.

Sueton, Die 12 Cäsaren (prevod Adolfa Stahr-a), Berlin 1922.

Tacit Kornelije, Manja djela (prevod M. Šrepela), Zagreb 1889.

Tacit Kornelije, Povijest rimskih careva (prevod Pažura). Varaždin 1903.

Tacitus Cornelius, Germania (nem. prevod od Eugena Fehrle-a), Minhen 1929.

Tacitus Cornelius, Die Historien (nem. prevod W. Botticher-a) Lajpcig.

Tit Livije, Povijest rimska, knj. I, 2, 21, 22 (prevod F. Pažura), Varaždin.

Tit Livije, Povijest rimska, izabrani delovi iz knj. III, IV i VI (prevod F. Pažura), Varaždin 1906.

Vegecije, Rasprava o vojnoj veštini, Beograd 1954.

Veith G., Geschichte der Meldzüge C. Julius Caesars, Beč 1906.

Warde Fowler W., Jules César (prevod s engleskog od L. Rambert-a), Pariz 1931.

IV. SREDNJI VEK

Babinger F., Mehmed der Eroberer und seine Zeit, Minhen 1953.

Barckhausen J., L'Empire Jaune de Genghis — Khan (prevod s nemačkog od G. Montador-a), Pariz 1942.

Brion M., De César à Charlemagne, Pariz 1949.

Brockelmann C., Histoire des peuples et des états islamique (prevod s nemačkog od M. Tazerout-a), Pariz 1949.

Cox G. W., The Crusades, London 1923.

Creasy E. S., Fifteen Decisive Battles of the World, London.

Čorović V., Historija Bosne I, Beograd 1940.

Dahn F., Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker, I—II, Berlin 1881—1889.

Daniels E., Geschichte des Kriegswesens, II Berlin 1927.

Danilo arhiepiskop, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih (prevod L. Mirkovića), Beograd 1935.

Delbrück H., Geschichte der Kriegskunst, III, Berlin 1907.

Denis E., Huss et la guerre des Hussites, Pariz 1878.

Diehl Ch., La civilisation balkanique à l'époque byzantine, Revue internationale des études balkaniques 3—4 (1938).

Dil Š., Istorija Vizantijskog Carstva (prevod s francuskog R. Petrovića) Beograd 1933.

Dinić M., Dva savremenika o boju na Kosovu, Glas CLXXVII.

Durik N., Husitské vojinství, Prag 1954.

Đurđev B., Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma — timarskog-spahiskog uredenja, Godišnjak Istoriskog društva B i H, Sarajevo 1949.

Đurđev B., O vojnicima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1947.

Elezović G., Boj na Kosovu 1389 g. u istoriji Mula Mehmeda Nešrije, Brastvo XXXI, 1940.

Emerhalis, Bitka kod Ankare (prevod N. Rakočevića) Beograd 1937.

Engel J. Ch., Geschichte des Ungrischen Reichs, I—III, Beč 1813.

- Finlay G.*, History of the Byzantine Empire, London 1906.
- Frauenholz E.*, Das Heerwesen der germanischen Frühzeit, des Frankenreiches und des ritterlichen Zeitalters, Minhen 1935.
- Frauenholz E.*, Das Heerwesen der Schweizer Eidgenossenschaft, Minhen 1936.
- Galitzin N. S.*, Allgemeine Kriegsgeschichte des Mittelalters (prevod sa ruskog od Streccius-a) I—II, Kasel, 1880.
- Geusan A.*, Geschichte der Belagerung Wiens durch den König Mathias von Ungarn, Beč 1805.
- Gleichen — Russwurm A.* — *Wencken F.*, Kultur und Sittengeschichte, Beč—Hamburg—Cirih.
- Grafenauer B.*, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, Zgodovinski časopis 1950, 1—4.
- Grafenauer B.*, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952.
- Grafenauer B.*, Vprašanje konca Koceljeve vlade v Spodnji Panoniji, Zgodovinski časopis 1952—53, (Kosov Zbornik).
- Grafenauer B.*, Kronološko vprašanje selitve Južnih Slovanov, Zbornik filozofske fakultete v Ljubljani II, 1955.
- Grekov B.* — *Jakubovski A.*, La Horde d'or (prevod s ruskog od F. Thuret-a), Pariz 1939.
- Halphen L.*, Les Barbares, Paris 1936.
- Hammer J.*, Geschichte des osmanischen Reiches, I—II, Pešta 1834.
- Hertzberg G. F.*, Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches, Berlin 1883.
- Hitti Ph. K.*, The Arabs, London 1956.
- Huizinga, Le déclin du moyen âge* (prevod s holandskog od J. Bartin-a), Pariz 1932.
- Istorija Naroda Jugoslavije*, I, Beograd 1953 (u redakciji B. Grafenauera, D. Perovića i J. Šidaka).
- Jireček K.*, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876.
- Jireček K.*, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879.
- Jireček K.*, Istorija Srba I—II, (preveo i dopunio J. Radonić), Beograd 1952.
- Johnson A. H.*, The Normans in Europe, London 1910.
- Jovanović Lj.*, Rasprava J. Miškovića o Boju Kosovskom, Beograd 1891.
- Julien Ch. A.*, Histoire de l'Afrique du Nord, I — II, Pariz 1952—1956.
- Juškov S.*, Prilog problemu o dofeudalnoj („barbarskoj”) državi (prevod iz Voprosi istoriji br. 7/1947), Zagreb 1948.
- Kling G.*, Die Schlacht bei Nikopolis, Berlin 1906.
- Köhler G.*, Die Schlachten von Nicopoli und Varna, Breslau 1882.
- Köhler G.*, Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit, I—III, Breslau 1886—1887.
- Konstantinović M.*, Istorija ili ljetopisi turski spisani oko 1490 (prevod J. Šafarika) Glasnik XVIII.
- Kos F.*, Građivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I—III, Ljubljana 1902.
- Kos M.*, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1933.
- Kovačević Lj.*, Vuk Branković, Godišnjica X (1888).

- Liebenau Th.*, Die Schlacht bei Sempach, Lucern 1886.
Lot F., Les invasions germaniques, Pariz 1945.
Lot F., l'art militaire et les armées au moyen âge, I i II, Pariz 1946.
Lütзов C., The Hussite Wars, London 1914.
Machiavelli N., Il principe, dell'arte della guerra ed altri scritti politici, Milano.
Maretić T., Slaveni u davnini, Zagreb 1889.
Marshall Smith Ch., Les expéditions des Normands (prevod s engleskog od R. Turgis-a), Pariz 1941,
Maurer Ch. F., Entscheidungsschlachten der Weltgeschichte, Lajpcig 1882.
Michaud J. F., Histoire des croisades, Pariz 1877.
Mirković L., Stare srpske biografije XV i XVII v, Beograd 1936.
Mišković J., Kosovska bitka, Ratnik 1889—90.
Mišković J., Kosovska bitka (odgovor Lj. Jovanoviću).
Mohr F., Die Schlacht bei Rosebeke, Berlin 1906.
Niederle L., Manuel de l'antiquité slave, I—II, Pariz 1923—26.
Novaković S., Narodne tradicije i kritička istorija, Otadžbina V (1880).
Novaković S., Pronijari i baštinici, Glas I (1887).
Novaković S., Selo, Glas XXIV.
Novaković S., Stara srpska vojska, Beograd 1893.
Novaković S., Srbi i Turci XIV i XV veka, Beograd 1893.
Novaković S., Zakonik Stefana Dušana, Beograd 1898.
Olesnicki A., Turski izvori o Kosovskom boju, Glasnik SND, XIV, 1934.
Oman Ch., A History of the Art of War, London 1898.
Ostrogorski G., Istorija Vizantije, Beograd 1947.
Rački F., Boj na Kosovu, Rad XCVII, 1889.
Radojčić N., Kosovski boj Njiva I (13—14, 1921).
Radonić J., Zapadna Evropa i balkanski narodi, Novi Sad 1905.
Runciman S., La civilisation byzantine (prevod s engleskog od E. J. Lévy-a), Pariz 1934.
Ruvarac I., O knezu Lazaru, Novi Sad 1887.
R. V., La bataille de Morat, Revue militaire suisse, 1924—25.
Zbornik Žižkuv, Prag 1924.
Schlumberger G., Expedition des „Almogavares” ou routier catalans en Orient, Pariz 1902.
Schlumberger G., Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les Turcs, Pariz 1935.
Schurz H., Die Janitscharen, Preussische Jahrbücher tom 112 (1903).
Solovjev S. M., Istorija Rosiji, Petrograd.
Spuler B., Geschichte der islamischen Länder, VII — 2 sv. Leiden
- 1952 — 53.
Stanojević St., Balkansko Poluostrvo do VII veka, Novi Sad 1903.
Stanojević St., Kolonizacija Slavena na Balkanskom Poluostrvu, Novi Sad 1906.
Stanojević St., Istorija srpskog naroda, Beograd 1910.
Stojanović Lj., Spomenik III.
Šišić F., Bitka kod Nikopolja, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1896.
Šišić F., Kralj Koloman i Hrvati, Zagreb 1907.

- Šišić F., Povijest Hrvata u vreme narodnih vladara, Zagreb 1925.
 Tischendorf P. A., Das Lehnswesen in den moslimischen Staaten, Lajpcig 1872.
 Tunis E., Weapons, Klivlend — Njujork 1954.
 Udalcov A. D., Porijeklo Slovena (prevod iz Voprosi istoriji br. 7 (1947), Zagreb 1948.
 Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Beograd 1955 (izd. SAN).
 Vlahov D., Kroz istoriju makedonskog naroda, Zagreb 1949.
 Winkelmann E., Geschichte der Angelsachsen, Berlin 1883.
 Winter G., Geschichte des Dreissigjährigen Krieges, Berlin 1893.
 Wodsack F., Die Schlacht bei Kortryk, Berlin 1905.
 Wulf M., Die hussitische Wagenburg, Berlin 1889.
 Wulf M., Hussitisches Kriegswesen, Preussische Jahrbücher, maj 1892 (sv. 69).
 Zlatarski V., Istoreja na Blgarskata država prez srednite vekove, I—III, Sofija 1918—1940.

V. NOVI VEK

- André L., Michel Le Tellier et l'organisation de l'armée monarchique, Pariz 1906.
 Anger G., Geschichte der k. k. Armee, I—II, Beč 1886—7.
 Archenholtz J. W., Geschichte des Siebenjährigen Krieges, Lajpcig 1904 (prvo izdanje 1789).
 B..., Examen critique des quatre dernières campagnes de Turrenne, Pariz 1839.
 Bauer E., Hrvati u Tridesetogodišnjem ratu, Zagreb 1941.
 Baumgarten, Geschichte Karls V, Stuttgart 1885.
 Belcher H., The First American Civil War, I—II, London 1911.
 Bernhardt Th., Friedrich der Grosse als Feldherr, I — II, Berlin 1881.
 Beskrovnij L. G., Hrestomatija po ruskoj voennoj istorij, Moskva 1947.
 Blanchard C., Guerre d'Amérique, Pariz 1881 (dnevnik operacija fr. korpusa).
 Blok P. I., Geschichte der Niederlande, Gota 1902—1910.
 Bonnet des Tuves, Kollin — Austerlitz, Saint Privat — Leuthen, Pariz 1893.
 Brückner A., Peter Der Grosse, Berlin 1879.
 Carlyle Th., The History of Frederik II, I — VI, London 1858—65.
 Chassin L. — M., Anthologie des classiques militaires français, Pariz 1950.
 Clausewitz C., Hinterlauene Werke, X, Berlin 1837.
 Cole D. H. — Priestley E. C., An Outline of British Military History 1660—1937, London 1937.
 Černov A. B., Vooružennije sili ruskogo gosudarstva, v XV — XVII v., Moskva 1954.
 Čulinović F., Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb 1951.
 Daniels E., Geschichte des Kriegswesens, III — V, Lajpcig 1911

- Delbrück H., Geschichte der Kriegskunst, IV Neuzeit, Berlin 1920.
 Delaborde, L'expedition de Charles VIII en Italie, Pariz 1888.
 Deuticke K., Die Schlacht bei Lützen, Gisen 1917.
 Durman M., Hrvatska seljačka buna 1573, Zagreb 1936.
 Engels F., Nemački seljački rat, Beograd 1950.
 Essenwein A., Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen, Lajpcig
 1872—77.
 Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoien, I — XX, Beč 1876 —
 1891 (izd. austr. Kriegsarchiv-a).
 Firth C. H., Cromwells Army, London 1902.
 Fischer G., Die Schalcht bei Novara, Berlin 1908.
 Fortescue J. W., A History of the British Army, I — III, London
 1899 — 1902.
 François M., Rossbach — Iéna — Waterloo, Pariz.
 Frauenholz E., Das Heerwesen des Reiches in der Landsknechts-
 zeit, Minhen 1937.
 Fuller J. F. C., Armament and History, Njujork 1945.
 Fuller J. F. C., The Decisive Battles of the Western World, II
 London 1955.
 Galitzin N. S., Allgemeine Kriegsgeschichte der Neuzeit (prevod s
 ruskog od Eichwald-a), I—III, Kasel 1874—1882.
 Gatti B., Allgemeine und Kriegsgeschichte III, Beč 1886.
 Gindely A., Geschichte des Dreissigjährigen Krieges, I—IV, Prag
 1869 — 80.
 Gottschalk F., Die Feldzüge Friedrich des Grossen im Siebenjäh-
 rigen Kriege, Lajpcig 1858.
 Grafenauer B., Boj za staro pravdo, Ljubljana 1944.
 Haintz D., Von Novara bis La Motte, Berlin 1912.
 Hammer J., Geschichte des osmanischen Reiches, II, Pešta 1834.
 Harkensee H., Die Schlacht bei Marignano, Getingen 1909.
 Hartinger H., Hrvatsko — slovenska seljačka buna godine 1573,
 Osijek 1911.
 Havemann W., Geschichte der italienisch — französischen Kriege
 von 1494 bis 1516, Getingen 1833 — 35.
 Heilmann J., Die Kriegskunst der Preussen unter Fridrich dem
 Grossen, Lajpcig 1852.
 Hietzinger K. B., Statistik der Militärgrenze des österreichischen
 Kaisertums, I — II, Beč 1817 — 1823.
 Hostinck J., Die k. k. Militärgrenze, I — II, Beč 1861.
 Istorija Srednjeg veka u redakciji A. D. Udalcova, J. A. Kosmin-
 skog i O. L. Vajnštajna (prevod s ruskog M. Markovića i T. Božića),
 Beograd 1950.
 Jameson J. F., The American Revolution Considered as a Social
 Movement, Prinnton 1926.
 Jähns M., Geschichte der Kriegswissenschaften II — III, Minhen
 1890 — 91.
 Jähns M., Entwicklungsgeschichte der alten Trutzwaffen, Berlin
 1899.
 Jomini, Histoire critique et militaire des guerres de Frédéric II, I —
 III, Pariz 1818.
 J. v. H., Kriegsgeschichte, II, Darmštat 1868.

- Kidrič Fr., Oblega Sigeta v sodobnem hrvaškem opisu, Časopis za zgodovino in narodopisje, IX (1912), 1 — 4.
- Klaić V., Povijest Hrvata, II — III, Zagreb 1911.
- Kopitsch P., Die Schlacht bei Bicocca, Berlin 1909.
- Kriegsjahr (Das) 1683, Beč 1883 (izd. austr. Kriegsarchiv-a).
- Laubert M., Die Schlacht bei Kunnersdorf, Berlin 1759.
- Lestien, Armées et guerre d'autrefois (École Supérieure de Guerre), 1927 — 28.
- Linnebach K., Deutsche Heeresgeschichte, Hamburg 1935.
- Lopašić R., Spomenici Hrvatske Krajine I — III (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 15, 16, 28), Zagreb 1884 — 1889.
- Marselli N., La guerra e la sua storia, III deo, Rim.
- Maslovski D. F., Die russische Armee im Siebenjährigen Kriege (prevod s ruskog), Berlin 1893.
- Mathieu H., Histoire militaire (École d'Application d'Artillerie), 1925.
- Mering F., Istorija Nemačke, Beograd 1951.
- Meynert H., Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in den verschiedenen Ländern der österreichischen Monarchie, I — IV, Beč 1852 — 1854.
- Migent, Rivalité de Charles — Quint et de Francois 1er, Pariz 1875.
- Montù C., Storia della artiglieria italiana, I — II, Rim 1932.
- Montecuccoli R., Ausgewählte Schriften, I—IV, Beč 1899 — 1900 (izd. austr. Kriegsarchiv-a).
- Napoléon III, Du Passé et de l'Avenir de l'Artillerie, Pariz 1856.
- Nell M., Die Landsknechte, Berlin 1914.
- Olesnicki A., Tko nosi odgovornost za poraz turske vojske kod Siska, Vjestnik hrv. arh. društva, XXII — XXIII, 1941 — 42.
- Oman Ch., The Great Revolt of 1381, Oksford 1906.
- Opitz W., Die Schlacht bei Breitenfeld, Lajpcig 1892.
- Ortwein von Molitor J., Die Kriegsgerichte und Militärstrafen im neunzehnten Jahrhundert, Beč 1855.
- Österreichischer Erbfolgekrieg, I — VIII, Beč 1896 — 1905 (izd. austr. Kriegsarchiv-a).
- Österreichische militärische Zeitschrift, VII, 1827 (Zrinis Vertheidigung in Szigeth); XII, 1821 (Gleichzeitiger Originalbericht über die Begebenheiten des Türkenkrieges in den Jahren 1592 und 1593).
- Overstraeten R., Des principes de la guerre á travers les âges, I — II, Brisel 1926.
- Pagès G., La guerre de Trente ans, Pariz 1949.
- Pekař J., Valdštejn, I — II, Prag 1933 — 1934.
- Rachfahl F., Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand, Hale 1906 — 1908.
- Rački F., Grada za povijest Hrvatsko-slovenske seljačke bune godine 1573, Starine 7 i 8, Zagreb 1875—1876.
- Richert E., Die Schlacht bei Guingate, Berlin 1907.
- Ritter M., Deutsche Geschichte in Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges, I — III, Stuttgart 1889 — 1905.
- Roloff G., Moritz von Oranien und die Begründung des modernen Heeres, Preussische Jahrbücher III, 1903.

- Roots of Strategy*, kolekcija vojnih klasika, izdao Th. R. Phillips, Herisburg 1940.
- Rosetto V., *L'arte bellica*, Milano 1925.
- Rüstow W., *Untersuchungen über die Organisation der Heere*, Bazel 1868.
- Sarawu Ch., *Die Feldzüge Karl's XII*, Lajpcig 1881.
- Schlesische Krieg (Der erste)*, I — III, Berlin 1890 — 93 (izd. nem. Generalštaba).
- Schlesische Krieg (Der zweite)*, I — III Berlin 1893 (izd. nem. Generalštaba).
- Schmidt R., *Die Entwicklung der Feuerwaffen*, Safhauzen 1868.
- Schröder G., *Der Kampf um Wien 1805*, Berlin 1883.
- Schwicker J. H., *Geschichte der österreichischen Militärgrenze*, Beč 1883.
- Siebenjährige Krieg (Der)*, I — XII, Berlin 1901 — 13, (izdanje nemačkog Generalštaba).
- Siebenjährige Krieg (Der)*, Charakteristik der wichtigsten Ereignisse, I — II, Berlin 1802.
- Siedersleben F., *Die Schlacht bei Ravenna*, Berlin 1907.
- Smičiklas T., *Poviest Hrvatska*, I—II, Zagreb 1882.
- Spomenik XXX, Beograd 1898.
- Sporschil J., *Der Dreissigjährige Krieg*, Braunšvajg 1855.
- Starine XIX, Zagreb 1887.
- Šišić F., *Seljačka buna od 1573*, Jugoslavenska knjiva, Zagreb 1923.
- Taysen A., *Zur Beurtheilung des Siebenjährigen Krieges*, Berlin 1882.
- Telpuhovskij B. S., *Severnaja vojna*, Moskva 1946.
- Thierbach, *Die geschichtliche Entwicklung, der Handfeuerwaffen*, Drezden 1886.
- Thom R., *Die Schlacht bei Pavia*, Berlin 1907.
- Tuetey L., *Les officiers sous l'ancien régime, nobles et routuriers*, Pariz 1908.
- Utješenić — Ostrožinski O., *Die Militärgrenze und ihre Verfassung*, Beč 1861.
- Valvasor J. W., *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Ljubljana oko 1600.
- Vandervelde, *La tactique appliquée au terrain*, III deo, Brisel 1875.
- Vaniček F., *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I—IV, Beč 1875.
- Wallace W. M., *Appeal to Arms, A Military History of the American Revolution*, Njujork 1951.
- Weiss G. B., *Maria Teresa e la guerra di successione austriaca* (prevod s nemačkog), Venecija 1865.
- Weygand, *Turnne*, Pariz 1940.
- Weygand, *Histoire de l'Armée Française*, Pariz 1938.
- Wrede A., *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*, I — V, Beč 1890 — 1903.
- Zastrow A., *Geschichte der beständigen Befestigung*, Lajpcig 1854.
- Der Etsatz von Wien, Berlin 1883.

INDEKS IMENA

A

- Abarka 799,
Abasidi 329
Abe de Sen Pjer (Abbé de Sa-
int Perre) 798
Abid 18, 19
Abu Bekr 327
Abvil (Abbeville) 417
Ad Decim 260
Adalija 395
Adrijanopolj 239, 240, 268, 292,
300, 315, 325
Aduatučani 213, 216
Adžnadajn 328
Aecije 236, 284, 285, 286
Afganistan 55, 56, 137, 456
Afranije 222
Agamemnon 75
Agatija 254, 264, 265, 276
Agendik (Sans) 217, 218
Agezilaj 117, 119, 124, 156
Agis 111, 115
Agram (Hagram) 54
Agri (Siris) 168
Agrigent 172
Agunt 302
Ahaja 77, 83
Ahejci (Danajci) 73, 75, 77
Ahen (Achen) 306, 753
Ahmet Keprili (Köprülü) 712, 713
Aistulf 272
Ajnzideln (Einsiedeln) 494
Ajša 329
Ajub 399
Akad 30, 32
Akadsko Carstvo 30
Akađani 30, 39
Akarnanija 77, 153
Akbar Veliki 56
Akhlata 386
Akon 216, 351, 395, 396
Akropolj (Atinski) 86, 93, 100, 107,
109
Akvileja 211, 232, 234, 285, 298,
306
Akvitanija (Gotija, Septimanija)
207, 284
Alaedin 433, 435
Alani (Oseti) 282, 474, 476
Alanson (Alençon comte de) 415
Alanson (Alençon, duc de) 574
Alapić Gašpar 584, 585
Alarih 268
Alba (vojvoda) 614, 615, 616, 617
618, 657, 666
Albanija 315, 391, 421, 441
Albertus Magnus 520, 525
Alboin 271
Albreht nadvojvoda (Albrecht)
620, 621
Albreht Brandenburški (Albrecht)
von Brandenburg) 657, 659, 662
Albreht Hoencolernski 377
Aleksandar I (makedonski kralj)
126
Aleksandar VI (papa) 559

- Aleksandar Farneze (Alessandro Farnese) 618, 619
 Aleksandar Jaroslavić Nevski 374, 458
 Aleksandar III Makedonski (Veliki) 29, 38, 54, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 157, 166, 193, 194, 195, 230, 231, 244, 245, 255, 365, 456, 524, 555
 Aleksandrija 134, 224
 Aleksije I Komnin 388, 392
 Alemani 238, 239, 267, 272, 273, 306
 Alep 391, 393, 396
 Alerhajm (Alerheim) 638
 Alezija 218
 Alfons I (austrijski kralj) 535
 Alfons II (napuljski kralj) 559
 Alfons od Este (Alfonso d'Este) 567
 Alfons Mudri 509
 Alfred Veliki 280, 334
 Alija 166
 Alijat 387
 Ali paša (budimski) 596
 Aliz Sent Ren (Alise — Sainte — Reine) 218
 Alkibijad 110, 116
 Alkmar 617
 Almanša (Almansa) 740
 Alobrozi 210
 Alp Arslan (1063—1072) 386, 387, 431
 Altaj 453
 Althofen 583
 Altmark 632
 Altomanović Nikola 441
 Alzas (Alsace, Elsass) 337, 504, 505, 578, 628, 741
 Alžir 170, 564
 Aman (Siriska Vrata) 139, 140
 Amberg 652
 Ambiorig 216
 Ambrozio Spinola (Ambrosio) 620
 Amfipolj 109, 131
 Amerika 543, 666, 780, 782
 Amijan Marcelin 244, 282
 Amjen (Amiens) 216, 413, 417, 523, 577
 Aminta 140
 Amon 22, 26, 27, 135
 Amsterdam 617, 789, 800
 Amu Darija (Oks) 136
 Amurićani 31
 Anabaza 117, 145, 157, 245, 651
 Anadolija 432, 460
 Ana Komnina 385, 391
 Anam 62
 Anastasije I 252, 261, 298
 Andaluzija 170
 Anderson Robert 801
 Andreja (Andrija) II 396, 587
 Adrijanopolj 442, 476
 Andronik II 388, 474, 476
 Andronik III 439, 440
 Andronik Duka 387
 Anger Gilbert 487, 515, 558
 Angjen (Enghien) vojvoda 558
 Angli 268, 279, 280
 Anhalt (knez) 755
 Anhaltski princ (vojskovođa u Tridesetogodišnjem ratu) 627, 638, 639, 640
 Ankara 432, 462, 586
 Anonim (viz. pisac) 262
 Anri II (franc. kralj) 550
 Antara (arapski pesnik) 326
 Anti 286, 293, 380
 Antigona 151
 Antigona II Dozon 153
 Antigonići 151
 Antioh I 152
 Antioh III (Veliki) 38, 151, 154, 196, 197, 241
 Antiohija 380, 391, 392, 393, 394, 395, 399, 402, 403, 404, 464
 Antiohiska Kneževina 394
 Antipatar 132, 135, 147, 151
 Antwerpen, Anver (Antwerpen, Anvers) 612, 614, 618, 619, 661, 739
 Anselmo (Anselmo) 394
 Anžu (Anjou), francuska pokrajina i feudalna porodica 344, 559
 Apenini 180, 185, 204, 207, 221
 Apeninsko Poluostrvo 166, 181, 271, 559, 560
 Apijan 245, 504
 Apolodor 245, 385
 Apolonija 223
 Apolonov hram 105

- Apraksin 727, 756, 757, 758
 Apulija 166, 180, 221
 Arabija 29, 56, 137, 234, 325, 326,
 328, 329, 404
 Arad 607
 Aragon 561
 Arahosija 561
 Aralsko Jezero 458
 Arameji 37, 328
 Aras (Arras) 213
 Arbela 134, 142
 Ardarih 286
 Arecijum 180
 Aremberg (Arenberg) 615
 Arenberg (Karl Leopold) 755
 Argait 302
 Argentorium (Strazbur) 238
 Argivljani 115, 117
 Argolida 77, 83
 Argos 73, 97, 119
 Arhidam 108
 Arhimed 158, 182
 Arijan 138, 139, 140, 142, 143, 145,
 147, 157, 245, 261, 789
 Ariji 48, 50
 Arije 205
 Arimin (Rimini) 221
 Ariosto 524
 Ariovist 209, 211, 212, 228
 Aristagora 87, 92
 Aristid 101, 102
 Aristobul 157, 245
 Aristodem 117, 119
 Aristotel 149
 Arka 39
 Arkadija 77, 241
 Arkadiopolj 283
 Arkadani 103
 Armanjak (Armagnac) 479
 Arnulf 319, 336, 363, 528
 Aron 312, 313
 Artabaz 104
 Artafern 92
 Artakserks II 112, 117
 Artakserks IV
 Artazastra 55
 Artemision 100
 Arteveldski Filip (Artevelde Phi-
 lip) 470
 Artoa (Artois) francuska pokra-
 jina 213, 561, 563, 612, 614, 615
 Artoa (Artois) grof 466, 468
 469, 470
 Aruna 25
 Arvernjani 217, 218
 Asarhadon 28, 32, 33, 34
 Asarlik (Hisarlik) 75
 Asirija 28, 32, 33, 34, 35, 36, 40, 72
 Askalon 393, 398, 402, 1099, 403,
 404
 Asklepiodot 262
 Askoli (Ascoli) vojvoda 513
 Asparuh 291
 Astijag 41
 Astrahan 691
 Asturija 535
 Asuan 19
 Asur 32
 Asurbanipal 28, 34
 Asurnazirpal II 32, 36
 Asurubalit 32
 Ašoka 55
 Ataulf 268, 269
 Atela (Atella di Napoli) 560
 Atenagora 116
 Atenej 158, 385
 Atika 73, 77, 83, 85, 86, 98, 101,
 102, 104, 106, 107, 108, 109, 118,
 121, 314, 477
 Atila 236, 251, 283, 285, 286, 290,
 650
 Atina 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 92,
 93, 94, 95, 96, 97, 100, 101, 104,
 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111,
 113, 118, 119, 122, 151, 714
 Atinska Imperija 12
 Atinski Savez 12
 Atinsko Vojvodstvo 477
 Atrebatii 213
 Atos (Sveta Gora) 476
 Auersperg 599, 602
 Aufid 187
 Au graben 742
 Augzburg (Augsburg) 337, 338, 339
 340, 523, 526, 597, 742
 Aurelijan 235
 Ausig (Aussig) 490
 Auskulum (Ausculum, sada As-
 coli Satriano) 166, 169
 Austrazija 287
 Autun (Oten) 211
 Avarik 218

Avgust II 724, 725, 733, 777
 Avinjon (Avignon) 509, 564
 Avlona (Valona) 223
 Azenkur (Azincourt) 349, 412, 417,
 451, 452

B

Baber 56, 460
 Babič 727
 Baboča (Babocsa) 594
 Babovići 589
 Baden 237, 636
 Badr 326
 Badvila (Totila) 258, 262, 263, 360,
 364
 Bagdad 391, 394
 Bagdadski Kalifat 456
 Bahrein 325
 Bajan 287, 288
 Bajar 534, 562, 565
 Bajazit I 435, 445, 447, 448, 450,
 452, 462
 Bajazit II 690
 Baje (Bayeux) 411
 Bajkalsko Jezero 453
 Bakoč (Bakocs, Tomas) 581
 Baktrija 55, 135, 136
 Bal 135
 Balamber 282
 Balderih 305
 Baldi delji (degli) Ubaldi 509
 Balduin 394
 Baleari 170, 200, 212, 624
 Balša 443, 444
 Balšići 441, 443
 Balti 293
 Baltičko More 321, 324, 628, 631,
 632, 633, 691, 724, 726
 Baltički Sloveni 320, 321
 Baltik 287, 544, 632, 637, 724
 Banat 720, 721
 Baner (Banér) 638, 649, 650
 Banker Hil (Bunker Hill) 781
 Banja Luka 592
 Barcelona 464, 564, 739
 Baret (Barrett) 785
 Bari 308, 332, 391
 Bartol od Sasoferata (Bartolo di
 Sassoferrato) 509, 511
 Basra 329
 Basta 800
 Bastija (Bastille) 411

Azop 101, 103
 Azov 715, 735
 Azovsko More 290, 456, 457

Batočina 714, 723
 Batori (Bathory) 582, 600
 Batu 458
 Baturin 729
 Baucen (Bautzen) 766
 Bauer (General) 727
 Bauer E. 630, 644
 Bave (Bavai) 213
 Bazel (Basel) 491, 661, 663
 Bazilak 386, 387
 Beas (Hifas) 136
 Beč 449, 510, 521, 558, 584, 585,
 589, 593, 594, 596, 597, 631, 633,
 634, 637, 647, 685, 686, 709, 712,
 713, 715, 716, 717, 719, 730, 738,
 741, 756, 791
 Bečej 600
 Bečka Gora (Wiener Wald) 717
 Bečkerek (Zrenjanin) 600
 Bečko Novo Mesto (Wiener Neu-
 stadt) 593, 686
 Bedburg 741
 Bedford 412
 Bedin 762
 Bedra 762
 Bejkon Roder (Bacon Roger) 520
 Bejlanski Prevoj 140
 Bejrut 393
 Bela IV 371
 Bela Gora (Bilá hora) 627, 638,
 639, 640, 646, 647
 Belasica 316
 Belfor (Belfort) 501
 Belgija 213, 216, 220, 473, 612, 627,
 628, 737, 741
 Belidor (Bélidor, Forest de) 802,
 806
 Belincona (Bellinzona) 465
 Beloh (Beloch, Julins) 147
 Belozersko 322
 Belsacar 35
 Beludžistan 55, 137
 Beljak (Villach) 583
 Benevento (Malevento) 166, 169,
 721

- Benokbern (Bannockburn) 409
 Beograd 292, 314, 386, 391, 420,
 589, 591, 593, 594, 596, 597, 599,
 600, 705, 713, 714, 715, 719, 720,
 750, 751, 778, 805
 Beotija 77, 86, 88, 101, 102, 107,
 109, 118, 129, 314, 477
 Ber 313, 315
 Berberi 271, 329
 Bereja (Stara Zagora) 240
 Berengar od Entenca 476
 Berengar od Rokaforte 476
 Berezina 727
 Bergen 759, 760, 778
 Bergojn (Burgoyne) 782
 Bergštreser (Bergsträsser) Binin-
 gnus 803
 Berislavić Petar 604
 Berlepš (Berlepsch) 799
 Bervik (Berwick James) 740
 Berlin 680, 681, 759, 760, 771 776,
 789, 794, 798
 Bern 495, 496, 501, 502, 503, 504
 Bernardino de Mendosa (Mendo-
 za) 659, 666
 Bernhard od Klervoa (Clairvaux)
 509
 Bernhard Vajmarski 636, 638,
 645, 646, 650
 Bernuli Ž. (Bernoulli J.) 802
 Bertje (Berthier) 784
 Bervalde (Bärwalde) 633
 Bes 135, 136
 Besarabija 291, 336
 Betlen Gabor (Bethlen Gábor)
 626, 631
 Bevern (B. Hertzog von) 755, 766
 Bezanson (Besançon) 212
 Bibrakte 211
 Bigo de Morog (Bigot des Moro-
 gues) 801
 Bihać 599, 602, 604, 714, 715
 Bikoka (Bicocca) 562, 571, 658, 660
 Bileća 444
 Bilerikej 578
 Bilov (Bülow, Heinrich von) 12
 Biringučo (Biringuccio Vannoccio)
 662
 Bistrica (Haliakmon) 125, 223
 Bistrica (Kamenča, Sovolšica) 438
 Bišofze (Bischofssee) 771, 772, 773
 Bitola 312
 Biton 158, 385, 789
 Biul (Bioul) 523
 Bizamberg (Bisamberg) 716, 717
 Bjelovar 610
 Blagajski kneževi 590
 Blatno Jezero 305
 Bled 583
 Bleda 251, 283, 284
 Blenhajm (Blenheim) 739, 741,
 743, 744, 745
 Blondel Fransoa (François) 801
 Boa Petar od (Bois, Pierre du)
 509
 Boemund 391, 393, 400, 402
 Bogaskej (Boghasköi) 36
 Bogdan 441, 443
 Bogislav XIV 633
 Bojana 310
 Bojo (Boillot) Žozef 663
 Bojst J. E. (Beust) 798
 Boleslav I 320, 338, 343
 Boleslav II 320
 Boleslav Hrabri 321
 Boleslav Smeli 321
 Bolonja (Bologna) 523, 561, 563,
 564
 Bon (Bonn) 215
 Bonive (Bonnivet) 534, 562, 563
 Bononija (Vidin) 283
 Bonor (Bonnor ili Bonnet, Hono-
 ré) 510
 Bordo (Bordeaux) 411, 413, 415
 Borda Cezar (Borgia Cesare) 483,
 536, 654
 Boris I 292, 308, 311
 Boris II 293
 Borisov 727
 Borivoj 319
 Borna 305, 306, 307, 308, 767
 Bosanci 421, 444, 447
 Bosfor 46, 252, 289, 300, 392, 395
 Bosna 307, 310, 315, 444, 581, 586,
 587, 589, 590, 594, 604, 606, 631,
 715, 751
 Bosna (reka) 310, 311
 Boston 780, 781, 786
 Brabant 213, 472, 473, 612, 614,
 615, 739
 Braclav 319
 Brač 309, 391

- Brajtenfeld (Breitenfeld) 546,
 634, 638, 640, 641, 643, 644, 647,
 650
 Brandenburg 372, 623, 627, 631,
 633, 635, 680, 714, 737, 757
 Branderode 672
 Braničevo 292, 420
 Branimir 308
 Brankačo Lelio (Brancaccio) 652,
 662
 Brasida 109
 Bratislava 319, 596, 716, 717
 Braun Ernst 801
 Braun (Browne Maximilian) 754,
 755
 Braunsdorf 762
 Braunšvajg (Braunschweig) 579,
 803
 Brčko 714
 Bremil (Brémule) 345
 Breslau 475, 766
 Brest 601
 Breša (Brescia) 466, 664
 Bretanja 213, 216, 410, 477
 Bretinji (Brétigni) 411, 477, 478
 Brevort 660
 Brežice 584
 Brige (Brugge) 468, 740
 Brijansk 729
 Brijel (Brieulles — sur Meuse) 616
 Brindizi (Brindisi) 391
 Brinje 478
 Brisel (Bruxelles) 369, 612, 614,
 657, 663, 686, 739, 213, 215, 216,
 229, 232, 234, 279
 Britanska Ostrva 332, 348
 Brižani 466, 471
 Brno 372
 Brockelmann Carl 689
 Brod 607
 Broji Viktor (Broglie Victor) 759,
 778
 Brsjaci 312, 313
 Bruk (Bruck) 594
 Bruklajn (Brookline) 786
 Brundizij 221, 222, 223
 Brut 225
 Brzeč 726
 Budačko 599
 Budim 449, 593, 595, 596, 597, 599,
 600, 714
 Budin 755
 Budini 293
 Budva 427, 428, 430, 431
 Bufler (Boufflers) 746, 748, 749,
 750
 Bug Južni 293, 317
 Bug Zapadni 317, 320, 321, 322
 Buhara 386
 Bujon (Henri de la Tour d'Auver-
 gne due de Bouillon) 649
 Bulonj sir Mer (Boulogne — sur —
 Mer) 232
 Buncelvic (Bunzelwitz, polj. Bo-
 lestawice) 760
 Bunić 714
 Bunpar (Pura) 137
 Burbon (Bourbon) vojvoda 417
 Burgund (vojvoda) 740
 Burgundija 334, 337, 341, 343, 344,
 472, 481, 500, 501, 528, 561, 563,
 614, 624
 Birma 62
 Buršajd (Bourscheidt J. W.) 789
 Burž (Bourges) 218
 Buturlin 760
 Buvin (Bouvines) 369, 660

C

- Cabern (Zabern, Saverne) 578
 Carcopino Jérôme 177
 Carigrad 239, 251, 252, 257, 283,
 286, 288, 289, 290, 292, 293, 296,
 299, 300, 301, 303, 314, 315, 324,
 330, 331, 334, 362, 380, 381, 382,
 386, 389, 391, 392, 395, 396, 422,
 441, 450, 452, 475, 476, 493, 594,
 597, 599, 600, 690
 Cazin 599
 Chassin L. M. 796
 Cejlon 62
 Celovec 303
 Celje 583, 584, 585
 Cenab (Orlean) 217
 Ceringen (Zähringen) vojvoda 343
 Cesargrad 584
 Cetelbuš (Zettelbusch) 766, 767

Cetina 304, 310, 590, 591
 Cin 59, 60
 Ciriš (Zürich) 495, 497, 498, 500
 Cisalpiska Galija 196, 205, 207,
 209, 211, 212, 216, 217, 220
 Citau (Zitau) 755
 Citen (Ziethen, Hans Joachim
 von) 768
 Cojhfeld (Zeuchfeld) 763

Čaba 326, 327
 Čirilo 318

Čaki (Csáky, Miklos) 582
 Čakovec 600
 Čakovo 607
 Čanad (Csanád) 582
 Čandragupta Maurija (Chandra-
 gupta Maurya) 54
 Čang (reka) 460
 Čang Ji 60
 Čarls reka (Charles) 784
 Čarls Eduard (Charles Edward
 Stuart) 695
 Čarlstaun (Charlestown) 786
 Čarlston (Charleston) 782, 783,
 784
 Časlav (Čáslav) 489
 Časlav Klonimirović 311
 Čazma 596, 605

Dablinski Zaliv 333
 Dagobert 303
 Dagvort Tomas (Dagworth Tho-
 mas) 477
 Dakija 234
 Dalamber (Alembert, Jean le
 Rond d') 789
 Dalmacija 207, 220, 223, 232, 287,
 288, 309, 456, 589, 590, 597, 714,
 715
 Dalmatinska Hrvatska 304, 306,
 307, 308, 309, 331

Cole D. H. 737
 Corndorf (Zorndorf) 758
 Cres 309
 Crni Princ 415
 Crnojević Arsenije 715
 Cug (Zug) 495
 Cusmarshauzen (Zusmarshausen);
 638
 Cvin (Zwyn) 410

Ć

Ćuprija (Ravno) 420

Č

Čeng 59
 Čengić paša 713
 Čeresole (Caresole Alba) 564, 658
 Čerikov 728
 Čerinjola (Cerignola) 535, 561, 565
 Černavoda (Cerna — Voda) 291
 Černomen (Čirmen) 443
 Češka Gora ili Češka Šuma (Če-
 ska hora, Český les) 317, 489
 Čezarini (Cesarini) 491
 Čing 62
 Čijen Lung 62
 Čirmen (Černomen) 443
 Čisepik (Chesapeake) 782
 Čou 58, 60
 Čudsko Jezero 374
 Ču Jejan Čang 62

D

Damask 33, 380, 391, 393, 396, 406
 Danajci (Ahejci) 73
 Dancig 801
 Daniels Emil 555, 752
 Danilo Romanović Volinski 457
 Danoura 66
 Daras 257, 259
 Dardaneli 252, 396, 712
 Darem (Durham) 368
 Darije I 43, 44, 46, 47, 54, 87, 92,
 93, 96, 138
 Darije II 117

- Darije III 132, 133, 134, 135, 136,
 140, 142, 143, 144, 150
 D'Artenjan (D'Artaignan) 746
 Dasju 48
 Dat 92
 Daun 756, 757, 758, 759, 760, 766,
 768, 775, 778
 David (jevrejski kralj) 37, 38
 David (makedonski velikaš) 312,
 313
 David (škotski kralj) 368
 Debar 420
 De Gorter 660
 De Gras (De Grasse François) 784
 Dejanovići (Dragaš i Konstantin)
 441, 442, 443
 De Kambre (De Cambray) 805
 Dekan 55
 Dekeleja 110
 De la Kroa (De la Croix Emmercy)
 800
 De la Nu (De la Noue, François)
 661, 666
 Delbrik (Delbrück Hans) 93, 178,
 211, 237, 242, 278, 339, 340, 365,
 369, 403, 452, 472, 487, 490, 499,
 501, 502, 505, 514, 521, 594, 637,
 642, 645
 Delever (Delaware) 782
 Delhi 56
 Delhiski Sultanat 56
 Deli Čaj 140
 Delion 109, 114, 121, 389
 Delos 105
 Delta (Nila) 27, 28
 Demic (Dömitz) 638, 650
 Demosten 110, 116, 128, 129, 130
 Denen (Denain) 740
 Denkerk (Dunkerque) 619, 651
 Derenčin 590
 Derkon 252
 Derpfeld (Dörpfeld, Wilhelm) 75
 Derventa 714, 723
 Desau (Dessau) 630, 631
 Desna 729
 Destre (D'Estré) 550
 Dešima 70
 De Viler (De Villers) 615
 Dhan 54
 Di Bele Lanže (Du Bellay Seig-
 neur de Langey Guillaume)
 659
 Didenhofen (Diedenhofen, Tion-
 vil) 307
 Didro (Diderot, Denis) 789
 Di Fej (Du Fay) 805
 Digeklen (Du Guesclin, Dugue-
 sclin, Bertrand) 411, 479
 Dilingen (Dillingen) 724
 Dimitrije (Kralj Baktrije) 55
 Dimitrije Bobrok (iz Volinije) 463
 Dimitrije Ivanović Donski 458,
 459, 460, 690
 Dimitrovgrad 442
 Dinevald (Düneward) 714
 Diodor 29, 124, 130, 138, 139, 142,
 143, 145, 147, 243
 Dio Kasije 245
 Dioklecijan 235, 256
 Dionisije Stariji 113
 Dirahij (Drač) 222
 Direr (Dürer) 661, 664, 704
 Ditrihštajn (Dietrichstein) 580
 Djevin (Dévin) 318
 Dlugos 376, 458
 Dmtar Zvonimir 310
 Dnjepar 291, 293, 297, 317, 322,
 324, 334, 457, 728, 730, 732, 733
 Dnjestar 293, 297, 317, 322, 336
 Dobrič (Dobričko Polje) 437
 Dobroje 728
 Dobrudža 234, 239, 291
 Dofine (Dauphiné) 207
 Dojtike K. (Deuticke) 645
 Dolensko 583
 Domagoj 308, 332
 Domažlice (Taus) 491
 Domicijan 233, 244
 Domicije 225
 Don 282, 286, 287, 290, 336, 457, 459
 Donauvert (Donauwörth) 742
 Donja Saksonska 628
 Donja Šlezija 458
 Donje More (Persiski Zaliv) 30
 Donji Miholjac 714
 Dorci 77, 83
 Dorida 77
 Dorileum (Eskişehir) 392, 395, 397,
 399, 400, 401
 Dorpat (sada Tartu) 374, 725
 Dortrecht (Dordrecht) 616
 Dothaim 25
 Dotvil (Dauthville) 798
 Doubs 212

Drač 222, 223, 224, 229, 293, 314,
315, 386
Dragomuž 306
Dragutin (sin Uroša I) 420, 426
Drahenfels (Drachenfels Johann
Jürgeson) 801
Drakon 263
Drašković Ivan IV 714
Drašković Ivan II 600
Drašković Juraj (II) 584
Dravidi 48
Drepan (Drepanum, Trapans) 174
Drezden (Dresden) 755, 759, 760,
789, 806
Drežnik 599
Drim 310

Drina 310
Drojzen (Droysen, Johann Gus-
tav) 131
Druz 243
Donja Stubica 584, 585
Du (Doubs) 212
Dubica 604, 714
Dubrovnik 310, 332, 431, 590
Duilije 173
Duka 462
Duklja (Zeta) 310
Dunavski Kanal 715, 716
Dupnica 443
Durik Jan 515
Dušanovo Carstvo 429
Dvina 322, 324, 458, 724, 725, 727

D

Đakovo 714
Đenova (Genova) 388, 390, 396,
464, 534, 559, 561, 562, 614
Đer (Győr) 600, 601, 713
Đerdap 245
Đordano Rufo (Jordanus Rufus)
511
Đorđe Doža (Dosza, György) 581,
582

Đorđo Basta (Georgio) 661
Đovani od Linjana 509
Đula (Gyula) 598, 599
Đurak Blaž 603
Đurađ Branković 451, 489
Đura Stracimirović 444
Đurđevac 605

DŽ

Džafer paša 720
Džebe 454, 456
Džeferson Tomas (Jefferson Tho-
mas) 781
Džilam (Hidasap) 136

Džingis Kan 399, 453, 454, 456, 460
Džon (John, eng. kralj) 346
Džon Hokvud 482
Džordžija (Georgia) 779, 783

E

Eben Ha Ezer 37
Ebro 176, 177, 178, 183, 193, 222,
278
Eburonci 216, 217
Ečer (Etscher) 774
Eden (Édin) 533
Edesa 394
Edington 334
Eduard I (eng. kralj) 408
Eduard II (eng. kralj) 407, 409

Eduard III (eng. kralj) 407, 409,
410, 412, 413, 414, 415, 417, 452,
477
Edvard Ispovednik (eng. kralj)
334, 365
Efez 395
Efijalt 99
Egatska Ostrva 174
Egej 72, 77, 79, 88, 96, 97, 107, 111,
113, 397
Egejski Arhipelag 79

- Egejsko More 29, 42, 79, 86, 93, 97,
105, 119, 133, 258, 292, 300, 313,
395, 421
- Egejsko Primorje 312
- Egenberg (Eggenberg) 602
- Eger (Sheb, Erlau) 597, 600, 636
- Egeri Jezero 494
- Egidije Rimski 508, 509
- Egina 86, 96
- Egipatski (Kairski) Kalifat 402
- Egospotam 111
- Ekbatana 40, 44, 135, 136
- Ekerd (d'Equerdes) 533
- Ekliz (Slojs) 410
- Eknom 173
- Elateas (Kiteron) 102
- Elba v. Laba
- Eleja 77
- Elijana Taktičar 245, 262, 378, 385,
511, 651, 653
- Eliska (Ely) biskupija 407
- Elster 386
- Emanuel I 616
- Emerič A. (Emerich) 800
- Emilije Paulo 181, 188, 191, 197,
241
- Emona (Ljubljana) 306
- Ems 306, 615
- Eneja (Enej) Taktičar 157, 389, 803
- Engel 451
- Engels Fridrih (Fridrich) 8, 149,
300, 575
- Eno (Hainaut) 561, 612
- Emona 203, 204
- Enus 153
- Eolija 77
- Epaminonda 118, 119, 120, 121, 122,
123, 124, 125, 126, 128, 150, 152,
156, 659, 703, 770
- Epidam (Drač) 299
- Epipole 116
- Epir 74, 168, 228, 230, 255, 315, 421,
422, 428, 441, 477
- Erdedi Petar (Erdody) ban 1557-67
597, 599, 601, 602, 603
- Erdedi Nikola (III) 714
- Eren 413
- Eretrija 87, 93
- Erih furlanski markgrof 304
- Erikur (Héricourt) 501
- Erkelenz 651
- Erlau (Heb, Eger) 597, 600, 636
- Ertogrul 432
- Ervig 270
- Eseks (Essex) 577
- Eseks (Essex) grof 407
- Eskimi 7
- Eskişehir 392
- Estavaje le lak (Estavayé-le-Lac
501
- Estergom (Esztergom) 596, 600,
601, 713
- Estonija 544, 624, 724, 725, 731
- Etiopija 28, 235
- Etolija 77, 151
- Etrurija 159
- Euas 153, 154
- Eufrat 24, 25, 28, 29, 30, 31, 34, 35,
71, 134, 203, 232, 233, 257
- Eugen Savojski princ 684, 685,
699, 715, 720, 721, 722, 723, 738,
739, 740, 741, 742, 743, 744, 745,
746, 748, 750, 751, 752
- Euklid 153
- Euribijad 97, 100
- Eurimedon 106
- Eurota 80
- Evbeja 77, 93, 97, 100

F

- Fabije Kunktator 195
- Fabije Piktator 242
- Fabricije Kolona 565, 566, 568
- Fadinger (Stefan) 580
- Fadrik 474, 475
- Fanca (Faenza) 515
- Falačka 624, 627, 628, 629, 647
- Falkenštajberg (Falkensteinberg)
771, 772
- Farnak 225
- Farsal (Farsalos, Fersala) 196, 201,
224, 225, 239, 794
- Fatimidi 391, 397
- Federigo (sin vojvode od Albe)
617
- Fekijer Antoan (Feuquieres,
Antoine de) 791, 792
- Feklabruk (Vöklabruck) 580

- Fenikija 25, 39
 Fenjang 69
 Feodozija (Kufa) 460
 Ferdinand I (nemački car, ma-
 darski i hrvatski kralj) 561,
 564, 591, 592, 594, 595, 596, 604,
 605
 Ferdinand II (nem. car., mađ. i
 hrv. kralj) 625, 627, 629, 632,
 647
 Ferdinand II (napuljski kralj) 559
 Ferdinand III (nem. car. mađž. i
 hrv. kralj) 636
 Ferdinand Aragonski 535
 Ferdinand Braunschvajski (von
 Braunschweig) 698, 757, 759,
 760
 Ferdulf 302
 Fermor 757, 758
 Ferrero Guglielmo 211
 Fert of Fort (Firth of Forth) 233
 Fert of Klajd (Firth of Clyde) 233
 Fest 72
 Fezule (Faesulae, danas Fiesole)
 180
 Filadelfija (Philadelphia) 779, 780,
 782, 783
 Filibert Oranski (Philibert d'Oran-
 ge) 563
 Filin 242
 Filinghauzen (Filinghausen) 778
 Filip II (španski kralj) 613, 614,
 615, 616, 618
 Filip II (makedonski kralj) 126,
 127, 128, 129, 130, 131, 147, 148,
 152, 157
 Filip II Avgust 345, 369, 370, 396
 Filip Lepi (sin cara Maksimilija-
 na) 535
 Filip IV Lepi (franc. kralj) 466, 508
 Filip V (Filip Anžujski) 737, 739,
 740
 Filip V (makedonski kralj) 181,
 182, 183, 196, 197, 201, 202 231
 Filip VI (francuski kralj) 410, 414,
 415, 416, 465
 Filip od Kleve (de Kleve) 513, 516,
 651, 655, 659
 Filipopolj (Plovdiv) 129, 239, 283
 Filipzburg 706
 Filistejci 37, 38, 42, 74
 Filon 158, 385, 789
 Fink (Finck, Friedrich August
 von) 759, 773, 774
 Finska 544, 624
 Finski Zaliv 375
 Fintić Matija 603
 Firenca (Firenze) 521, 528, 537,
 559, 560, 563, 564, 651, 653
 Firstenberg (Fürstenberg) 643
 Flamanci 369, 466, 467, 468, 469,
 470
 Flaminije 180, 186
 Flandrija 213, 394, 396, 410, 413,
 466, 470, 471, 521, 563, 612, 614,
 620, 752
 Flarhajm (Flarchheim) 367
 Flavije Vegecije 246
 Fleri (Fleuris) 628
 Flisingen (Vlissingen) 616
 Florentinska Republika 653, 654
 Foka 301, 380
 Fokejci 79
 Fokida 77
 Polar (Folard, Jean Charles de)
 699, 703, 799, 800
 Folkerk (Falkirk) 406, 408
 Fontnoa (Fontenoy) 777
 Forgač (Forgács) 643, 646
 Forhajm (Forchheim) 318
 Forminji (Formigny) 412
 Fornov 560
 Fortescue J. W. 666, 752
 Fostat 329
 Frajburg (Freiburg) 495, 651, 741,
 763, 765
 Frajtag (Freytag) Adam 665
 Franačka 324, 334, 578
 Franačko Carstvo 305, 317, 335,
 336, 612
 Frankenhauzen (Frankenhausen)
 579
 Frankfurt na Majni 317, 658, 660,
 661, 704, 771, 774, 776, 788, 799,
 800, 801, 802, 804, 807, 633, 634
 Frankfurt na Odri 633, 634
 Frankonci 338, 339, 340
 Frankonija 237, 338, 341
 Frankopani 591
 Fransoa I (François, francuski
 kralj) 534, 561, 562, 563, 564,
 572, 574
 Franjo Tahi 584

- Frauenholz (Frauenholtz Eugen) 498, 504, 533
 Frederikshald 731
 Fréjus (Juliski Forum) 232
 Franklin Bendžamin (Franklin Benjamin) 782
 Frenspberger (Frönsperger) Linhard 658, 663
 Fribur (Fribourg) v. i Trajburg 504
 Fridlingen (Friedlingen) 752
 Fridrih III (švapski vojvoda) 396
 Fridrih I Barbarosa 343, 354, 394, 396, 428, 465, 466, 473, 510
 Fridrih II (pruski kralj) 230, 655, 681, 683, 684, 698, 699, 700, 703, 704, 708, 711, 754, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 766, 767, 768, 769, 770, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 791, 792, 794, 795, 799
 Fridrih II (nemački car) 397, 511
 Fridrih III (nem. car) 502
 Fridrih IV (danski kralj) 724
 Fridrih IV (zet Karla XII) 724
 Fridrih V Falački (češki kralj) 626, 627, 639
 Fridrih Brandenburški (Friedrich von Brandenburg) 490, 491
 Fridrih Vilhelm (brandenburški knez) 680
 Fidirih Vilhelm I (pruski kralj) 628, 754
 Frigija 74, 77
 Fritigern 240
 Frizija 542, 612, 616, 617, 628
 Frižani 277
 Froasar (Froassart Jean) 465, 479
 Frobeltic (Frobelwitz) 766
 Frontin 511, 512, 651, 653, 660
 Frundzberg (Frundsberg Georg von) 539, 561, 562, 563, 571, 572, 579, 656
 Fudživara 66
 Fuger 526
 Fuke (Fouqué, Heinrich August) 760, 778
 Fuks Georg (Fuchs) 659
 Fulrad 276, 277
 Furlanija 288, 302, 305, 521
 Furlanska Nizija 305
 Fusan 69

G

- Gabrovník (Kloštar) 599
 Gacka 305, 604, 714
 Gadač 729
 Gaeta 560
 Gajer Florijan (Gyer Florian) 579
 Gaj Kasije 205
 Gaj Marije 198, 200, 201, 224, 231
 Gaj Salustije Krisp 244
 Gaj Toranije 204
 Gajzel 762
 Gajzerih 258, 360
 Gal Petar 630
 Galas (Gallas Matthias) 636
 Galerate 569
 Galgen Berg 765
 Galicin 771
 Galija 176, 178, 193, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 231, 232, 238, 239, 268, 269, 271, 273, 278, 284, 286
 Galijen 235
 Galileja 404
 Galilejsko Jezero 406
 Galipoli 86, 476
 Gan (Gand, Gent)
 Gang 50
 Gargano 181, 204
 Garibald 302
 Gariljano (Garigliano) 559
 Garimberto 659
 Garona (Garonne) 207, 210, 334
 Gasan 325
 Gaskonja (Gascogne) 534
 Gaston de Foa (Foix) 510, 566, 568
 Gati (Gatti Bertram) 630
 Gaugamela 134, 142, 145, 146
 Gaza 42, 134, 402
 Gedrosija 137
 Gejđž Tomas (Gage Thomas) 780, 782, 784, 786

- Geldern 612, 617
 Gelimer 260
 Gelon 100
 Geneva (Zeneva) 210
 Gent (Gan) 466, 470, 613, 614, 740
 Genua (Genova) 183
 Georg Fridrih od Baden — Durlaha (G. Friedrich von Baden — Durlach) 628
 Georg Vilhelm (brandenburški knez) 532
 Georgije Provatas 311
 Gepidi 262, 263, 268, 284, 285, 287, 289
 Gererd Viljem (Gerrard William) 666
 Gergovija 218, 229
 Gerhard 338
 Geric (Göritz) 774
 German 298
 Germanija 229, 233, 234, 244, 268, 283
 Geti 131
 Getingen (Göttingen) 630
 Giber Zak (Guiber, Jaques Antoine) 795, 796, 798, 799, 800
 Gibon (Gibbon Edward) 384
 Gibraltar (Herkulovi Stubovi) 137, 269, 332, 619, 739, 741
 Gijena 410, 412, 413
 Gijom Karl ili Kal (Guillaume Karle) 576, 577
 Gilip 116
 Gi Luzinjanski (Guy de Lusignan) 396, 405, 406
 Gimneni 504
 Gindeli A. (Gindely Anton) 626, 640
 Gingat (Guinegat) 529, 533
 Giovanni Acuto 482
 Gisen (Giessen) 789
 Glajzdorf (Gleisdorf) 583
 Glarus 495
 Gloster (Gloucester) grof od 407
 Gnej Lentul 205
 Gnej Manlije 205
 Gnjezno (Gniezno) 321
 Gobi 453
 Godvin 365
 Gojnik 311
 Golauer Brdo 768
 Golauer Rov 768
 Golc (Goltz, Karl Christoph von der) 727
 Golijat 37
 Golovičin 727
 Gonzalvo de Kordova (Gonzalo de Cordoba) 535, 536, 560, 565, 566
 Gordion 133
 Gorjani 595
 Gorki 728
 Gornja Austrija 580, 627, 631
 Gornja Madžarska 631, 714, 720
 Gornja Štajerska 580
 Gornje More (Sredozemno More) 30
 Goslar 630
 Goslinga 749
 Gota (Gotha) 798
 Gotfrid Bujonski (Godefroy de Bouillon) 391, 394, 395, 400, 403
 Gotija (Septimanija, Akvitanija) 284
 Gotje de Brijen (Gotier de Brienne) 476, 477
 Gotšalk (Gottschalk) 320
 Goven (Gauvin) 746
 Grac (Graz) 558, 594, 687
 Gracijan 239
 Gradiška 602, 607
 Grafenauer Bogo 299, 303, 583
 Granada 535
 Granik 133, 138, — bitka, 140
 Granmezon (de Grandmaison) 800
 Granson (Grandson) 502, 503, 504, 528, 570
 Grasvjan (Grasswein) 601, 602
 Gregorić Ilija 584, 585,
 Grenada 170
 Greninge 467
 Grester Higel (Grester Hügel) 762
 Grgur Turski 287
 Griboval (Gribeauval Jean Babbtiste) 679, 686, 802
 Grincing (Grinzing) 719
 Grin Spring (Green Spring) 783
 Grinvald (Grünwald) 376
 Grocijus v. Hugo Grocijus
 Grodno 726
 Groningen 612, 615, 617, 618, 619

- Gros Jegersdorf (Gross Jägersdorf) 756
 Gruber Mihailo (Michael) 580
 Gruzija 431
 Guarnieri v. Verner fon Urslingen
 Gubec Matija 584, 585
 Gulon (Goulon) 805, 807
 Gupta 55
 Gustav Adolf 544, 545, 546, 547, 550, 551, 552, 556, 557, 632, 633, 634, 635, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 671, 672, 696, 699, 735, 751
 Gustav Vaza 544
 Guti 30
 Gvozd (Petrova Gora) 310, 589
 Gvozdansko 599

H

- Habri (Habry) 489
 Habzburgovci 494, 495, 499, 596, 622, 625, 631, 632, 640
 Hadrijan 234, 235, 245
 Hadson (Hudson) 781, 782
 Hag (Der Haag) 616, 629, 659, 794, 800, 806
 Hadram (Agram) 54
 Hajek od Hodetina (Hájek z Hodětina) 514
 Hajlbron (Heilbronn) 579
 Hajligenštat (Heiligenstadt) 719
 Hajnrih (pruski princ) 757, 760
 Halberštat (Halberstadt) 628
 Haldejsko Carstvo (Novo Vavilonsko Carstvo) 34, 38
 Haliakmon (Bistrica) 223
 Halibri 36
 Halid 330
 Halikarnas 133
 Halis 34, 35, 41
 Halkida 87
 Halkidik 114, 125, 421, 476
 Hamburg 334
 Hameln 630
 Hamer J. (Hammer Joseph) 451, 592, 597, 600
 Hamilkar (kart. vojskovođa 5 v. pre n. e.) 96
 Hamilkar Barka 96, 174, 175, 176, 193, 231
 Hamurabi 31, 32
 Han 59, 60, 63
 Hanaanci 37
 Handram 54
 Handren 476
 Hanibal 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 205, 230, 231, 242, 255, 456, 555, 571
 Hanover (Hannover) 371, 753, 789
 Harald III Hardrada 365
 Harfler (Harfleur) 417
 Harlem 617
 Harold (engleski kralj) 345, 365, 366, 367
 Harpag 42
 Harpal 137
 Harša 55
 Haršanj 714
 Hasan Paša Pridojević 601, 602, 603, 604
 Hatu 36
 Hatušil III (Hatušuliš) 27
 Hatvanj (Hatvan) 600
 Hau (Howe William) 782, 783
 Hazari 291, 322
 Hazdrubal (Hamilkarov zet) 176, 177
 Hazdrubal (Hanibalov brat) 183
 Heb (Eger, Erlau) 597, 600, 636
 Heda 607
 Hedžas 325
 Hehšt (Höchst) 628, 647
 Hehštet (Höchstädt) 738, 739, 741, 742
 Heiligerle 615
 Hejstings (Hastings) 365, 366
 Hekspul ili Tilt (Hackespool, Thiel) 371
 Hektor III Manfredi 515
 Helespont (Dardaneli) 86, 97, 104, 111, 129, 130, 131, 134, 138, 148, 149, 196, 224
 Helifeks (Halifax) 781, 782
 Helikon 117, 118
 Heliopolj 389

- Helms Franc (Franz) 662, 663
 Helvećani 210, 211, 228
 Hemnic (Chemnitz) 638, 650, 755
 Hemsberk van Jakob 619
 Henrik I (Henry, engleski kralj) 345, 368, 471
 Henrik I (Heinrich, nemač. kralj) 338, 341
 Henrik II (Henry, engleski kralj) 345, 346
 Henrik II (Heinrich, vojvoda Donje Šlezije) 458
 Henrik IV (Henri, francuski kralj) 637
 Henrik IV (Heinrich, nemački car) 367, 368
 Henrik V (Henry, eng. kralj) 412, 417, 419, 452
 Henrik VI (Henry, engleski kralj) 412
 Henrik VII (Heinrich, nem. car) 494
 Henrik VIII (engleski kralj) 564
 Henrik Fridrih Nasauski 620
 Henrik Nasauski 561, 564
 Henrik od Seguzije 509
 Henrik Trastamarski 479
 Herakleja 166, 168
 Herberštajn 583, 600
 Herceg Novi 714
 Hercegovina 589
 Heres de la Frontera (Jerez de la Frontera) 271
 Herihor 27
 Herkulovi Stubovi (Gibraltar) 269
 Hermanskogel (Hermannskogel) 717
 Herodot 28, 29, 35, 40, 41, 42, 45, 46, 74, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 155, 245, 293
 Heron (Vizantiski pisac X v.) 385
 Heron Aleksandrinac 157, 158, 385, 651, 789
 Heroneja 129
 Herter Vilhelm (Wilhelm) 504
 Heruli 262, 263, 268
 Hesen (Hessen) 237, 306, 579, 624, 630
 Hesen — Kasel (Hessen — Kassel) 636
 Heti 26, 27, 31, 35, 36, 37, 38, 40, 72
 Heveker Karl 376
 Hi 57
 Hiberus (Ebro, Jucar, Sucro) 177
 Hidasp (Džilam) 136, 137, 145, 150
 Hidejoši 69
 Hifas (Beas) 136
 Hijung Nu 282
 Hiksi 21
 Hildburghauzen (Hildburghausen) 607, 762
 Hildebert II 302
 Hilendar 426
 Hilvud 299
 Himera 100, 170
 Hindukuš (Paropamis) 42, 47, 136, 145
 Hios 104, 107
 Hiparh 84
 Hipija 84, 93
 Hipokrat 114
 Hira 325
 Hisarlik (Asarlik) 75
 Hit (Heath William) 786
 Hjung Nu 59
 Hlapen 441
 Hnodomar 239
 Hoang Ho 57
 Hoenloe (Hohenlohe) 713
 Hohkirh (Hochkirch) 758, 778
 Homburg na Unštrutu (am Unstrut) 367
 Homer 73, 74, 75, 76, 77, 154, 156, 157
 Homer 73, 74, 75, 76, 77, 154, 156
 Homutov (Komotan) 755
 Honan 57
 Hondius (H. Jodacus, Joos de Hondt) 663
 Horn (H. Gustav) 642
 Horžic (Hořice) 490
 Hradčín (Hradčany) 625
 Hradec Kralov (H. Kralove) 490, 755
 Hradište, (Hradiště) Tabor 484
 Hrelja 425
 Hubertusburg 761
 Hugo Grocijus (H. Grotius, Huig de Grot) 661, 668, 673
 Hugo Kapet (Hugues Capet) 341
 Hugo od Vermandoa 391, 400
 Huk (Hook) Robert
 Hunain 327

Huni 9, 55, 59, 236, 239, 251, 253,
259, 260, 281, 282, 283, 284, 285,
286, 287, 292, 297, 298, 300, 360
Hunjadi Janoš (Hunyady János,
Sibinjanin Janko) 588
Hus Jan 484, 488

Husiti 484, 485, 486, 487, 488, 489,
490, 491, 492
Husrev beg 595
Hvajthorn Piter (Whitehorne Pe-
ter) 666
Hvar 309

I

Ibar 311
Ibrahim paša 717
Ifikrat 112, 156
Igor 323, 324
Ihtiman 444
Ihtimanski Prevoj 314
Ikonijum
Ikoniski (Koniski, Rumeliski Sul-
tanat) 432,
Il de Frans (Ile de France) 341
Ilerda 222
Ilijada 74, 75, 89, 154
Ilija Gregorić 584, 585
Ilion v. Troja
Iliri 125, 129, 175
Ilirija 153, 207, 209, 220, 223, 239
Ilok 607
Ilova 596
Iljmenko Jezero 317, 324
Imgur Bel 35
Ind 42, 46, 47, 48, 54, 55, 56, 92,
136, 137
Indokina 56, 59, 62
Ingelhajm (Ingelheim) 305
Ingolštat (Ingolstadt) 339, 742
Ingrija 624, 725, 727, 731
Inokentije IV 478
Ipr (Ypres, Jeper) 466, 468
Iprani 468, 469
Irak 461

Iraklije 289, 291, 301, 380, 381, 382
Iran 35, 41, 431, 456
Iranska Visoravan 40, 45, 327
Iranske Planine 29
Irska 332, 333, 334, 390
Is 133, 134, 139, 140, 150
Isaija 443
Isak II Anđel 396
Isavrijanci 252, 253
Iskenderun 140
Iskenderunski Zaliv 139
Istočna Anglija 334
Istočna Nizija (U Škotskoj) 368
Istočna Pruska 351, 373, 377, 680
Istočni Sloveni 317, 322, 323
Istočno More 632
Istra 207, 220, 302
Italici 199, 233, 234
Izolani Lodoviko (Isolani Lodo-
vico) 630, 644, 646
Ivan III 690
Ivan IV Grozni 690
Ivanićgrad 605
Ivreja (Ivrea) 179
Izborsk 322
Izidor Seviljski (Isidorus Hispa-
lensis) 507, 508, 510
Izrael 38, 254
Izvor 439

J

Jafa 464
Jagjelo (Jagiello) 458, 459, 460
Jajce 592
Jakobi Paul 802
Jakovci 732
Jaksart (Sir Darija) 136
Jakub (sin Murata I) 445, 448

Jakub beg (bosanski namesnik)
590
Jalu 69
Jan Sobijeski (J. Sobieski) 713,
717, 719
Jangce Kijang 60, 62
Jankev 637, 638, 651
Janus Higel (Hügel) 763, 765

- Jarmuk 330
 Jaroslav 323
 Jasi (Oseti) 428
 Java 62
 Jeblenovski 717
 Jedrene 391, 443, 713, 719
 Jelisaveta (engleska kraljica) 616, 624
 Jelisaveta (ruska carica) 692, 693, 759, 761
 Jemen 325
 Jemgum 615
 Jena 799
 Jens M. (Jähns Max) 474, 513, 525, 656, 663, 665, 795, 796
 Jermeni 253
 Jermenija (Jermenska) 254, 386, 431
 Jermenske Planine 29, 40, 117
 Jerusalim 27, 37, 38, 350, 380, 392, 393, 396, 397, 402, 431, 450, 647
 Jerusalimska Kraljevina 394, 406
 Jevreji 34, 35, 37, 38, 39, 74, 151, 271, 274, 328, 393
 Jimu Teno 64
 Jin (Sang) 57
 Jin Go 65
 Jiriček Konstantin 438
 Jirži (Đorđe) Podjebradski (Jiři z. Poděbrad) 492
 Jiterbok (Jüterbock) 638
 Jiti 279
 Joab 38
 Joakim Brandenburški (Joachim von Brandenburg) 596
 Johan Nasauski 659, 660, 663
 Jonija 77, 79, 86, 104, 107
 Jonjani 28, 43, 46, 77, 87, 105
 Jordan 37, 354, 384, 385, 404
 Jorkšir (Yorkshire) 365, 368
 Jorkširska Nadbiskupija 407
 Jorktaun (Yorktown) 783, 784
 Jovan Cimisk 312, 325
 Jovan Efeski 299
 Jovan Jerusalimski 396
 Jovan Sigizmund 596
 Jovan III Vatac 388
 Jovan Zapolja (Zápolya János) 592, 593, 595, 596
 Jovanka (naslednica španskog prestola) 535
 Jovanka Orleanka 412, 479
 Jucar, Ebro, Hiberus, Sucro) 177
 Juda Makabejac 39
 Judeja 38
 Jugurta 200, 244
 Ju Hi (Kušani) 55
 Julijan Apostata 235, 238, 239
 Julije Cezar 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 237, 243, 244, 247, 255, 267, 278, 299, 365, 456, 511, 555, 652, 653, 654, 736, 789, 794
 Julije II papa 664
 Juliski Forum (Fréjus) 232
 Jung Lo 62
 Junijan Justin 244
 Jura 210, 502
 Jurišić Nikola 594
 Just Lipsije 652
 Justin 93, 143
 Justin I (viz. car) 298
 Justinijan I 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 261, 286, 289, 290, 298, 325, 328, 378
 Justinijan II 291, 382
 Južna Amerika 624
 Južna Karolina 782, 783
 Južna Nemačka 738
 Južni Sloveni 295, 297, 298, 299, 303

K

- Kabul 50
 Kacijaner Hans (Katzianer) 595
 Kačanik 444
 Kačići 589
 Kadaloh 305
 Kadeš 26, 36
 Kadmeja 119, 131
 Kaj (Kay) 759, 760, 778
 Kajna 763, 764
 Kajravan 329
 Kajzer Konrad (Kayzer) 514
 Kalabrija 184, 205

- Kalah 33
 Kalb 782
 Kale (Calais) 410, 411, 417, 419
 Kalečak Vladimir 604
 Kalemberg (Kahlenberg) 713, 715,
 717, 723
 Kalikut 520
 Kalinga 55
 Kalinik (arhitekt) 389
 Kalinik (Nikoforion) 257
 Kalka 456, 457, 459
 Kaloča 581
 Kaluga 729
 Kambiz 29, 42, 43, 44
 Kambodža 62
 Kambre (Cambrai) 564
 Kamenča (Sovolšica, Bistrica) 438
 Kamnik 583
 Kampanija (rimska) 159, 204
 Kampanija (Šampanj) 284
 Kan (Caen) 413
 Kana 181, 182, 183, 184, 187, 191—
 Bitka, 192, 193, 194, 195, 196, 197
 241, 242, 571
 Kanada 778, 781, 782
 Kanal Lamanš (Lamanche) 213,
 215, 228, 279, 365
 Kandija 803, 804, 805
 Kang Hi 62
 Kaniška I 55
 Kanosa di Pulja (Canossa di Pu-
 glia) 187
 Kaor 523
 Kapadokija 46, 387
 Kapetovići 342
 Kapitol 166, 219
 Kaplirš Zdenko (Kaplir) 716
 Kapošvar (Kaposvár) 596
 Kapua 181, 182, 203, 206
 Kara Mehmed 717
 Kara Mustafa 713, 717
 Karantanci 305, 307
 Karantanija 303, 305, 306, 319
 Karci 28, 43
 Kardona (Cardona) 565, 566, 568
 Karelja 624
 Karhemiš 28, 34
 Karkar 27, 39
 Karlman 308, 318, 319
 Karlo (austriški nadvojvoda) 599,
 605
 Karlo (francuski prestolonasled-
 nik 1356) 576
 Karlo (sin Ludovika Nemca) 318
 Karlo I (engl. kralj) 694
 Karlo II (engl. kralj) 751
 Karlo II (španski kralj) 737
 Karlo III (pretendent na špan-
 ski presto, docnije nem. car
 Karlo VI) 739, 740, 776
 Karlo II (francuski kralj) 336
 Karlo V (francuski kralj) 411, 412,
 416, 510
 Karlo V (španski kralj i rimski
 car) 532, 540, 543, 550, 552, 561,
 562, 563, 564, 594, 613, 652, 667
 Karlo VI (francuski kralj) 412,
 417, 470
 Karlo VII (francuski kralj) 412,
 481, 515
 Karlo VIII (francuski kralj) 534,
 536, 538, 539, 559, 560, 664
 Karlo XI (švedski kralj) 696, 724
 Karlo VII (švedski kralj) 696, 708,
 724, 725, 727, 728, 729, 730, 731,
 732, 733, 735, 736, 776, 792
 Karlo Anžijski (Charles d'Anjou)
 370
 Karlo Burbonski 562, 563
 Karlo Čelavi 276
 Karlo Lepi 515
 Karlo Lorenski 713, 714, 716, 717,
 719, 755, 756, 766, 768, 769
 Karlo Martel 277, 329
 Karlo Robert Anžijski (Charles
 Robert Anjou) 587
 Karlo Smeli 481, 482, 501, 502, 503,
 504, 505, 506, 512, 516, 524, 529,
 533, 561, 612
 Karlo Topija 441
 Karlo od Valoa (Charles de Va-
 lois) 474, 476
 Karlo Veliki 275, 276, 277, 278,
 790, 303, 317, 319, 320, 335, 336,
 341, 342, 352, 360, 456, 508
 Karlo Zli (navarski kralj) 577
 Karlobag 607, 714
 Karlovac 606, 610
 Karlovići 591,
 Karmanjola (Carmagnola) 483
 Karnučani 216, 217, 218
 Karoli de Akvino 789

- Karolinzi 277, 278, 335, 341, 347,
 352, 354, 360, 382, 463
 Kartagina 40, 43, 79, 96, 137, 170,
 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177,
 178, 180, 181, 182, 183, 184, 193,
 195, 196, 197, 241, 242
 Kartaginski Egzarhat 380, 381
 Kartaginjani (Puni) 87, 100, 113,
 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177,
 184, 189, 192, 195
 Kasel (Kassel) 466
 Kasiti 31
 Kasivelaun 215, 217
 Kaspisko More 40, 137, 291
 Kastijon (Castillon) 406, 412, 419
 Kastilija 479, 561
 Kastručo (Castruccio Castracani
 degli Anteminelli) 483
 Kato Kijomasa 67
 Katalaunska Polja 236, 284, 285
 Katalonija 739
 Katarina II 761
 Katina 102
 Katon Marko Porcije 240, 241,
 243, 246
 Kats (Catts John) 743
 Kavkaz 229, 254, 282, 286, 456
 Kazan 691
 Kazilin (Kapua) 258, 264
 Kazimir Obnovitelj (Kazimierz
 Odnowiciel) 321
 Keglenić Šimun 584
 Keksholm (Kexholm, Keksgoljm)
 731
 Kel (Kehl) 741
 Keler G. (Köhler Gustav) 369, 376,
 452, 499, 521
 Keln (Köln) 511, 737, 741
 Kelti 203, 207, 208, 209, 211, 212,
 213, 216, 217, 219, 221, 278, 368,
 369
 Kembridžšer (Cambridgeshire)
 577
 Kenigseg (Königsegg—Rothenfels,
 Lothar) 755
 Kenigshofen (Königshofen) 579
 Kenigsmark (Königsmark, Hans
 Christoph) 638
 Kent (Earl of K.) 215, 577
 Kent, grof 408
 Kenterberi (Canterbury) 577
 Kerboga 393
 Keresteš (Keresztes) 600
 Kerestinec 585
 Kerkira (Krf) 107, 108, 175, 223
 Kerkpetrik (Kirkpatrick) 800
 Kermend (Körmend) 594
 Kerulen 453
 Kevenhiler (Khevenhüller) 599
 Kičevo 420
 Kidrič Fr. 598
 Kijaksar 34, 40, 41, 45
 Kijev 322, 323, 324, 727
 Kijevska Zemlja 323
 Kijomori 66
 Kikladi 77, 96
 Kilidži Arslan 393
 Kimbri 198
 Kimon 106
 Kinoskefale 196, 201
 Kipar 25, 42, 107, 200, 331, 350, 397
 Kipčak (Zlatna Horda) 458
 Kir 41, 42, 44, 45, 46, 54
 Kir Mladi 112, 117
 Kirena 43, 79
 Kirenajka 327
 Kiric (Kyrizt) 638
 Kisavos (Osa) 97
 Kisek 594
 Kison 25
 Kistin (Custines) 784
 Kiteron (Elateas) 102, 103
 Klaić V. 590
 Klajst (Kleist) 800
 Klaudije 215, 232, 244
 Klaudije II 237
 Klaudije Glaber 204
 Klauzevic (Clausewitz Karl von)
 648, 649, 770, 776, 777, 796, 797
 Kleombrot 123
 Kleomen III 153, 154
 Kleon 109, 156
 Klerak (de Clairac) 807
 Klermon (Clermont) 757
 Klermon Feran (Clermont—Fer-
 rand) 218
 Kleve (Cleve) 214
 Klinton (Clinton) 783
 Klis 595
 Klison (Clison, Olivier de) 470
 Kliston 85
 Klitarh 157
 Klodvig 273, 274
 Klontarf 333

- Klotar II 274
 Kloštar (Gabrovnik) 599
 Knid 119
 Knin 714
 Knos 72, 73
 Knut 334
 Kočevje 583
 Kokovo 582
 Kola di Rijenci (Cola di Rienzi) 482
 Kolber (Colbert, Jean—Baptiste) 804
 Kolberg (Kolberzeg) 761
 Koleoni (Colleoni) 483
 Kolin (Kolín) 754, 756, 778
 Kolinji (Coligny) 616, 713
 Koloman 310
 Kolona Fabricije (Colonna Fabrizio) 565, 566, 568
 Kolona Prosper (Colonna Prospero) 561, 562, 571, 572
 Komo (Como) 465, 466, 569
 Komotau (Homotov) 755
 Komorn (Komárno, Komáron) 597
 Kompjenj (Compiègne) 576, 577
 Konavlje 441
 Konde (Condé) 651, 751, 752
 Konija 391, 395, 399
 Konkord (Concord) 780, 784, 785
 Konon 119
 Konrad III 394, 395, 396
 Konradin 370
 Konstanc (Konstanz) 488
 Konstanca (Constanta) 291
 Konstancije 238
 Konstantin IV 291, 382
 Konstantin V 292
 Konstantin Bodin 312
 Konstantin Dejanović 444
 Konstantin X Duka 386
 Konstantin VII Porfirogenit 289, 308, 309, 311, 385, 511
 Konstantin Veliki 235, 252
 Kontad (Contades, Louis—Georges) 759
 Kopais 118, 477
 Kopenhagen (Köbenhavn) 724
 Koprivnica 595
 Korana 604
 Korasan 40
 Korbah (Korbach) 778
 Kordova (Cordova) 628
 Koreja 59, 61, 62, 65, 69, 456
 Korenica 714
 Korfinij (Corfinio) 222
 Korinčani 103, 108, 117
 Korint 86, 96, 97, 107, 108, 117, 119, 129, 130
 Korintska Prevlaka (Zemljouz) 83, 86, 98, 100, 101, 255, 290
 Korinski Zaliv 108, 258, 292, 421
 Korkira v. Kerkira
 Kormontenj (Cormontaigne Louis de) 806
 Kornelije Cels 246
 Kornelije Nepot 93, 191, 243
 Kornelije Tacit 244
 Kornvolis (Cornwallis) 783, 784
 Koroneja 117, 119
 Kortrajk (Kortrijk) v. Kurtre
 Koruška 302, 303, 371, 372, 582, 583, 585, 605, 606, 623, 661
 Korzika 79, 175
 Kos F. 302
 Kosovo 437, 443, 444, 446, 448, 449, 450, 462, 586, 588, 589, 715
 Kostajnica 596, 601, 714
 Kostolac 283
 Košala 54
 Košćuško (Kosciuszko, Tadeusz) 782
 Košice 596, 597, 598
 Kotantensko Poluostrvo (Cotentin) 412
 Kot Dor (Côte—d'Or) 218
 Kotijan 457
 Kotor 310, 427, 431
 Kovačević Dujan 714
 Krakov (Kraków) 658
 Kralov Hradec v. Hradec Kralov
 Kralova Huta (Królewska Huta) 796
 Kranj 583
 Kranjska 302, 307, 371, 583, 585, 595, 605, 606, 623, 661
 Kras Marko 205, 209, 220, 225, 232, 325
 Krasov 729, 731
 Krater 137, 146, 147, 151
 Kratovo 441, 444
 Kravan (Cravannes) 412
 Krbava 592, 605, 715
 Krbavski knez 590

- Krbavsko Polje 590, 591
 Kreki (Créqui, François de Bonne) 752
 Cremona (Cremona) 179, 180
 Krems 717
 Krepi (Crépy) 564
 Kresenbrun (Kressenbrunn) 371, 372
 Kresi (Crécy) 410, 412, 413, 415, 416, 417, 419, 451, 452, 477, 523
 Krez 41, 42
 Krf (Kerkira) 107, 223, 475
 Kričani 38, 71, 73, 198
 Kriks 203, 204
 Krim 286, 456
 Kristijan IV (danski kralj) 628, 630, 631
 Kristijan Braunšvajski 628, 630
 Kristina (švedska kraljica) 635
 Kristin de Pizan (Christine de Pisan) 512, 651
 Krit 71, 72, 73, 77, 83, 151, 197, 212, 300, 712, 713
 Kriva Reka 437
 Križevci 595
 Krk (Kurikta) 223, 309
 Krka 584
 Kroja 420
 Kromvel Oliver (Cromwell Oliver) 694
 Kroton 184
 Krško 584, 585
 Krum 292
 Krut 320
 Ksantip 101, 104, 173
 Ksenofont 41, 42, 45, 112, 117, 118, 120, 122, 125, 156, 157, 230 245, 247, 512, 651
 Kserks 96, 100, 106, 109, 126, 150, 155, 325
 Kuban (reka) 290
 Kubilaj 61, 68
 Kufa (Mesopotamija) 329
 Kufa (Feodozija) 460
 Kugrund (Kuhgrund) 771, 733, 774, 775
 Kuhorn (Cochorn) 705, 804, 805
 Kukuljević I. 630, 631
 Kulikovo 460
 Kulikovo Polje 459
 Kumani (Uzi, Polovci) 351, 373, 386, 428, 457
 Kumanovo 441, 444
 Kunaksa 112, — bitka, 117 — bitka
 Kunersdorf (Kunowice) 693, 759, 760, 771, 772, 773 774, 778
 Kupa 305, 589, 590, 601, 602, 603 604, 605
 Kupinić Nikola 584, 585
 Kurcije Ruf 143, 145, 244
 Kurdistan 254
 Kurikta (Krk) 223
 Kurjakovići 589
 Kurlandija 725
 Kursel (Courselles) 345
 Kurtre (Courtrai) 466, 467, 470, 471, 529
 Kuriji 50
 Kušani (Ju Hi) 55
 Kutb ud din Ibak 56
 Kutriguri 290, 291
 Kuvrat 291
 Kvadi 298
 Kvajs (Queis) 759
 Kvint Arije 204
 Kvint Fabije Maksim 180, 181, 182
 Kvintilije Var 231

L

- Lab 444, 447
 Laba (Elba) 231, 287, 289, 306, 317, 319 334, 348, 390, 490, 630, 631 633, 634
 Labijen 211, 217, 218, 226
 Lacijum 159, 160, 173
 Ladislav (mađarski kralj) 372
 Ladislav Jagjelović (poljski kralj) 489
 Lafajet (Lafayette) 782, 783, 784
 Lafeld 777
 La Fer (La Fére) 802
 La Foli (Folie) 746
 Lagidi 151
 Lajbnić (Leibnitz, Gotfried Wilhelm) 791, 798, 801
 Lajden (Leiden, Leyden) 618, 665
 Lajna (Leine) 630
 Lajpcig (Leipzig) 634, 641, 644, 705 722, 766, 788, 799, 800, 801

- Lajphajm (Leipheim) 742
 Lekedemonci 80
 Lakonija 73, 77, 82, 118
 Lala Šahin 442, 443
 Lamah 110, 116
 Lamberg (L. Franz Philipp) 583
 Lampo Birago 526
 Lan (Laon) 213, 337, 651
 Landau 741
 Landeshut (u Šleskoj, Kamienna Góra) 760
 Landrijan (Landriano) 563
 Landshut (u Bavarskoj) 778
 Langobardi 258, 262, 263, 266, 268
 271, 272, 274, 287, 300, 302, 303,
 306, 328, 380, 384
 Langr (Langres) 211, 479
 Lans (Lens) 638
 Larisa 313
 Lasci (Lascy, Franz Moritz) 699
 Lašne—Deboa (Lachesnaie—Desbois) 789
 Latini 166, 167, 266, 397
 Latinsko Carstvo 252, 396
 La Tremuj (La Trémoille) 562,
 568, 570
 Loudon (ili Loudon) 759, 760, 765,
 771, 778
 Lauingen 742
 Laupen 495, 496, 498, 504
 Lauphajm (Laupheim) 579
 Lav I (vizant. car) 252
 Lav III (vizant. car) 382
 Lav VI Mudri (Taktičar) 331, 382,
 383, 384, 385, 387, 389, 397, 652,
 791
 Lazar Hrebeljanović 441, 443, 444,
 445, 448, 449, 462
 Le Blon (Le Blond) 802
 Le Konoa (Le Quesnoy) 804
 Le Telje (Le Tellier, Michel) 674,
 675, 678
 Legal 746
 Legrad 713
 Leh (Lech) 337, 338, 339, 340, 586,
 634, 647
 Lehel 340
 Lejva, Antonio (Leyva, Antonio de) 564, 572
 Leksington (Lexington) 780, 784,
 785, 786
 Lembej (Lambay) 333
 Lemnos 712
 Lenbur (Limburg) 612
 Lenjano 465
 Lenjer 746
 Lenjin 7
 Leonardo da Vinči (Vinci) 514,
 516, 526
 Leonida 97, 98, 99, 100, 101
 Leopold (austriški vojvoda na krstaškom pohodu 1217) 396
 Leopold I (nem. car) 737
 Leopold I (aust. vojvoda kod Morgartena 1315) 494, 495
 Leopold III (aust. Vojvoda u bici kod Zempaha) 499, 500, 510
 Leopold Badenski 713
 Leopold Desauski 739, 740
 Leopoldštat (Leopoldstadt) 716
 Leptis 184
 Ler (Leer Genrih Antonović) 797
 Lerida 222
 Lerin 441
 Lesli (Leslie, Walter) 714
 Letourneau Ch. 326
 Leuktra 119, 122, 156, 703
 Leutihid 101, 104
 Levalt 756, 757
 Levarden 805
 Levenhaupt (Lewenhaupt, Charles Enil) 727, 728, 729, 732, 733, 735
 Lezbos 104, 107
 Liban 25, 26, 38, 39
 Libeker (Libecker) 727
 Liberec (Rajhenberg) 755, 759
 Libija 18, 19, 20, 170
 Libiska Pustinja 170
 Libljani 19, 21, 171, 191
 Licen (Lützen) 550, 635, 644, 646,
 650
 Lidija 40, 41, 117
 Lidani 41, 42, 87
 Lignic (Liegnitz) 457 — bitka, 760
 Ligurci 200
 Ligurija 183
 Lihtenauer Johan (Lihtenawer) 515
 Lijenc (Lienz) 302
 Lika 590, 592, 605, 606, 607, 631,
 714, 715
 Likurg 82, 119
 Lil (Lille) 740

- Lileburgas (Lüleburgaz) 283
 Lilibeon 178, 179
 Lim 310
 Linc (Linz) 580, 659, 716
 Lingonci 211
 Linj (Ligne Charles Prince de) 790, 794, 796
 Lünig J. G. 531
 Lipan (Lipany) 492
 Lisa (Lysá) 467, 468, 769
 Lisadar 111
 Litavci 293, 374, 376, 377
 Litavska, Litvanija 375, 521
 Litomeržice (Litoměřice) 493, 755
 Livijev. Tit Livije
 Livonija 632, 724, 725, 731
 Loaber (Loiber Guillaume) 799
 Loe (Lohe) 766
 Loara (Loire) 269, 273, 320, 334, 415
 Lobkovic 625
 Lobor 585
 Lodi 562
 Loen 788, 799
 Loh Higel (Loch Hügel) 763, 765
 Lohvice 729
 Lojd Henri (Lloyd Henry) 12, 796, 797, 798,
 Lojten (Leuthen) 703, 756, 757, 765, 766, 769, 770
 Lojtmán (Leutmann J. G.) 802
 Lokrida 77
 Lokridani 115
 Lombardija 337, 397
 Lombardiska Nizija 465
 London 365, 577, 578, 666, 782, 783, 784, 795, 796, 797, 798, 800 801, 802
 Loren (Lorraine) 307, 337, 341, 391, 472, 505, 614, 615
 Lorenski (vojvoda) 579
 Lorensko (Lotarinško) Vojvodstvo 612
 Lošinj 309
 Lot Ferdinand 277, 344, 369, 472, 479, 502, 504, 505
 Lotar II 277, 508
 Lotrek (Lautrec) 562, 563, 571, 572
 Lotum (Lothum) 746, 748, 749
 Loubert M. 771
 Lovat 324
 Lovozić (Lowositz, Lovosice) 754
 Lovran 304
 Lozana (Lausanne) 503, 589
 Lucerija (Luceria) 221
 Lucern (Luzern) 495, 500
 Lucije Emilije Paulo 197
 Lucije Gelije 204, 205
 Lutzen (Lutzingen) 744
 Ludolf (sin Otona I) 338
 Ludovik (franački car) 305, 306, 307
 Ludovik II (franački car) 308
 Ludovik Pobožni 317
 Ludovik Nemač 276, 318
 Ludvig I (ugarski kralj) 427, 587
 Ludvig Badenski 703, 714, 715, 722, 723, 741, 742, 752
 Ludvig Falački 579
 Ludvig Nasauski 615, 616
 Luftšif (Luftschiff) 763
 Lugalzagisi 30
 Lugos (Lugaos, Lugo) 715
 Luj VI 345
 Luj VII 394, 395, 396, 473
 Luj IX 397, 508
 Luj XI 481, 502, 533
 Luj XII 513, 534, 560
 Luj XIII 630, 633, 636, 637, 649, 674
 Luj XIV 674, 675, 704, 725, 737, 740, 750, 751
 Luj Angjenski 638
 Luka (Lucca) 219, 343
 Lukanija 204, 205
 Luksemburg — vojvodstvo (Luxemburg, Luxembourg) 472, 612
 Lukul 204
 Lunštet (Lunstädt) 764
 Lutecija (Pariz) 218
 Luter Martin (Luther) 524, 579, 658
 Luter (Lutter am Barenberge) 631
 Luvoa (Louvois François-Michel) 674, 675, 676, 678, 704, 750, 804
 Lužica 625, 626, 627
 Lužički Srbi 317, 318

LJ

Ljesnjaja 729, 736
 Lješ 223, 420
 Ljubljana 306, 591
 Ljudemisl 307

Ljudevit (madžarski kralj) 1526, 591
 Ljudevit Posavski 304, 305, 306, 307, 308

M

Mačva 420, 590
 Madrid 659, 739, 740
 Madžarovar (Magyarovar) 597, 598
 712
 Magadha 54
 Magdeburg 338, 491, 633, 647, 806
 Magna Bulgaria 291
 Magnencije 238
 Magnezija 196
 Magon 183, 184, 186
 Mahmud od Gaznija 56
 Majna (Main) 634, 757, 758
 Majnc (Mainz) 508
 Makabejci 39
 Makijaveli Nikolo (Macchiavelli Nicolo) 244, 483, 523, 536, 537, 550, 653, 654, 655, 656, 659, 660, 662, 665, 791
 Maks Emanuel Bavarski 714, 738, 742, 743, 744, 745
 Maksen (Maxen) 759, 778
 Maksimilijan (bavarski vojvoda) 627, 628, 629, 630, 632, 634, 638, 639
 Maksimilijan I (nem. car) 513, 515, 516, 522, 523, 528, 529, 530, 531, 561, 591, 623, 656
 Maksimilijan (nadvojvoda) 600
 Maksimilijan II (nem. car) 584, 596, 597, 599
 Malabar 520
 Malajski Arhipelag 56, 65
 Maleševo 490
 Malevento (Benevento) 166, 169
 Malija 72
 Malikšah 431, 432
 Malin (Malines) 612
 Mali Sv. Bernhard 179
 Malplake (Malplaquet) 740, 745, 749, 750
 Malta 170, 350
 Mamaj 458, 459, 460

Maneson Male Alen (Manesson Mallet Alain) 803
 Manhajm (Mannheim) 741
 Manije Kurije 169
 Manojlo I 395
 Mansfeld 626, 627, 628, 629, 630, 631, 638, 650
 Mantineja 115, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 156, 703
 Mantinejci 115, 117
 Mantova 741, 753
 Manu 50, 52
 Manzikert 385, 386, 388, 391, 431
 Maraton 93, 95, 96, 97, 101, 102, 103, 104, 107, 111, 112, 155
 Maratonsko Polje 94
 Marsel Etjen (Marcel Étienne) 411, 576, 577
 Mardonije 47, 92, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 126
 Margareta od Parme 614
 Marhfeld (Marchfeld) 371
 Maribor 585, 594
 Marica (reka) 129, 314, 421, 441, 442, 443, 476
 Marija Terezija 686, 687, 758, 759
 Marijenburg (Marienburg) 376
 Marion Frencis (Francis) 723
 Mark Aurel (Marko Aurelije) 234, 298
 Marki Frančesko (Marchi Francesco de) 664
 Markijan 286
 Marklisa (Marcklissa) 759
 Marko (Vukašinov sin) 443
 Marko Antonije 223
 Marko Grk 389, 520, 524, 525
 Marko Kladije Marcel 182
 Markomani 234, 298
 Marna 207
 Maroko 170, 325
 Marsej (Marseille) 396, 562, 564

- Marsen (Marcin) 738, 742, 743, 744, 745
 Martin V 484, 489
 Martini Frančesko (Francesco) 516
 Masačusets (Massachusetts) 779
 Masalija, (Masilija, Marsej) 79, 170, 179, 222
 Masinisa 184, 191
 Mastriht (Maastricht) 615, 644
 Mašković Cindram 376
 Matija (car) 625
 Matija Korvin 588, 589
 Mauretanija 234
 Maurijakus (Campus Mauriacus) 284
 Maurijska imperija 55
 Mavri 253, 258
 Mavrikije 294, 295, 296, 298, 299, 378, 379, 380, 381, 383, 789
 Mazaren (Mazarin, Jules) 649, 674
 Mazepa 726, 727, 728, 729, 731, 732
 Macler Georg (Matzler) 579
 Mečani 326, 327
 Mečislav I 321
 Mečislav II 321
 Mediči (Medici) 537
 Medija 41, 135
 Medina 326, 327
 Medinjani 327
 Mediski bedem 35
 Međani 34, 35, 40, 41, 45, 135
 Megalopolj, Megalopolis 135, 241
 Megara 77, 83, 86, 102, 107, 129
 Megarci 102, 103
 Megido 25, 28
 Mehmed Ali 399
 Mehmed beg 595
 Mehmed Sokolović 598, 599
 Meka 326, 327
 Meklemburg (Mecklenburg) 633
 Mel (Möll) 583
 Melco Ludoviko (Melzo Ludovico) 661, 662
 Melo 576, 577
 Melrihštad (Mellrichstadt) 367
 Memel (Klaipeda) 632, 756
 Memfis 28, 43
 Memnon 138
 Menapljani 213, 216
 Meng Tijin 59
 Menken (Mencken Johann) 799
 Menil — Diran (Meni — Durand) 793, 795
 Menšikov 727, 732
 Merc Martin (Merz) 525
 Mercija 334
 Mergenthajm (Mergenthein) 638
 Merenptah 27
 Merilend (Maryland) 782
 Mering (Mehring, Franz) 156, 777
 Meri sir Sen (Merry — sur — Seine) 284
 Merkadje (Mercadier) 472
 Merovinzi 273, 274, 360
 Mersi (Mercy, Franz von) 638
 Merta (Meurthe) 506
 Merzeburg (Merseburg) 338, 763
 Mes (Metz) 521, 552
 Mesenija 73, 77, 82, 83
 Mesina 475
 Mesinski Moreuz 166, 170
 Mesopotamija 30, 31, 32, 34, 36, 37, 134, 137, 257, 259, 404, 431, 456
 Mesta 292, 300, 441
 Metaur (Sena Galika) 183, 241
 Metlika 584
 Metodije 318
 Metohija 437
 Meza (Meuse, Maas) 216, 337, 600, 615, 616, 741
 Mezija 268, 283, 288
 Mezijer (Mézieres) 561
 Mezroa Žoli (Maizeroy Joly de) 793
 Mglin 726, 728, 729
 Midlseks (Middlesex) 215
 Mihailo (bugarski car) 437, 438, 439, 440
 Mihailo (drački namesnik) 311
 Mihailo III (viz. car) 318
 Mihailo IX (viz. car) 475, 476
 Mijatović Čedomilj 489
 Mikale 104
 Mikena 73, 75
 Milo 173, 242
 Milano 464, 465, 528, 559, 560, 462, 563, 564, 571, 574, 737, 741, 753
 Milanska Vojvodina 559, 560, 562, 563, 624
 Milberg (Mühlberg) 771, 772, 773
 Miler P. (Miller Peter) 799
 Milet 13
 Milos 72
 Miloš Obilić (Kobilić) 446

- Miltijad 93, 94, 95, 101, 102, 103
 Milutin (kralj) 420, 422, 425, 428, 429, 433
 Miluz (Mulhouze) 212
 Minamoto 66
 Minamoto Joritomo 66, 67
 Mincer Tomas (Münzer Thomas) 579
 Minčio (Mincio) 738
 Minden 630, 759
 Ming 62
 Minorka 741
 Minotomi 786
 Minos 71
 Minster (Münster) 638, 759
 Mirabelo (Mirabello) 573
 Mirabo (Mirabeau, Honore—Gabel Comte de) 798, 799
 Mircušlag (Mürzzuschlag) 583
 Mirijam (Miriam) 786
 Misipipi (Mississippi) 778, 784
 Mislav 308
 Mistislav Halički 457
 Mistislav Hrabri 457
 Mistislav Nemi Peresopnički 457
 Mistislav Romanović Kijeovski 457
 Mistislav Svjatoslavič Černigovski 457
 Mit Mihael (Mieth Michael) 801
 Mitanci 32
 Mitridat 224, 225
 Mizenum 232
 Mleci v. Venecija
 Modelhajm (Modelheim) 741
 Mogaić Ivan 584, 585
 Mogilev 727, 728
 Mohač (Mohacs) 582, 586, 589, 592, 593, 597, 714
 Mojmir 318
 Mojsej 312, 313
 Mokrice 585
 Molbro vojvoda od (Marlborough) 723, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 748, 749, 750, 751, 752, 777
 Moldavija 336, 730
 Momzen (Mommssen, Theodor) 168 206, 242
 Mongolfje (Montgolfier, Joseph i Etienne) 803
 Mon Ženevr (Mont Genève) 559
 Monemvazija 475
 Mongolija 62, 453, 519
 Monlik (Montluc, Monluce, Blaise de) 534, 658
 Monmoransi (Montmorency Anne duc de) 564
 Monpansje (Montpensier) 560
 Monpelje (Montpellier) 464
 Monreale de Morijale (Moriale) 482
 Mons 616, 617, 745, 749, 750
 Montalamber (Montalembert, Marc René) 806, 807
 Montarži (Montargis) 217
 Montebelo (Montebello) 465
 Montekukoli (Montecuccoli) 644, 668, 700, 703, 705, 712, 713, 722, 723, 790, 791, 798
 Monteskje (Montesquieu Charles de) 798
 Montila (Munda) 225
 Montone 566
 Montreal 781
 Montù Carlo 389, 521
 Mopertii (Maupertuis) 411, 415
 Mora (Morat, Murten) 504, 505, 528, 570
 Mora Domeniko (Domenico) 661
 Morava 283, 313, 315, 437, 441, 443
 Morava (March) 371
 Moravska 289, 298, 318, 319, 372, 488, 490, 491, 625, 626, 627, 631, 640, 754, 755, 757
 Moravsko — marička dolina 593
 Moravsko — vardarska dolina 593
 Morgan (M. Lewis Henry) 8
 Morgarten 494, 496, 498, 499
 Moric Hesenski 660
 Moric Oranski (Nasauski) 542, 543, 544, 552, 618, 619, 620, 621, 622, 648, 649, 652, 653, 659
 Moric Saksonski (Maurice de Saxe) 777, 793, 794, 796
 Morinci 213
 Moristaun (Morristown) 782
 Moskva 458, 460, 691, 726, 727, 728, 729
 Mosul 393, 396
 Mozel (Mosel, Moselle) 216, 741
 Mramorno More 79, 252, 380, 433
 Mrnjavčevići 442, 443
 Mrtvo More 327

Mstislavlj 728
 Muavija 331
 Muhamed (prorok) 326, 327, 328,
 329, 330
 Muhamed II (osmanski sultan) 451
 690
 Muhamed III (osmanski sultan)
 600
 Muhamed IV (osmanski sultan)
 713
 Muhamed od Gora 56
 Muhamed Ivanović 714
 Muhamed Keprili (Köprülü) 712
 Muhamedovci 326
 Mukuli 454
 Munda (Montila) 225, 230

Muntaner (Ramon) 475, 477
 Mur Džon (Moore, Sir John) 784
 Mura 597
 Murat I (osmanski emir) 433, 442,
 443, 444, 445, 446, 447, 592, 689
 Muratovo Tulbe 444
 Mušiliš I 36
 Mušiliš II 26, 27
 Mustafa II 715, 719
 Mustafa Keprili (Köprülü) 715,
 723
 Muta 327
 Mutalu 26
 Mutimir 311
 Mutnik 607

N

Nabonid 35
 Nabopolasar 28, 34, 35
 Nabukodonosor (Nabukadrezar II)
 28, 34, 35, 38, 39, 42
 Nadadži (Nádasdy, Franz) 755,
 767, 768, 769
 Nagoričani 437
 Nais (Naissus, Niš) 238, 251
 Najburg (Neuburg) 339
 Naklerzov (Nollendorf) 755
 Naksos 106
 Namir (Namur) 213, 472, 612
 Nanda (dinastija) 54, 55
 Nansi (Nancy) 505, 506, 507, 528,
 570, 612
 Napoleon I 230, 350, 399, 609, 649,
 679, 723, 761, 770, 776, 784, 794,
 802
 Napulj (Napoli) 257, 477, 536, 559,
 560, 561, 563, 737, 740, 741, 799
 Napuljska Kraljevina 528, 559,
 562, 624
 Napuljski Zaliv 79, 232
 Naragara (Zama) 184, 191
 Narbon (Narbome) 207, 222, 464
 Narbonska Galija 207, 208, 209,
 210, 218
 Narden 617
 Narva 724, 725
 Narzes 258, 262, 263, 264, 265, 271,
 272
 Nasau (Nassau) 623

Naumburg 766
 Naumburg na Zali (Nander Saa-
 le) 644
 Naundorf 762
 Navara (Navarra) 535, 561
 Navaro Pedro 565, 568
 Nearh 137
 Nebel 743, 744
 Nabukadrezar II (Nabukodonosor)
 34
 Neca (Netze, Notéc) 757
 Nedanin Hasan Alramah 524
 Neho 28, 34
 Nel 417
 Nelepići 589
 Nemački Brod (Nemecky Brod)
 489
 Nemanjići 420, 421, 422, 423, 426,
 428, 429, 430, 431, 436, 440, 441,
 449, 472, 557
 Nemur (vojvoda, Nemours) 565
 Nepal 62
 Neprjadva 459
 Nerdlingen (Nördlingen) 636, 638,
 650, 651, 723, 724
 Neretljani 310
 Neretljanska Oblast 310
 Neretva 310, 444, 590
 Neron 244
 Nervljani 213, 216, 230
 Nestor (kralj Pila) 77, 89

- Nestor (ruski hroničar) 322, 323
 Nešatel (Neuchâtel) 796
 Nešatelsko Jezero 501, 502
 Neuri 293
 Neva 374, 724, 725
 Nica (Nizza, Nice) 564
 Nićifor I 382
 Nićifor Foka 324, 325, 382, 387
 Nićifor II Foka 385
 Nićifor Gregora 475, 476, 477
 Nićifor Vrijenije 387
 Nijmegen 214
 Nikeja 392, 393, 395, 399
 Nikija 109, 110, 116
 Nikola (grof brsjačke oblasti) 312
 Nikola Kupinić 584, 585
 Nikolaj (Nicolai Ferdinand Friedrich) 788, 799
 Nikoličevci 438
 Nikopolj 450, 452
 Nil (i Delta) 18, 20, 27, 28, 43, 71, 92, 134, 328, 399
 Nimiti Bel 35
 Niniva 33, 34, 134, 142, 382
 Nipern 766, 768
 Nirnberg (Nürnberg) 521, 523, 591, 634, 664, 730, 788, 799, 804
 Niš (Nais, Naissus) 238, 251, 283, 391, 420, 444, 450, 588, 594, 714, 715, 723
 Nišava 437
 Nivel (Nivelles) 369
 Noarmutje (Noirmoutier) 334
 Noen (Noain) 561
 Nojmajer (Neumair von Ramsela) 661
 Nojmarkt (Neumarckt kod Lojtena) 766, 767
 Nojmarkt kod Rosbaha 762
 Nokhern de Šorn F. (Nockhern von Schorn, Friedrich) 788
 Nola (grof) 513
 Nolendorf (Naklerzov) 755
 Nolendorf (Nollendorf) kod Rosbaha 705
 Norfolk 577
 Normandija (Normandie) 334, 386, 344, 366, 390, 410, 412, 413
 Nortamberlen (Northumberland) 368
 Nortelerton (Northallerton) 368
 Northajm (Northeim) 630
 Nort Velšem (North Valsham) 578
 Noteč 321, 322
 Nova (Staklen kod Svištova) 283
 Nova Engleska 780, 782, 787
 Nova Gvineja 56
 Nova Kartagina 175, 177, 178, 183, 195
 Nova Škotska 781
 Novaković Relja 420
 Novaković Stojan 425, 442
 Novara 561, 568, 569, 570
 Nove Zamki (Nove Zámky) 712, 714,
 Novgorod 322, 374
 Novgorod — Seversk 726
 Novi Brandenburg (Neubrandenburg) 633
 Novigrad (Nové Mesto) 491
 Novigrad na Savi 599, 602, 603
 Noviodun (Sanser) 217, 218
 Novo Mesto 583, 584
 Nubija 18, 19, 20, 21, 24, 32, 43
 Numancija 197, 200, 241
 Numidija 260
 Nusdorf (Nussdorf) 719, 723
 Njemen 317
 Njepor (Nieuport, Nieuwpoort) 552, 619, 620
 Njitra (Nitra) 597
 Njuton Ajzek (Newton, Isaak) 801, 802
 Nju Džersi (New Jersey) 782, 783
 Njujork (New York) 781, 782, 783, 784
 Njukasl (Newcastle) 233

O

- Oaza (Oise) 577
 Ober Glauhajm (Ober Glauheim) 743, 744, 745
 Obinji (Aubigny, Robert) 560
 Obšić (Obschütz) 763, 764, 765
 Odesa 629

- Odnard, Udnard na Šeldi (Auden-
aarde, Oudenarde) 470, 660,
740
- Odoakar 236, 251
- Odra 319, 322, 390, 603, 632, 633,
724, 726, 759, 760, 771, 772, 774
- Ohod 326, 327
- Ohrid 313, 316, 317, 420
- Ohridsko Jezero 131, 148, 312
- Oka 322, 458
- Oks (Amu Darija) 136
- Oksenštjerna Aksel (Oxenstierna
Axel) 635, 650
- Oktavijan Avgust 196, 231, 232,
233, 234, 244, 254
- Olaf Trigveson 334
- Oldenbarnevelt Jan van (Olden
Barneveldt) 618
- Oleđo (Oleggio) 569
- Oleg 323, 324
- Olež 457
- Olimp 97, 153
- Olinčani 114
- Olint 114
- Olivares 628
- Olomouc 757, 778
- Oman (zemlja u Arabiji) 325
- Oman Čarlz (O. Charles William)
278, 280, 369, 373, 403
- Omar 327, 329
- Omortag 292
- Onexandar, Onesandar 244, 651
- Onon 453
- Opis 35, 42
- Oranski princ (Johann Wilhelm,
Prinz von Oranien — Nassau)
746, 748, 749, 750
- Oranž 613, 615
- Orbikije 261, 789
- Orehoci 630
- Orhan 433, 434, 435
- Orhomen 73, 118
- Orik 223
- Orkni (Hamilton, Lord George,
Earl of Orkney) 746, 749
- Orlean (Cenab Orléans) 217, 284,
412
- Orlean (Orléans, Philippe duc d')
416, 417
- Orlean (Orléans, Phillippe II duc
d') 739
- Orljava 605
- Orm (de L'Orme) 807
- Ormond (Ormonde James, duke)
740
- Oront 26
- Orso delji (degli) Orsini 513
- Oršava 450, 610
- Osa (Kisavos) 97
- Oseti (Alani) 474
- Ošijek 593, 595, 597, 600, 607, 713,
714, 720
- Osma 450
- Osman 432, 433, 441
- Osor (Cres sa Lošinjem) 309
- Ostende 618, 620, 803
- Ostrožac 599
- Otakar II 371, 372, 373
- Ot fon Ehterdingen (Ott von Ech-
terdingen) 656, 659
- Oten (Autun) 211
- Otočac 610, 713
- Oton I 321, 338, 339, 340, 528
- Oton II 321, 343
- Oton IV 369, 370
- Ovče Polje 420
- Overisel 612, 617

P

- Pad (Po) 175, 178, 179, 180, 185,
207, 271
- Paderborn 630
- Padova 655
- Pagan (Pagan, Blaise François)
665, 705
- Pagonda 114, 121
- Pahimer Đorđe 475
- Pajas (Pinar) 140
- Pajsije 443
- Pakra 605
- Pakrac 600
- Palestina 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27,
28, 30, 32, 37, 38, 74, 350, 351,
358, 382, 391, 393, 394, 396, 398,
406, 431

- Palota (Vár — Palota) 600
 Palašt (Palast) 596
 Pamfilija 106
 Pamir 60, 460
 Pančevo 610, 720
 Panduji 50
 Pandžab 46, 47, 54, 55, 460
 Pangej 126
 Panigarola 502, 504, 505
 Panijum 38
 Panonija 234, 271, 278, 283, 284,
 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292,
 302, 304, 305, 307, 319
 Panonska Hrvatska 304, 308
 Papehajn (Pappenheim, Goufri-
 od Heinrich) 580, 633, 641, 642,
 643, 644
 Papska Država 528, 559
 Parčani (Parti) 41, 45, 55, 220, 225,
 229, 232, 325
 Parhvic (Parchwitz) 766
 Pariz 218, 284, 334, 364, 411, 412,
 511, 558, 564, 576, 577, 633, 652,
 661, 664, 665, 705, 741, 750, 761,
 784, 789, 790, 792, 793, 794, 798,
 799, 800, 801, 802, 803, 804, 807
 Parkanj (Parkany) 713
 Parker (Parker, John) 785
 Parma 561, 562
 Parmenion 136, 138, 139, 147, 149
 Paropamis (Hindukuš) 136
 Parti v. Parčani
 Pasanac Ivan 584, 585
 Pasargade 135, 137
 Pauzanija 102, 103, 104, 105, 111,
 246
 Pavija 337, 465, 466, 552, 562, 563,
 572, 574, 656, 666
 Pavle Đakon 272, 302, 303
 Pažes G. (Pagès) 633
 Pečuj 596, 714
 Peking (Pejping) 61, 62
 Pelagonija 316, 437, 439
 Pelion 131
 Pelopida 119, 120, 121, 122
 Peloponez 73, 74, 77, 87, 91, 92,
 100, 101, 105, 107, 108, 109, 110,
 119, 121, 151, 155, 160, 268, 314,
 477, 714, 715
 Peluzijum 19, 29, 43
 Pensilvanija 782
 Pentima (Korfini) 222
 Pergamon 196, 197
 Pervoločni 733
 Perikle 106, 107, 108, 109, 110, 365
 Peron (Peronne) 369, 564
 Persepolj 44, 131, 135
 Persi (Percy) lord 786
 Persiski Zaliv 32, 40, 137
 Pertev paša 598
 Peruđa (Perugia) 521
 Perušić 714
 Peruzija 180
 Perzej 197
 Peskara (Pescara, Ávalos Fernan-
 do) 562, 563, 568, 571, 572, 573
 Pešavar 55
 Pešta 581, 582, 596
 Petar (bugarski car 927—969) 293,
 312
 Petar (hrvatski kralj 1093—97) 310
 Petar (viz. vojskovođa brat cara
 Mavrikija) 299
 Petar I (ruski car) 691, 692, 724,
 725, 729, 730, 732, 733, 735, 736
 Petar III (ruski car) 699, 761
 Petar Krešimir IV 309
 Peterburg (Petrograd, Lenjingrad)
 725
 Petrarka (Petrarca) 521, 524
 Petrej 222
 Petril 312
 Petrinja 600, 601, 603, 606
 Petrinjčica 601
 Petrograd 727, 757
 Petronel 713, 716
 Petrova Gora (Gvozđ) 310
 Petrovaradin 597, 600, 720, 751
 Petrovka 731
 Petrus Ramus (La Ramie) 652
 Petštet (Petstätt) 763, 765
 Pevensej 365
 Pfederšhajm (Pfeddersheim) 579
 Pidna 197, 241, 242
 Pietrabona 521
 Pijačenca (Piacenza) 563
 Pijanec 420
 Pijare 27
 Pije II 412
 Pijemont 534, 550, 564, 614, 624,
 739
 Pijizegir (Puységur Jacques Fran-
 çois) 703, 790, 794
 Pikardija 413, 533, 564

- Pikins Eudrju (Pickens Audrews) 783
 Pikolomini (Piccolomini) austr. gen. 1689 — 715
 Pikolomini Eneja Silvije (Piccolomini Enea Silvio) 487
 Pilos 73
 Pinar (Pajas) 140
 Pind 73
 Pipin 290
 Pir 166, 168, 169, 170, 171, 242
 Pirej 86, 109, 119
 Pireneji 178, 183, 207, 222, 257, 535
 Pirenejsko Poluostrvo 535, 739
 Pirna 684, 754
 Pirot 444
 Pisecki A. (Pisetzky von Krannigfeld, Adam) 799
 Pišgri (Pichegru, Charles) 784
 Piterborska opatija (Peterborough) 407
 Pitkern (Pitcairn, John) 784, 785
 Piva 311
 Piza 390, 464
 Pizistrat 84, 96
 Pjer le Poavr (Pierre le Poivre) 660
 Placencija 179, 180, 185
 Plana 755
 Plateja 101, 103, 104, 107, 111, 112, 118, 126, 155, 389
 Platen P. J. 800
 Plinije Stariji 55, 293
 Pliska 291
 Plovdiv (Filipopolj) 129, 239, 283, 314, 315, 391, 444, 450
 Plutarh 93, 143, 153, 168, 169, 229, 245
 Plzenj (Plzēn) 489, 492, 627
 Plješevica 304
 Po (Pad) 175, 178, 179, 180, 185, 207, 271
 Poasi (Poissy) 413
 Poatje (Poitiers) 277, 329, 330, 411, 412, 417, 419, 451, 452, 477, 576
 Počep 728
 Podolija 715
 Podravina 595, 714
 Podujevo 444
 Podunavlje 301, 308, 315, 317, 437, 591, 596
 Pojrbah (Poyrbach) 580
 Pokupje 606
 Polesje 322
 Polhovgradec 582
 Polibije 151, 153, 154, 158, 170, 176, 177, 178, 186, 189, 190, 191, 193, 197, 201, 203, 241, 242, 243, 245, 247, 261, 511, 652, 653, 789, 792, 803
 Polijen 130, 246, 651, 660
 Poloč 726
 Polog 420
 Polovci v. (Kumani)
 Poltava 729, 730, 731, 732, 736
 Pomeranija 632, 633, 640, 753, 759, 761
 Pompej 204, 205, 209, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227
 Pompej Trog 244
 Pont Aven 213
 Pont de Larš (Pont de l'Arche) 533
 Pontje (Ponthieu) 344
 Por 136, 145, 146
 Poreč 420
 Portugalija 620, 737, 739
 Posavina 304, 305
 Postojna 591
 Potideja 114
 Pounje 590
 Poznanj 726
 Požega 594
 Požeška Kotlina 595
 Požunj (Pozsony, Bratislava) 584
 Prag (Praha) 484, 489, 491, 627, 634, 636, 638, 639, 754, 755, 756, 757
 Pranvald (Prannwald) 580
 Prato 537
 Predil 582
 Pregel 373
 Presijan 311
 Prespa 313, 316, 317
 Prespansko Jezero 312
 Preševo 444
 Prešov (Eperjes) 714
 Prilep 312, 420, 441
 Priluki 729
 Prinстон 782, 787
 Pripjet 322
 Prisk 283, 299
 Priestly E. C. 737
 Priština 441, 444

Prizren 420
 Projs Jakob (Preuss) 656
 Prokop Mali 490, 492
 Prokop Veliki 484, 490, 491, 492
 Prokopije Cezarejski 254, 255, 260,
 261, 262, 263, 264, 271, 294, 295,
 297, 299, 300, 301, 789
 Prosek 420
 Prospekt Hil (Prospect Hill) 786
 Provansa 207, 564
 Prut 293
 Psametih I 28
 Psametih III 29
 Psel Mihailo Konstantin 385

Pskov 727
 Pskovsko Jezero 374
 Ptah 22, 26
 Pterija 41
 Ptolemej I 151, 157, 245
 Ptolomej IV 154
 Ptolomej V 38
 Ptolemeji 22, 38, 151
 Ptuj 585
 Publije Levinije 168
 Publije Rutelije Ruf 201
 Publije Varinije 204
 Puni v. Kartaginjani
 Pura (Bunpar) 137

R

Rab (ostrvo) 309
 Rab (reka u Mađžarskoj) 307, 713
 Raban Maur (Rabanus ili Hrabanus Maurus) 508
 Rača 607
 Rački Franjo 591
 Radanja 599
 Radečić 584
 Radosmir (grad u Bugarskoj) 439
 Radoslav (sin Stevana Prvovenčanog) 420
 Radoškovice 727
 Radovljica 583
 Rafija 151, 154
 Rahovo 450
 Rajf Valter (Reiff, Walter) 657
 Rajhartsverben (Reihardtsverben) 763, 764, 765
 Rajmund Tuluski (Raymond III, Comte de Toulouse) 391, 393, 400
 Rajnfelden (Rheinfelden) 638, 650
 Rajnska Oblast 334, 339
 Rakoci (Rákóczy, György) 723, 738
 Rakovica 631
 Ramiji (Ramillies) 739, 752
 Ramzes II 22, 25, 26, 27, 36
 Ramzes III 27, 37, 74
 Ramzes IV 27
 Ramzes XI 27
 Rankan (Rancan) 638
 Ranke (R. Leopold) 125
 Rastislav 318, 319, 320

Raša 304
 Raška 310, 311, 315, 420
 Raštat 741
 Ratenerov Buš (Rathener Busch) 769
 Ravena (Ravenna) 221, 232, 257, 258, 271, 521, 535, 538, 547, 551, 555, 561, 565, 566
 Ravenski Egzarhat 380, 381
 Ravič 726
 Ravno (Čuprija) 420
 Re 22, 26
 Regenzburg (Regensburg) 290, 449, 532, 533
 Regijum 205
 Remci 212
 Renal (Raynal) 799
 Rene II vojvoda Lorenski (René II de Lorraine) 504, 505
 Rene Anžuski (René d'Anjou) 515
 Rens (Reims) 213, 337
 Renskeld (Rhenskjöld) 732
 Remond 615
 Ribnik 584, 607
 Rič Barnaki (Rich Barnaky) 666
 Ričard I 346
 Ričard II 578
 Ričard Lavlje Srce 396
 Ridlingen 738
 Riga 351, 724, 727, 729, 733
 Rigen (Rügen) 758
 Rijeka 304
 Rijukiju 62

- Rim 39, 40, 159, 160, 161, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 193, 194, 195, 196, 199, 203, 204, 205, 206, 208, 210, 212, 215, 217, 219, 220, 221, 222, 225, 240, 241, 242, 243, 245, 252, 253, 257, 258, 268, 271, 293, 362, 363, 426, 471, 484, 492, 511, 528, 563, 622, 654, 659, 666, 789
- Rimini (Arimin) 221
- Rimpler Georg 704, 804, 806
- Rimska Imperija (Carstvo) 196, 225, 231, 232, 233, 234, 246, 247, 252, 283
- Risnjak 304
- Ristov W. (Rüstow Wilhelm) 497, 541, 543, 594, 620, 641, 642, 644, 646, 670, 704
- Riš Nikola (Rüsch, Nikolaus) 501
- Rišelje (Richelieu duc de) 632, 633, 636, 637, 649, 674, 676
- Rivolta 660
- Robert Apuliski 391
- Robert Flandriski 391, 400, 471, 472
- Robert Normandiski 368, 391, 392, 400
- Robert (Rolan) 336
- Robins Bendžamin (Benjamin) 802
- Ročester (Rochester) 577
- Roderih 271
- Rodopi 129, 131, 148, 443
- Rodos 77, 196, 197, 350, 397, 660
- Rojah 583
- Rokrod (Rocroi, Rocroy) 638, 651
- Roksberi (Roxbury) 786
- Roku (Raucoux) 777
- Rolon (Robert) 336
- Roman IV Diogen 386, 387
- Romano — Briti 279
- Romanija 536
- Romejci 378
- Romni 729
- Romon 529
- Rona 79, 178, 179, 193, 207, 210, 211, 212, 266, 273, 334, 564
- Ronko (Ronco) 565, 566
- Rosbah (Rossbach) 703, 756, 757, 762, 765
- Rošambo (Rochambeau) 783, 784
- Rotterdam (Rotterdam) 665
- Roud Ajlend (Rhode Island) 784
- Rozbek (Roosebeke) 349, 470, 471
- Rože II (Roger) 395
- Rožer de Flor (Roger de Flor) 474, 475, 476
- Ruam 317, 334, 533
- Rubikon 166, 221, 222
- Rudnik 427, 441
- Rudolf (Rudolf Herzog von Schwaben, nem. kralj 1077) 368
- Rudolf II (nem. car) 600
- Rudolf I Habzburški (nem. car) 371, 372, 373
- Ruk (Rooke, George) 739
- Rukavina Jerko 714
- Rumeliski (Ikoniski) Sultanat 432
- Rumjančev 771
- Rumunija 282
- Rurik 322, 323
- Rždavice 437, 438

S

- Safarija 405, 406
- Safolk (Suffolk) 577
- Sagunt 177, 193
- Sais 28
- Saladin (Salah Ed Din) 364, 404, 405, 406
- Salamina (kod Atine) 86, 100, 101, 115
- Salamina (na Kipru) 107
- Salm Nikola 593, 604
- Salmanasar III 32, 33, 39
- Saltikov 759, 772, 773, 774, 775, 778
- Salustije 243
- Samarija 38
- Samarkand 386, 456
- Samarobrija 216
- Sambra (Sambre) 213, 216
- Samo 289, 303, 317
- Samokovo 443
- Samos 42, 104, 107
- Samsuditana 31
- Samter Tomas (Sumter Thomas) 783

- Samuilo 312, 313, 314, 315, 316, 317
 Sana 589
 Sančo Londonjo (Sancho de Lo-
 doño) 657
 Sankt Miheln (Sanckt Micheln)
 762
 Sanlis (Senlis) 577
 Sans (Sens, Agendik) 217
 Sanser (Nevers, Noviodun) 217
 Santa krus (Santa Cruz Alvaro)
 792
 Santini Paolo 525
 Santoni 210
 Sanuto Marino (Torzelo) 509
 Saradecki 643
 Sarajevo 715, 751
 Saratoga 782
 Sarauw (Christian) 731
 Sard 41, 42
 Sardinija 21, 170, 175, 180, 181,
 222, 223, 390, 561, 624, 737, 741
 Sargon I Veliki 30, 31, 32, 39
 Sargon II 36, 38
 Sarmati 294
 Sarmatska Nizija 47
 Saronski Zaliv 100
 Sart (Sarte) 746
 Sasanidi 257
 Sasi 268, 271, 273, 277, 278, 279,
 280, 303
 Saul 37
 Sava (reka) 288, 304, 305, 306, 307,
 310, 311, 584, 589, 593, 597, 603,
 605, 606, 715, 720
 Savinja 584
 Savoja 266, 472, 560, 564, 614, 624,
 737, 738, 740, 741, 750, 752
 Savornjano (Savorgnano Mario)
 660, 666, 788
 Schel 731
 Schröder G. 719
 Schilling Diebold 501
 Scipion Gnej 179, 183, 195
 Scipion Lucije Kornelije (Afri-
 kančev brat) 196
 Scipion Nazika 225
 Scipion Publije Kornelije 179,
 183, 185, 193, 195
 Scipion Publije Kornelije (Afri-
 kanac) 183, 184, 185, 191, 192,
 193, 194, 195, 196, 198
 Scipion Publije Kornelije, Emili-
 jan (Afrikanac Mlađi) 197, 241,
 261
 Sebastijan (rimski vojskovođa)
 239
 Segedin 596, 597, 598, 600, 607, 714,
 720, 222
 Sekešfehervar (Székesfehérvár)
 596, 601
 Sekst Julije Afrikanac 246
 Sekst Julije Frontin 244, 246
 Sekvanci 210, 211, 212
 Selasija 153
 Seldžuk (turski knez) 386, 431
 Selebrija (Silivri) 252
 Seleuk 55
 Seleukovci 38, 39, 151
 Selim I 690
 Selim II 599
 Semjonovka 732
 Sen Deni (Saint — Denis) 413
 Sen Kanten (Saint — Quentin)
 213, 276
 Sen Le 576
 Sen Pol (Saint — Pol) 344
 Sen Simon (luka Antiohije) 395
 Sen Valerie (Saint-Valery) 615
 Sen Žermen (Saint-Germain) 763,
 765, 799
 Sena 207, 216, 217, 230, 284, 334,
 413, 417, 577
 Sena Galika (Metaur) 183
 Senlek (Senlac) 366
 Senonci 216, 217, 218
 Senjsko-Modruška oblast 590
 Senta 715, 719, 720, 722, 751
 Sent Gothard (Szentgothárd) 713,
 723, 790
 Sen Kroa (Saint Croix) 784
 Senj 591
 Septimanija (Gotija, Akvitanija)
 284
 Septim Sever 246
 Ser 441, 443
 Serbeloni (Serbelloni) 755
 Serdika (Sofija) 292
 Seret 293
 Servija 313, 315
 Servije Tulije 160, 161
 Servilije 180, 186
 Servola, Arnold de 478
 Sest, Sestos 104, 131

- Seul 69
 Sevene (Cévennes) 207, 218, 738
 Sevena (Savannah) 784
 Severija 728
 Severna Karolina 783
 Severna Umbrija 334
 Sevnica 584, 585
 Sezija (Sesia) 562
 Sezostrijs III 21
 Sforca Frančesko (Sforza Francesco, milanski vojvoda 1450—1466) 483, 536
 Sforca Galeaco (Sforza Galeazzo) 502
 Sforca Frančesko milanski vojvoda sredinom XVI v. 564
 Sibirjanin Janko (Hunjadi Janoš) 588
 Sidon 39
 Sigej 86
 Siget 446, 596, 597, 598, 599
 Sigibert 287
 Sigismund (poljski kralj) 657
 Sigismund Luksemburški (mađ. kralj) 449, 450, 451, 452, 462, 484, 489, 491, 587, 588, 590
 Sigismund Koribut 489, 491
 Sijam 62
 Sikloš (Sikos) 596, 714
 Sikoris (Segre) 222
 Silar (Silarus, Sele) 205
 Silivri 252
 Silistrija (Silistra) 131
 Simeon (bugarski car) 293, 309, 311, 325, 437
 Simeon (Dušanov polubrat) 441
 Simjenovič Kazimir (Simienovic Casimiro) 800, 801
 Simon Stevin (Simon de Briž-Bridge) 665
 Sin 39
 Sinaj, Sinajsko Poluostrvo 19, 20, 25
 Sinan paša 600
 Sind 55, 56
 Sineus 322
 Singidunum (Beograd) 251, 255, 283, 288
 Sinj 714
 Sinjavski 727
 Sipar 35
 Siris (Agri) 168
 Sirakuza 100, 110, 113, 116, 170, 181, 182
 Sirakužani 116
 Sirci 21, 28, 274
 Sir Darija (Jaksart) 136
 Sirgijan 439
 Sirija 24, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 36, 37, 151, 220, 223, 224, 254, 258, 314, 326, 331, 358, 382, 386, 395, 404, 431, 456
 Siris (Agri) 168
 Siriska Vrata (Aman) 139, 142
 Sirmijum (Sremska Mitrovica) 288
 Sisak 305, 307, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606
 Sjedinjene Države Amerike 731, 782, 784
 Skadar 427, 444
 Skagerak 332
 Skalice 490
 Skamander 75
 Skandinavci 323
 Skandinavija 268, 323, 335, 352
 Skandinavsko Poluostrvo 237
 Skiti 46, 93, 138, 155, 293, 297, 380
 Skitija 229
 Skopje (Skoplje) 315, 420, 441
 Skopska Crna Gora 443
 Slankamen 703, 715, 720, 723
 Slavonija 585, 589, 590, 591, 596, 597, 599, 600, 602, 605, 606, 610, 714, 715
 Slojs (Ekliz) 410, 521, 619
 Slovenačko Primorje 302
 Slovenija 582
 Slunj 599
 Slupce 726
 Smederevo 778
 Smit (Smith, Francis) 784, 785, 786
 Smit (Smyth, John) 666
 Smolensk 322, 728
 Smorgonj 726
 Soča 582
 Sofija (grad) 314, 315, 391, 437, 444, 450, 588, 719
 Sofija (udovica češkog kralja Vclava IV) 488
 Sokrat 156
 Sol 799

- Solms (Solms Reinhard) 657, 661, 662, 663
 Solomon Mudri 38
 Solon 84, 161
 Solun 288, 290, 293, 300, 313, 314, 315, 316, 380, 391, 421, 431, 441, 476, 593
 Solvej Fert (Solway Firth) 233
 Soma (Somme) 334, 413, 417
 Sombathelj (Szombathely) 594
 Sona (Saone) 211, 212
 Sori (Saurupt) 506
 Soros 95
 Sovera 805
 Sovolšica (Kamenča) 438
 Sož 728
 Sparta 80, 82, 83, 86, 87, 88, 91, 93, 97, 100, 101, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 119, 122, 129, 130, 148, 153, 156, 164
 Spartak 203, 204, 205, 206, 209
 Spartalos 114
 Spartokidi 206
 Sperhej 314
 Spinola (S. Ambrosio) 627
 Spinosa (Spinoza, Baruch) 798, 801
 Split 309
 Spoleto 257, 271
 Sporšil J. (Sporschil, Johann) 641
 Sredačka Oblast 437
 Sredačka Visoravan 313, 314
 Srem 288, 314, 315, 318, 587, 715, 720
 Staklen (Nova) 283
 Stamford Bridž (S. Bridge) 365
 Stančić — Horvat Marko 596
 Stanislav Leščinski 725, 727, 729, 731
 Stara Gradiška 714
 Stara Zagora (Bereja) 240
 Stari Bečej 720
 Stari Grad 491
 Starodub 726, 728
 Starovolski S. (Starowolski Szymon) 658
 Stefan Uroš III Dečanski 420, 421, 428, 429, 437, 438, 439, 440
 Stefan Dušan 421, 422, 425, 427, 428, 429, 430, 431, 438, 440, 441, 557
 Stefan Lazarević 451, 462, 489
 Stefan Nemanja 312, 420, 422, 428, 429
 Stefan Prvovenčani 420, 422
 Stefan Vojislav (zetski knez) 311
 Stevan I (madžarski kralj) 586, 587
 Stevan od Bloa (Étinne de Blois) 394, 400
 Stivn (Stephen of Blois) 368
 Stjuarti 695
 Stofel (Stoffel Eugène) 221
 Stojanović Ljubomir 438
 Stolni Biograd 581
 Strabon 243
 Stracimir 450
 Strazbur (Argentoratum) 238, 240, 615, 741
 Stribro (Střibro) 491
 Stroci (Strozzi) 713
 Strojimir 311
 Struma 125, 192, 313, 421, 441
 Strumica 316, 420, 441
 Stubičke Toplice 585
 Subarejci 32
 Subiz (Rohan-Soubise, Prince de) 757, 762, 763
 Subutaj 454, 456
 Sucro (Ebro, Hiberus, Jucar) 177
 Sudan 254
 Sudanci 402, 403
 Sudomeržice (Sudoměřice) 489
 Suevi 270
 Sui 60
 Sula 209, 224
 Sulejman II (Veličanstveni) 446, 564, 589, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 688, 689, 690
 Sumatra 56, 62
 Sumer 29
 Sumerci 29, 30, 31, 32, 33, 49
 Sun Cu Vu 63, 64, 68
 Sung 60
 Sus 225
 Susjedgrad 584
 Suteh 22, 26
 Sutla 584
 Suza 44, 131, 135, 137
 Svatopluk 318, 319, 320, 337
 Sv. Alban 346
 Svejn Normanski (Sweyn) 394
 Sven (Sweyn danski vođa Nor-

mana (kraj X veka) 334
 Sveta Gora (Atos) 427, 476
 Sv. Klara 602
 Sv. Sava 420, 600

Sv. Petar pod Kunšpergom 585
 Svetonije Gaj Trankvil 244
 Svjatoslav 293, 312, 323, 324, 325
 Svjatoslav Smolenski 521

S

Šabac 589, 597, 714
 Šafarik J. (Šafařík Panel Jozef) 451
 Šafhauzen (Schaffhausen) 664
 Šajo (Sajo) 587
 Šajther Johan (Scheithar) 803, 804
 Šalon (Chalons) 337
 Šampanja (Champagne) 337, 344, 561
 Šamši Adad II 32
 Šang (Jin) 57
 Šansi 57
 Šardanci 21, 22, 26
 Šarka 639
 Šarleroa (Charleroi) 216
 Šarnhorst G. (Scharnhorst, Gerhard) 789
 Šar Planina 420, 443
 Šartr (Chartres) 216
 Šasen L. M. (Chassin) 658
 Šćećin (Szczecin) 629, 632, 806
 Šekspir (Shakespeare, William) 666
 Šelda (Schelde, Scheldt, Escaut) 213
 Šelenberg (Schellenberg) 742
 Šmit R. 637
 Šemsedin Muhamed 525
 Šensi 57
 Šeremetev Boris Petrovič 727
 Šermer Hans (Schermer) 664
 Šešonk I 27
 Ši Huang Ti 59
 Šildkneht (Schildknecht) Vendelin 789
 Šiltberger (Schiltberger Hans) 451
 Šipka 450
 Šišić Ferdo 298, 304, 449, 451
 Šišman 444
 Škotska 332, 333, 407, 410, 694, 695
 Škotska Visoravan 638
 Šladming (Schladming) 580
 Šlezvig (Schleswig) 724
 Šliman (Schliemann, Heinrich) 75

Šoazel (Choiseul) 679, 802
 Šortau (Schortau) 762, 763, 765
 Špandau (Spandau) 634
 Špek Danijel (Speckel Daniel) 664
 Špicberg (Spitzberg) 771, 772, 773
 Šratenbah (Schratenbach) 585
 Štajnau (Steinau) na Odri 726
 Štajn Berg (Stein Berg) 763
 Štarhemberg Gvido (Starhemberg Gvido) 738
 Štarhemberg Ridiger (Starhemberg Rüdiger) 713 716
 Štatlon (Stadtlohn) 628, 647
 Štaufaher Werner (Stauffacher Werner) 494, 495, 499
 Šterc Pavle 584
 Štercinger (Stertzinger) Martin 738
 Štip 441
 Štirum (Styrum) 738, 741
 Štojben (Steuben) 782, 783
 Štokhajm (Stockheim) 615
 Štokholm (Stockholm) 792
 Štorkau (Storkau) 764, 765
 Štralzund (Stralsund) 631, 632, 731, 758
 Štrasfurt na Bodi (Strassfurt an der Bode) 276
 Šturm (Sturm Leonhard) 806
 Šubići 589
 Šulenburg (Schulenburg) 746, 748, 749
 Šuvalov P. J. 692, 693
 Švabe 338, 339, 340
 Švajcarska 7, 493, 529, 624, 638, 800
 Švajcarska Konfederacija 479, 493, 495, 496, 497, 500, 502, 507, 560
 Švajdnic (Schweidnitz, Świdnica) 760, 766, 770

Švapska (Schwaben) 337, 338, 341,
372, 499, 578
Švarc (Schwarz, Berchtold) 520
Švarcvald (Schwarzwald) 338,
579, 738
Švedska 7, 322, 323, 332, 334, 624,
632, 633, 636, 637, 638, 696, 713,

724, 726, 729, 730, 731, 735, 736,
753, 778
Švendi Lasar (Schwendi Lazarus)
558, 596, 657
Šverin (Schwerin) 754, 755
Šveta (Schweta) 633
Švic 493, 495, 496

T

Tabor 489, 492
Tacit Kornelije 215, 243, 244, 280,
293
Tadington (Taddington) 215
Tageverben (Tagewerben) 762,
764, 765
Tagina (Tadina) 258, 262, 263, 271
Taif 327
Taira 66
Talar (Tallart) 741, 742, 743, 744,
745
Talovac Marko 590
Talakoco (Tagliacozzo) 370
Tamerlan (Timur) 56, 460, 461, 462
Tanah 25
Tannenber (Tannenberg) 376
Tang 60
Tankarvil (Tancarnville, Jean II)
479
Tankred 400
Tanšbre (Tenchbray, Tinchbray)
368
Taps 225
Tara (reka) 311
Tara (mesto u Irskoj) 333
Tarent (Tarento) 166, 181, 182, 560
Tarih 597
Tarik 271
Tars 380, 399
Tartalja (Tartaglia, Niccolò) 657,
662, 663
Tarunten Patern 246
Tasilo 302
Tasos 106
Tatarsk 728
Taur 25, 32, 382, 399, 475
Tavan (Tavannes, Seigneur de)
549
Teba 87, 97, 118, 119, 120, 122, 125,
126, 129, 131, 134, 148
Tegeja 124

Teja 258, 263, 264
Tekeli (Tököly) 713, 714, 715, 716
Teljpuhovskij B. S. 727, 731
Temistokle 96, 97, 98, 100, 101
Temišvar 582, 596, 607, 610, 715,
805
Tempe 97
Temudžin (v. Džingis Kan) 453
Temza 207, 215
Tenedos 712
Tenjer (Tenières) 746
Tenkterani 214, 228
Teodahat 257
Teodorih Veliki 251, 284, 285
Teodosije 252, 253, 268
Teodosiopolj 386
Teofilakt Simokata 295
Terencije Varon 181, 187, 188
Tergest (Tergeste, Trst) 220, 221
Termopili 97, 98, 100, 101, 122, 155
196, 241, 251, 255, 300, 314
Tervel 291
Tesalija 47, 77, 83, 91, 97, 100, 151,
196, 224, 313, 315, 421, 422, 428,
441, 476, 477
Tespija 99
Teutoburška Šuma 231
Teveno 803
Tevtonci 198, 375
Thiel J. H. 173
Tibar 159, 160, 166
Tiberijada 404, 405, 406
Tiberije 243, 244
Tiberije Sempronije 179, 185
Tibet 60, 62
Ticin 179, 185, 193, 195, 162
Tigar 29, 30, 33, 35, 134, 142, 328
Tiglatpileser I 32, 36
Tiglatpileser III 32
Tigurini 210
Tije 792

- Tili 627, 628, 629, 630, 631, 632,
 633, 634, 638, 640, 642, 643, 644,
 646, 647
 Tilt ili Hekspul (Thielt, Hacke-
 spol) 371
 Timbra 41, 45
 Timok 292, 437
 Timur (Tamerlan) 56, 460, 461,
 462
 Tinis 18
 Tionvil (Thionville, Diedenhofen)
 307, 651
 Tir 39, 42, 134, 170, 393
 Tiren (Turenne, Henri) 638, 646,
 649, 651, 723, 751, 752, 790
 Tirensko More 79, 166
 Tiringija 287, 318, 338, 578, 579
 Tirins 75
 Tirnhaut 619
 Tirol 302, 499, 580, 623, 738
 Tisa 234, 287, 292, 337, 582, 593,
 720, 721, 722
 Titel 610, 686, 720
 Tit Kvint Flaminin 196, 201, 203
 Tit Livije 243, 245, 653
 Tit Pomponije Atik 243
 Tito Flavije Vespazijan 39
 Titov Veles 312
 Todor (srpski vladika) 600
 Togrul beg 386, 431
 Toktamiš 460
 Tokugava 66, 67
 Toledo 390
 Toma Akvinski 508
 Tomislav 309
 Tonkinški Zaliv 59
 Toper 300
 Toplica (reka) 437
 Torgau 645, 760, 766
 Torino 564, 739, 751, 792
 Torismond 285
 Torzelo (Torxellus) v. Sanuto Ma-
 rino
 Torstenson (T. Lenart) 638, 649,
 650
 Torunj 726
 Toskana 268, 271
 Tot 590
 Totila (Badvila) 258, 262, 263, 360,
 364
 Totleben 771
 Tračani 125, 129, 131, 145, 203, 293
 Trački Hersonez 86
 Trajan 244, 245
 Trajanova Kapija ili Vrata 314,
 443
 Trakija 46, 87, 97, 101, 196, 205,
 206, 239, 240, 255, 268, 291, 292,
 295, 301, 315, 382, 439, 442,
 476, 579
 Transilvanija 294, 351, 581, 596,
 597, 712, 714, 715, 721, 730
 Tratnov (Trautenau) 755
 Travunija 310, 315
 Trazimensko Jezero 12, 180, 186,
 187
 Trebija 179, 185
 Trebinjska oblast v. Travunija
 310
 Trenk (Trenck Franz) 687
 Trent 561, 738
 Trenton 782, 787
 Tretin 773
 Treveljan G. M. (Trevelyan) 578
 Treverani 216, 217
 Trevu (Trevoux) 211
 Tribali 129, 131
 Triameron 257, 260
 Tripolis (Sirija) 393, 394, 404
 Trnovo 450
 Trogir 309
 Troja (Ilion) 74, 75, 647
 Trpimir 308
 Trst (Tergest) 220, 221
 Truhzes fon Valdburg (Truchsess
 von Waldburg) 579
 Trupic Lavrentije (Trupitz Lau-
 rentius) 661
 Truvor 322
 Tukidid 90, 108, 110, 114, 115, 116,
 155, 156, 241, 243, 247, 389
 Tukulti Ninurta I 32
 Tuln (Tulln) 717
 Tulon (Toulon) 740
 Tuluz (Toulouse) 285
 Tunes v. Tunis
 Tunguzi 282
 Tunis 170, 173, 396, 397, 404
 Tur (Tours) 365
 Turgezijus (Torgestr) 333
 Turkestan 59, 60, 62, 328, 456
 Turkopoli 474
 Turmajer Aventin (Turmaer Jo-
 hannes Aventinus) 660

Turn (feudalac slovenački) 583
 Turn (Thurn, Heinrich Matthias)
 625, 627, 638, 640
 Turn uskočki kapetan 585
 Turn Nikola (vrhovni kapetan
 vojne krajine) 605

Turne (Tournai, Doornick) 273,
 369, 522, 745, 749
 Tutlingen (Tuttlingen) 638, 649
 Tutmes I 24, 39
 Tutmes III 23, 24, 25, 39
 Tvid (Tweed) 368
 Tvrtko 444

U

Ufano Dijego (Diego) 663
 Uglješa (despot) 441, 442, 443
 Ugr 282
 Ukida Hideia 69
 Ukrajina 282, 726, 729
 Ula 727
 Ulcinj 431, 444
 Ulm 511, 579, 742, 788
 Ulmic (Ulmitz) 504, 505
 Ulrich fon Jungingen (Ulrich von
 J.) 375
 Uma 30
 Umbrija 180
 Una (reka) 590, 604, 605
 Una, Uni (egipatski vojskovođa)
 19, 20
 Unac 604
 Unštrut (Unstrut) 367, 762
 Unter Glauhajm (U. Glauheim)
 743

Untervalden (Unterwalden) 493,
 495, 496
 Ur 31
 Ural 282, 286
 Urban II 392, 479
 Urbino (vojvoda od) 664
 Urfa 394
 Uri 493, 495
 Uroš I (sin Stevana Prvovenča-
 nog) 420, 427
 Usref (bosanski sandžak beg) 592
 Usti (Ústi) 490
 Utiešinović Ognjeslav 611
 Utika 184
 Utreht (Utrecht) 511, 612, 616, 617,
 740, 798
 Utriguri 290, 291
 Uzi v. Kumani
 Uzipeti 214, 228

V

Vac (Vác) 600, 714
 Vaclav IV 484, 488, 492, 514
 Vadi Arah 25
 Vadikur (Wadicourt) 413
 Vagner G. (Wagner, Gottfried)
 799
 Vagner J. (Wagner, Johann) 788
 Vajsenfels (Weissenfels) 763
 Vajsmajer Mihael (Weissmeyer
 Michael) 588
 Vajstric (Weistritz) 769
 Vajtmozer Erasmo (Weitmoser E-
 razmo) 580
 Valansjen (Valenciennes) 369,
 616, 804
 Valdek (Waldeck Graf von) 717
 Valens 239, 240, 268, 325, 485
 Valenštajn (češ. Vaclav Valdštn,
 nem. Wallenstein) 556, 629,
 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636,

644, 645, 646, 647, 648, 650, 680,
 751
 Valhauzen Jakob (Wallhausen)
 660
 Valheren (Walcheren) 334, 616
 Valjer (Vallières), miner 807
 Valjer Žak (Vallières, Jean de la)
 802
 Valona (Avlona) 223, 443
 Valonski Brabant 646
 Valonski Zaliv 223
 Valpovo 595, 596
 Valrav (Walrave) 806
 Valter K. (Walther Conrad) 789
 Valturio Roberto 513, 526
 Valuk 303
 Vamba 270
 Vandali 238, 256, 257, 258, 260,
 261, 266, 270, 272, 283, 286, 328

- Vandom (Vendôme, Louis Joseph duc de) 738, 739, 740, 750, 752
 Vansko Jezero 386
 Varaždin 594
 Vardar 125, 313, 421
 Varjazi 322, 323, 324
 Varna 588
 Varon 181, 222
 Varšava 725
 Varta (Warta) 322
 Vasilije (evnuh) 314
 Vasilije II 314, 315, 316, 317, 385, 387, 421
 Vasilije Petej Patrikije 385
 Vašington Džordž (Washington, George) 870, 781, 782, 784, 787
 Vat Tajler (Wat Tylor) 577, 578
 Vavilon 31, 34, 35, 36, 42, 44, 96, 117, 133, 135, 137, 143
 Vavilonci 28, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 48, 71, 155, 328
 Vavilonija 29, 30, 31, 32, 34, 38, 72
 Vavilonsko Carstvo Novo (Haldejsko Carstvo) 34, 38
 Vedel (Wedell von) 759
 Vegecije 264, 378,, 389, 508, 509, 510, 511, 512, 651, 653, 655, 751
 Veji 166
 Velaunodun (Montarži) 217
 Velbužd 420, 421, 428, 437, 439, 441, 443, 444
 Velebit 590, 595
 Velegrad (Velehrad) 318
 Velej Paterkul 244
 Veli Fordž (Valley Fordž) 782
 Velika Grčka (Magna Graecia) 79
 Velika Kaniža (Nagykanizsa) 601, 713
 Velika Morava 444
 Veliki Sv. Bernhard (Grand Saint — Bernhard) 337
 Veliki Špicberg (Gross — Spitzberg) 774
 Veliki Varadin (Oradea Mare, Nagyvárád) 581
 Veliki Mogul 56, 57, 460
 Velikovec (Völkermarkt) 583
 Velinghauzen (Wellinghausen) 761
 Velizar 253, 257, 258, 259, 260, 261, 290, 328
 Vels 408
 Velšani 346
 Velthem 466, 467, 469
 Velzeri (Welser) 526
 Venecija (Mleci) 308, 310, 388, 390, 396, 464, 482, 520, 528, 536, 548, 559, 560, 562, 563, 564, 591, 624, 631, 651, 652, 657, 659, 660, 661, 662, 714, 715
 Venedi 293
 Veneti 213, 293
 Vensen (Vincennes) 411
 Verben (Werben) 634
 Vercele 185
 Vercingetorig 217, 218, 219, 220, 230, 267
 Verden (Verdun) 276, 804
 Verden (Werden) 628, 631
 Vernej (Verneuil) 412
 Verner fon Urslingen (Werner v. U. il duca Guarnieri) 482
 Vernsdorf (Wernsdorf) 762
 Versaj (Versailles) 784
 Vert Johan (Werth, Johann von) 638
 Veseks (Wessex) 334
 Vesprim (Veszprém) 581, 600
 Vestersteten (Westerstetten) 741
 Vestfalija 628
 Vezel (Wesel) 805
 Vezenufer (Wesenufer) 580
 Vezzer (Weser) 630, 724
 Vezonzion 212
 Vezuv 203, 204, 258, 263
 Viborg (Vyborg, Viipuri) 731
 Vidars (Withers) 746, 749
 Vidin 283, 315, 450, 715, 723
 Vidikind 338, 339
 Videvano Gvido (Gvido da Videvano) 510
 Vihra 728
 Vikinzi 280, 332, 335, 336, 360
 Viklif (Wycliffe, John) 577
 Vilani (Villani, Giovanni) 479
 Vilar (Villars) 738, 740, 741, 745, 746, 748, 749, 750, 752
 Vilboa 771
 Vilinger Ahac (Willinger Achatz) 580
 Vilmington (Wilmington) 783
 Vilna 726
 Vilroa (Villeroi) 739, 741
 Viljem de la Mark 616

- Viljem Ludvik Nasauski 542, 652, 659
 Viljem od Ipra 472
 Viljem od Kambrea 472
 Viljem Oranski (Nasauski) 613, 614, 615, 616, 617, 618
 Viljem Osvajač 345, 348, 365, 366, 367, 407, 471
 Viminacijum 283
 Vimpfen (Wimpfen) 628, 647
 Vin (Wien) reka 715, 717
 Vincenc Boveški (Vincent de Beauvais) 508
 Vinčkovi 610
 Viromanduji 213
 Virovitica 595, 596, 714
 Virst (Würst baron de) 800
 Virtemberški princ (Eugen von Württemberg) 773
 Vis 309
 Viskonti (Visconti) 478
 Visla 47, 237, 293, 320, 321, 373, 375, 726, 758
 Visloh (Wisloch) 628, 647
 Vinstrup (Winstrup, Elias Peter) 660
 Višegrad u Češkoj (Vyšehrad) 489, 714
 Višegrad u Slovačkoj (Višegrád) 600
 Viteli, braća (Vitelli) 536, 654
 Vittemberg (Vittenberg) 799
 Vitiges 257, 258
 Vitinija 197
 Vitkova (Vitkova hora, danas Žižkov) 489
 Vitold (litavski veliki knez) 376
 Vitruvije Polio 244, 511, 651
 Vitštok (Wittstock) 637, 638, 650
 Vizant (Vizantion) 104, 105, 131, 252
 Vizigoti 236, 238, 239, 240, 251, 268, 269, 270, 274, 282, 285, 286, 485
 Vjevil (Vieilleville, François) 534
 Vladimir (ruski knez) 323
 Vladimir (sin Borisa I) 311
 Vladimir (zetski knez) 314
 Vladimir Andrejev (iz Šerpukova) 460
 Vladislav (češki i mađarski kralj) 515, 581
 Vladislav (hrvatski knez) 306
 Vladislav (sin Stefana Prvovenčanog) 420
 Vladislav VI (poljski kralj) 800
 Vladislav Jagjelović (poljski kralj) 376
 Vlanži (Vlangie) 746
 Vlastimir (srpski knez) 311
 Vlaška 300, 336, 600, 715, 730
 Vlatko Vuković 444, 445
 Vlček od Čenove (Václav Vlčev z Čenova) 515
 Vo (Vaud) 501, 502, 503, 504
 Voban (Tauban) 665, 704, 705, 706, 804, 805, 806, 807
 Voden 315
 Vodzak F. 467
 Vogezi 238
 Voja (pritoka Oke) 458
 Vojnomir 304
 Vojuša 223
 Volga 46, 286, 322, 456
 Volhov 317
 Volinija 729
 Volter (Voltaire, François-Marie Arouet) 791, 795
 Volturmo 181
 Vomarki (Vaumarcus) 503
 Vord Artemes 780
 Vorin (Warren Joseph) 786
 Vorms (Worms) 337, 533, 579
 Vorskla 731, 732
 Vračar 600
 Vrana 94
 Vrangal (Wrangel, Karl) 638
 Vratislav 368
 Vrbas 304
 Vroclav (Wroclaw, Bresslau) 457, 766
 Vršac 600
 Vučitrn 441, 444
 Vuje (Vouillé) 269
 Vukan 312
 Vukašin 441, 442, 443
 Vuk Branković 441, 443, 444, 445, 448
 Vukovar 714
 Vurcah (Wurzach) 579
 Vurstemberg (Wurstemberg) 801
 Vu Ti 59

W

Wallace W. M. 786

Weygand 674, 677, 737

Z

Zac (v. Žatec) 489
 Zadar 309, 315, 396
 Zagreb 602, 610
 Zagšic (Sagschütz) 767
 Zaharija Prvosavljević 311
 Zahumlje 310, 315, 421
 Zajdlie (Seidlitz) 762, 763, 764,
 765, 766, 773
 Zala (Saale) 317, 321, 763
 Zalcburg (Salzburg) 302, 580
 Zama (Naragara) 184, 191, 192,
 195, 196, 198
 Zana 504
 Zanders (Sanders) 703
 Zapadna Morava 311, 437
 Zapolja Stevan (Zápolya) 582,
 595, 596
 Zastrow A. 705
 Zatler Henrik (Sattler, Heinrich)
 663
 Zefner Johan (Seffner) 510
 Zela (Zila) 225
 Zelandija 612, 616, 617, 618, 619
 Zeldenek (Seldeneck, Philipp) 512
 Zemen (grad) 437
 Zempah (Sempach) 499, 500, 510
 Zempaško Jezero 499

Zemun 610
 Zending (Sendling) 739
 Zenftenberg Vulf (Senfttenberg
 Wulf) 663
 Zenon 252
 Zeta 311, 315, 420, 441
 Zeta (reka) 311, 427, 444
 Zikingen (Sickingen, Franz von)
 527, 561
 Zila (Zela) 225
 Ziljica 582
 Zindelfingen (Sindelfingen) 579
 Zittfen 612
 Zlatna Horda (Kipčak) 458
 Zlatni Rog 252, 289
 Zletovo 420
 Zrinj 599
 Zrinski Juraj (1593) 602
 Zrinski Juraj (u Tridesetogodiš-
 njem ratu) 630
 Zrinski Nikola 597, 598, 713
 Zrinski Petar 713
 Zurze (Sursee) 499
 Zvečan 441
 Zvidersko Jezero 617
 Zvornik 714

Ž

Žan (Jean II, francuski kralj)
 411, 416, 417, 478
 Žan de Bej (Jean de Bueil) 512
 Žan Erar (Jean Errard) 664
 Žan Šarl de Folar 792, 793
 Žan Vajan (Vaillant) 577
 Žarvil (Jarville) 506
 Žatec (Zac) 489
 Želina 602
 Žene (de Jeney) 800

Ženeva 210, 472, 789, 798
 Ženevsko Jezero 207
 Žilet (Gillet) 789
 Žiškovi (Žižkovi) v. Vitkovi
 Žiška od Trocnova Jan (Žižka z
 T.) 484—490, 492—93, 515
 Žomini (Jomini) 770, 771, 797
 Žumberak 584
 Žurdan (Jourdan) 784

Napomena: Izostavljena su neka geografska imena opšte orijentacije koja se često pojavljuju, a ne daju konkretne podatke kao: Austrija, Balkansko Poluostrvo, Evropa, Karpati, Mala Azija, Rajna, Sredozemno More.

SADRŽAJ

UVOD	Strana
----------------	--------

DEO PRVI

ROBOVLASNIČKO DRUŠTVENO UREĐENJE

STARI VEK

GLAVA PRVA

DREVNI ISTOK

I. EGIPAT	17
1. Stara država	17
2. Srednja država	20
3. Nova država	21
4. Pozno doba	28
II. PREDNJA AZIJA	29
1. Stara Vavilonija	29
2. Asirija	32
3. Novo Vavilonsko Carstvo	34
4. Heti, Jevreji, Feničani	35
5. Persisko Carstvo	40
III. INDIJA	47
1. Starovedsko ili pandžapsko doba	47
2. Poznovedsko doba	50
3. Magadha	54
IV. DALEKI ISTOK	57
1. Kina	57
2. Sur Cu Vu	63
3. Japan	64

GLAVA DRUGA
STARA GRČKA

	Strana
I. PRASTARO DOBA	71
1. Kritska talasokratija	71
2. Mikensko doba	72
3. Homersko doba	74
4. Stvaranje helenskih država	77
5. Sparta	80
6. Atina	83
II. GRČKO — PERSISKI RATOVI	87
1. Grčka taktika	87
2. Grčka strategija	90
3. Maratonska bitka	92
4. Stvaranje atinske flote	95
5. Termopile	96
6. Bitka kod Plateje	101
III. PELOPONESKI RAT	105
1. Atinska imperija	105
2. Strategija Peloponeskog rata	107
3. Taktika Peloponeskog rata	111
4. Bitke i operacije	114
IV. EPAMINONDA	118
1. Hegemonija Tebe	118
2. Epaminondina taktika	120
3. Epaminondine bitke	122
V. PREVLAST MAKEDONIJE	125
1. Makedonska vojska	125
2. Bitka kod Heroneje	129
3. Aleksandrov pohod u Aziju	130
4. Aleksandrove bitke	138
5. Aleksandar kao vojskovođa	147
VI. DIJADOSI	150
VII. GRČKA VOJNA KNJIŽEVNOST KLASIČNOG I HELENISTIČKOG DOBA	154

GLAVA TREĆA

RIM

I. RIMSKA VOJSKA DO PUNSKIH RATOVA	159
1. Starorimsko vojno uređenje	159
2. Manipularna falanga	162

	Strana
3. Ekspanzija Rima	166
4. Pirove pobjede	168
II. DRUGI PUNSKI RAT	170
1. Kartagina	170
2. Strategijski preduslovi Drugog punskog rata	172
3. Hanibalov pohod u Italiju	177
4. Rimski protivofanziva	181
5. Hanibalove bitke	185
6. Hanibal i Scipion	193
III. RIMSKA IMPERIJA	196
1. Profesionalna vojska	196
2. Vojne reforme Gaja Marija	198
3. Bitka kod Kinoskefala	201
4. Spartakov ustanak	203
IV. JULIJE CEZAR	207
1. Gali ili Kelti	207
2. Osvajanje Galije	209
3. Ustanak Gala	216
4. Drugi građanski rat	219
5. Bitka kod Farsala	225
6. Cezar kao vojskovođa	228
V. RIMSKO CARSTVO	231
1. Vojska Oktavijana Avgusta	231
2. Dekadencija carske vojske	234
3. Germani	236
4. Bitka kod Strazbura (Argentoratum)	238
5. Bitka kod Adrijanopolja	239
VI. VOJNA KNJIŽEVNOST U DOBA PREVLAŠTI RIMA	240

DEO DRUGI

FEUDALNO DRUŠTVENO UREĐENJE

SREDNJI VEK

GLAVA ČETVRTA

RANO FEUDALNO DOBA

I. VIZANTIJA U DOBA JUSTINIJANA	251
1. Justinijanova vojska	251
2. Strategija	256

	Strana
3. Teorija	259
4. Velizarove pobjede	260
5. Narzesove pobjede	262
II. VOJNE USTANOVE ROMANSKO—GERMANSKIH DRŽAVA	265
1. Germani u novim postojbinama	265
2. Vizigoti	268
3. Langobardi	271
4. Franci	272
5. Anglosasi	279
III. TURANSKI NARODI	281
1. Nomadski ratnici	281
2. Huni	282
3. Avari	286
4. Bugari	290
IV. SLOVENI	293
1. Sloveni u pradomovini	293
2. Južni Sloveni	297
3. Prve države Južnih Slovena	303
4. Zapadni Sloveni	317
5. Rusija do najezde Mongola	322
V. PERIOD REIDOVA	325
1. Arabljani	325
2. Normani	332
3. Madžari	336
4. Bitka na Lehu	338

GLAVA PETA
RAZVIJENI FEUDALIZAM

I. FEUDALNE VOJSKE	341
1. Feudalni poziv	341
2. Vitezovi	347
3. Viteški redovi	350
4. Oprema i naoružanje	352
5. Taktika	355
6. Fortifikacija i gradska vojna	360
7. Strategija	364
8. Tipične bitke	365
II. VIZANTIJA POSLE JUSTINIJANA	378
1. Strategikon	378
2. Tematsko uređenje	380

	Strana
3. Lav VI Mudri	383
4. Bitka kod Manzikerta	385
5. Posle Manzikerta	388
6. Grčka vatra	389
III. KRSTAŠKI RATOVI	390
1. Strategija krstaških pohoda	390
2. Taktika	397
3. Bitke krstaša	399
IV. STOGODIŠNJI RAT	406
1. Prevlast Engleza	406
2. Strategija Stogodišnjeg rata	410
3. Bitke	412
V. NEMANJICI	420
1. Uspon Srbije Nemanjića	420
2. Vojska Nemanjića	423
3. Turci Osmanlije	431
4. Velbuška bitka	436
5. Bitka na Marici	441
6. Kosovska bitka	443
7. Nikopoljska bitka	449
VI. MONGOLI	453
1. Džingis Kan	453
2. Bitke Mongola	457
3. Timur	460
4. Bitka kod Ankare	462

GLAVA ŠESTA
PREPOROD PEŠADIJE

I. GRADOVI	463
1. Građanske milicije	463
2. Bitka kod Lenjana	465
3. Bitka kod Kurtrea	466
4. Bitka kod Rozbeka	470
II. NAJAMNICI	471
1. Profesionalni vojnici	471
2. Katalonska kompanija	474
3. Velike kompanije	477
4. Ordonans kompanije	480
5. Kondotijeri	482

	Strana
III. HUSITI	484
1. Češka revolucija	484
2. Husitska taktika	485
3. Husitski ratovi	488
IV. ŠVAJCARCI	493
1. Švajcarska konfederacija	493
2. Bitka kod Zempaha	499
3. Burgundski ratovi	500
V. TEORIJA U SREDNJEM VEKU	507
1. Do četrnaestog veka	507
2. Petnaesti vek	511

DEO TREĆI

APSOLUTISTIČKO-FEUDALNI POREDAK

NOVI VEK

GLAVA SEDMA

EPOHA SLOBODNIH NAJAMNIKA

I. VATRENO ORUŽJE	519
1. Barut	519
2. Prve vatrene sprave	520
3. Pirotehnička i puškarska literatura	524
II. NAJAMNIČKE VOJSKE	526
1. Evropa na pragu Novog veka	526
2. Landsknehti	528
3. Francuska, španska i italijanska pešadija	533
4. Naoružanje i taktika pešadije	538
5. Konjica	547
6. Artiljerija, fortifikacija, snabdevanje	550
7. Ratovodstvo i strategija	553
III. ITALIJANSKI RATOVI	559
1. Borba za prevlast nad Italijom	559
2. Bitka kod Čerinjole	565
3. Bitka kod Ravene	565
4. Bitka kod Novare	568
5. Bitka kod Bikoke	571
6. Bitka kod Pavije	572

IV.	SELJAČKI RATOVI	574
	1. Opšta karakteristika	574
	2. Žakerija	576
	3. U Engleskoj	577
	4. U Nemačkoj i Austriji	578
	5. U Madžarskoj	581
	6. U Sloveniji i Hrvatskoj	582
V.	TURSKA PLIMA	586
	1. Madžarska od Leha do Mohača	586
	2. Hrvatska od Gvozda do Mohača	589
	3. Prodor Turaka u srednju Evropu	592
	4. Odbrana Sigeta	596
	5. Nastavak rata	599
	6. Bitka kod Siska	601
	7. Vojna krajina	604
VI.	NIZOZEMSKA REVOLUCIJA	611
	1. Rat nezavisnosti	611
	2. Bitka kod Njepora	620
VII.	TRIDESETOGODIŠNJI RAT	622
	1. Češko — falački period rata	625
	2. Donjosaksonsko — danski period rata	628
	3. Švedski period rata	632
	4. Švedsko — francuski period rata	636
	5. Bitka na Beloj Gori	638
	6. Bitka kod Brajtenfelda	640
	7. Bitka kod Licena	644
	8. Tili, Valenštajn, Gustav Adolf, Tiren	646
VIII.	VOJNA KNJIŽEVNOST ŠESNAESTOG I PRVE POLOVINE SEDAMNAESTOG VEKA	651

GLAVA OSMIA EPOHA STAJAĆIH ARMIIJA

I.	EVROPSKE ARMIIJE	667
	1. Organizacija	667
	A. Opšte karakteristike	667
	B. Francuska	674
	C. Pruska	679
	D. Austrija	684
	E. Turska	688
	F. Rusija	690

G. Engleska i Škotska	694
H. Švedska	696
2. Taktika	696
3. Operatika	700
4. Fortifikacija	704
5. Ratovodstvo i strategija	707
II. TURSKA OSEKA	712
1. Tok operacija	712
2. Opsada Beča i bitka kod Kalenberga	715
3. Bitka kod Sente	719
4. Montekukoli i Ludvig Badenski	722
III. SEVERNI RAT	724
1. Pohod Karla XII u Rusiju	724
2. Bitka kod Poltave	731
3. Karlo XII i Petar I	733
IV. RAT ZA ŠPANSKO NASLEDE	736
1. Karakteristike i tok	736
2. Bitka kod Blenhajma	741
3. Bitka kod Malplakea	745
4. Eugen Savojski, Molbro, Vandom, Vilar	750
V. SEDMOGODIŠNJI RAT	753
1. Tok operacija	753
2. Bitka kod Rosbaha	762
3. Bitka kod Lojtana	765
4. Bitka kod Kunersdorfa	771
5. Fridrih II	776
VI. AMERIČKI RAT ZA NEZAVISNOST	778
1. Američka revolucija	778
2. Leksington i Konkord	784
3. Džordž Vašington	787
VII. VOJNA KNJIŽEVNOST OD TRIDESETOGODIŠNJEG RATA DO FRANCUSKE REVOLUCIJE	788
1. Opšta dela	788
2. Organizacija i formacija	798
3. Oružje i njegova upotreba	800
4. Fortifikacija	803
Izvori i literatura	809
Indeks imena	821

PETAR TOMAC
General-major
VOJNA ISTORIJA

*

Skice izradio na osnovu rukopisa pukovnik u
penziji
NEŽMAH MIROSLAV

*

Jezičku redakciju izvršio
MIODRAG ŽIVANOVIĆ

*

Tehnički urednik
major
SLOBODAN MITIĆ

*

Korektori
ALEKSIĆ VELJKO
GLUMAC DANICA

*

Štampanje završeno jula 1959 god.

Tiraž. 2.500

Štampa NIP „RILINDJA” — Priština